

В.Ю. Пестушко, Г.Ш. Уварова

ГЕОГРАФІЯ

*Рівень
стандарту
Академічний
рівень*

10

Київ
«Генеза»
2010

ШАНОВНІ ДРУЗІ!

Ви стали помітно дорослішими, а коло ваших інтересів – ширшим і глибшим. Однак разом із вами дорослішим і глибшим став і довколишній світ, зокрема і світ географії!

Погортайте підручник, який ви зараз тримаєте в руках, і ви побачите, що його сторінки наповнені дорослими турботами про нагальні проблеми сьогодення. На зміну красномовним описам прийшли аналітичні огляди, на зміну прогулянкам «у природу» – копітка праця зі статистичними матеріалами, а незабутні враження від красот довкілля змінилися на неприховане занепокоєння та турботу про їхнє збереження.

Як відрізняється життя дорослих від дитинства, так само різниться підручник, який ви щойно взяли в руки, від своїх попередників. І рік не лише в появі іншої назви курсу – «Економічна і соціальна географія світу». Річ у тім, що цей підручник допоможе вам тримати руку на пульсі найважливіших викликів суспільного життя – економіки, науки, глобальних проблем.

Утім навіть тим, хто завдяки попереднім курсам географії добре підготувався до сприйняття нових знань, одразу нелегко буде проникнути в суть питань, які вивчає «Економічна і соціальна географія світу». Тому, пригадавши прислів'я «Повторення – основа навчання», скористайтеся Вступом і ще раз повторіть і закріпіть набуті раніше знання. Йдеться насамперед про предмет соціально-економічної географії, джерела географічних знань, методи географічних досліджень. Крім того, для вас відкриються нові імена серед видатних учених економікогеографів.

Увесь інший матеріал підручника розбитий на два розділи. У першому дано загальну економіко-географічну характеристику світу. Тут ви зможете зазирнути у своєрідне дзеркало політичної ситуації – політичну карту світу, відкривши для себе різноманіття форм державного правління і державного устрою. Ви також зможете зрозуміти проблеми народонаселення світу, усвідомити, наскільки багате людство на природні ресурси, і дізнатися про загальні закономірності світового господарства. Наприкінці першого розділу вам надається можливість збагнути всю серйоз-

ність того, що називають глобальними проблемами людства, а отже, і вашими проблемами.

Озброєні таким чином, ви подорожуватимете далі сторінками другого розділу – регіонами та країнами світу. Крок за кроком перед вами розкриватиметься мозаїка «дорослої географії» – держава за державою, проблема за проблемою...

Вивчаючи економічну і соціальну географію світу, варто пам'ятати, що життя ніколи не зупиняється і тому світ не залишається незмінним. Міняються суспільні устрої і політичні кордони, злет в економіці окремих держав змінюється їхнім занепадом, міняються провідні підприємства світу, мільйони людей переміщуються по планеті, опиняючись далеко за межами батьківщини тимчасово і залишаючись там назавжди, народжуються і зникають міжнародні угруповання та організації, триває безперервна боротьба за мир, за ресурси, проти голоду і тероризму... Світ мінливий! Саме тому до кожного розділу в підручнику подано Інтернет-сторінку, за допомогою якої ви зможете оперативно відстежувати новини в галузі економічної і соціальної географії.

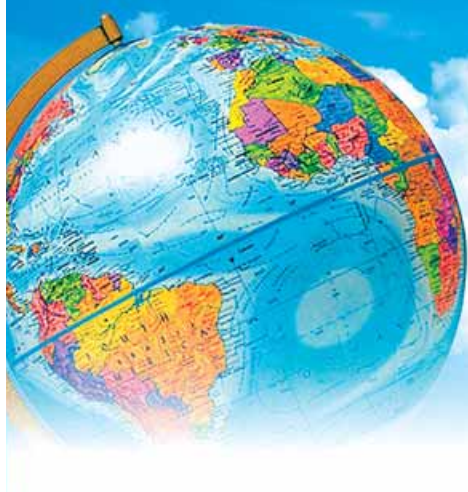
З огляду на сказане, у підручнику впроваджено і науково-пізнавальні рубрики, як-от: «Прогноз», «Проблема», «Географія культури», «Наука стверджує», «Історична довідка», «Провідні підприємства», «Реалії сьогодення», «Україна і світ», «Цікаві факти». Разом з ілюстративним, у тому числі і картографічним матеріалом та Додатками, ці рубрики покликані полегшити опанування курсу економічної та соціальної географії світу.

Практичні ж завдання і практичні роботи, що запропоновані у тексті підручника, мають сприяти розвитку і закріпленню у вас важливих практичних навичок.

Отже, все необхідне для чергової географічної подорожі приготоване. В дорогу! І успіхів вам!

Автори

ВСТУП

ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ СВІТУ. ДЖЕРЕЛА ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ

Географічна розминка

Пригадайте з курсу географії 9-го класу, що є предметом вивчення економічної і соціальної географії України.

Назвіть відомі вам джерела географічних знань.

Предмет економічної і соціальної географії світу. З попереднього курсу географії вам уже відомо про існування «родини» географічних наук, в якій належне місце посідає й економічна і соціальна географія. Також ви маєте пам'ятати, що економічна і соціальна географія поділяється на три великі галузі. Усі ці галузі – економічну географію, соціальну географію і географію населення – об'єднує те, що вони вивчають територіальну організацію – виробництва, життя людей або населення відповідно. Інакше кажучи, вони вивчають різні сторони просторової організації суспільства.

Територіальна організація суспільства – це просторова організація життя людей, що включає розміщення населення і господарства, а також їхні просторові комбінації, поєднання за певними законами на певній території. Такою територією в курсі географії 9-го класу було обрано Україну. Тепер у фокусі нашої уваги буде увесь світ, уся планета загалом, а також окремі держави (країни) або їхні частини.

Предметом вивчення економічної і соціальної географії світу є територіальна організація суспільства в міждержавному масштабі, а також у різних країнах, районах і місцевостях.

Територіальна організація суспільства – дуже містке поняття, що включає розміщення населення відносно природного середовища і використання його ресурсів, підприємств матеріального виробництва й невиробничої сфери, різних типів суспільно-територіальних систем (виробничих, обслуговування населення, рекреаційних тощо), які функціонують на певній території. З огляду на це, слід зазначити, що у наш час визнається необхідність саме територіального підходу до планування господарства. Адже територія як особливий тип просторового угруповання ресурсів нині стає ціннішою за власне речовинні ресурси – корисні копалини, земельні і водні ресурси тощо.

Така думка ґрунтується на тому, що майже будь-які ресурси так чи інакше можна замінити або, принаймні, компенсувати їхню втрату. Тим часом територія – ресурс вичерпний і невідновлюваний, його нічим не можна замінити. До того ж, територія – це ще й арена життя людей з їхніми соціальними, культурними, національними і духовними інтересами, потребами тощо.

Основна мета економічної і соціальної географії – пошук способів підвищення продуктивності суспільної праці на основі раціонального використання території і розміщення виробництва та населення.

Джерела географічних знань. Вам уже відомо, що є джерела первинної і вторинної географічної інформації. Разом вони забезпечують повноцінні географічні знання.

Первинні джерела суспільно-географічних знань пов'язані з суспільно-географічними польовими дослідженнями, коли об'єкти вивчаються прямо на місцевості завдяки безпосередньому знайомству з ними, завдяки спостереженням, інструментальним вимірюванням, а також опитуванню, анкетуванню тощо. Це зазвичай дослідження окремих господарств і підприємств (сільськогосподарських, промислових, будівельних, рекреаційних тощо), а також населених пунктів і місць зосередження виробництва й інфраструктури (сукупності споруд і служб, що забезпечують функціонування галузей виробництва та умов життєдіяльності суспільства).

Первинним джерелом суспільно-географічних знань може також бути *польове спеціальне (тематичне) картографування* досліджуваної території – фактичного використання земель, розселення населення, рівнів техногенного навантаження на територію, її екологічного стану і т. д. Для потреб такого картографування як основу зазвичай використовують топографічні карти або ж плани землекористування чи земельно-господарського устрою адміністративно-територіальних одиниць, окремих господарств, міст.

Первинні джерела зазвичай забезпечують суспільно-географічні знання про власну державу, адже не так часто дослідникам випадає нагода здійснити необхідні польові дослідження за кордоном. Тому основними джерелами суспільно-географічних знань про світ є вторинні джерела.

Вторинні джерела суспільно-географічних знань – це такі, що добуті і певним чином упорядковані іншими дослідниками. Класичним прикладом є різноманітні *літературні джерела* – історична, географічна, природоохоронна література.

Нині завдяки *Інтернету* існує можливість не виходячи з власної оселі «відвідувати» найбільші бібліотеки світу. Серед таких закладів – бібліотека Конгресу США, Німецька національна економічна бібліотека, Російська національна бібліотека, Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського тощо.

Для набуття знань у галузі соціальної і економічної географії дуже важливі різноманітні джерела, що містять упорядковану статистичну інформацію. В Україні такими джерелами є *органи державного управління* – обласні й районні державні адміністрації, а також державні управлінські структури – екологічної безпеки та природних ресурсів, санітарно-епідеміологічної служби, водного господарства, лісового господарства, залізничного й водного транспорту, електро- й газопостачання та ін.

Важливі географічні дані нерідко містяться також у місцевих органах влади – обласних, районних, міських, селищних, сільських радах тощо. Так само корисними часто виявляються окремі підприємства, господарства, установи з їхньою оперативно-обліковою та звітно-статистичною інформацією.

Корисними є також науково-дослідні та проектні заклади й організації, що накопичують фондову інформацію та наукові й проектні розробки за своїм профілем. Цікаву суспільно-географічну інформацію можуть мати й громадські організації та рухи – етнокультурні, конфесійні, політичні (партійні), професійні і т. д.

Щодо інформації про різні держави, регіони або загалом про світ, то вона є на сайтах Організації Об'єднаних Націй, Світової організації торгівлі, Організації економічного співробітництва і розвитку, Всесвітньої туристичної організації та інших відомих міжнародних організацій.

Практичне завдання

Зайдіть на сайт Організації Об'єднаних Націй (<http://www.un.org/ru/>) і, ознайомившись з ним, визначте, яка саме інформація ООН може поглибити ваші знання в галузі суспільної географії.

В окремих випадках для доповнення суспільно-географічних знань можна користуватися експертними оцінками різних ситуацій – соціально-економічних, демографічних, етнокультурних, політичних, екологічних, які надаються відомими та авторитетними спеціалістами зі значним досвідом відповідних досліджень.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Предметом вивчення економічної і соціальної географії світу є територіальна організація суспільства в міждержавному масштабі і в різних країнах, районах і місцевостях.
- ✦ Джерела суспільно-географічних знань є первинні (результати власних польових досліджень) і вторинні (добуті в статистичних, фондових, відомчих та інших установах).

Ключові терміни і поняття

✦ територіальна організація суспільства ✦ первинні і вторинні джерела суспільно-географічних знань ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Що є предметом вивчення економічної і соціальної географії світу?
II	Розкрийте сутність поняття «територіальна організація суспільства».
III	Поясніть, як виникають вторинні джерела суспільно-географічних знань. Визначте з них найдоступніші для вас.
IV	Знайдіть у себе дома джерела суспільно-географічних знань. Поясніть, які вони є – первинні чи вторинні.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ. ВИДАТНІ ЕКОНОМГЕОГРАФИ СВІТУ

Географічна розминка

Пригадайте з попередніх курсів географії джерела географічних знань. Назвіть вітчизняних учених-економгеографів.

Методи досліджень соціально-економічної географії. Як наукова дисципліна соціально-економічна географія дуже складна. Адже вона оперує природними, економічними, соціальними і політичними поняттями і фактами. Тому спектр методів, які застосовують у суспільно-географічних дослідженнях, досить широкий, він включає як загальнонаукові, так і галузеві методи.

Серед загальнонаукових методів суспільно-географічних досліджень традиційно застосовують *споглядання, спостереження* за подіями та фактами, їх *опис* і пояснення за допомогою *аналізу*. Зокрема, існує *метод аналізу аналогових об'єктів*, який застосовують у тих випадках, коли досліджувані об'єкти подібні (аналогічні) і коли про один з них є достовірне знання. У цьому разі основні результати вже дослідженого об'єкта переносять на всі інші аналогічні об'єкти. Успішно використовують і давній *порівняльно-географічний метод*, зокрема у просторових дослідженнях політико-географічних явищ і процесів.

Наука стверджує

Накладаючи карти одна на одну, здобувають нові знання. Накладанням політичних карт на кліматичні, геоморфологічні, мінеральних ресурсів, ґрунтів, рослинності, економічні виявляють певні господарські, соціально-економічні та політичні залежності й закономірності. Так, англійський учений П. Тейлор таким методом довів, що політичні центри світу зосереджені у середніх широтах Північної півкулі, у країнах з вологим кліматом і багатих на вугілля.

Помітне місце серед загальнонаукових методів посідає *історичний метод*, що дає змогу вивчати динаміку і тенденції соціально-економічного розвитку.

У суспільній географії користуються також загальнонауковим *балансовим методом*, коли, зіставляючи певні компоненти, визначають повну відповідність, співвідношення між ними. Так, наприклад, часто розглядають баланси природних ресурсів, населення та трудових ресурсів, палива, електроенергії, продовольства, вантажопотоків, виробництва і споживання, прибутків і видатків. Більш спеціальним є *метод міжгалузевих балансів*, за яким аналізують рух тих чи тих ресурсів між галузями і між регіонами. Такі дослідження, де є численні кількісні показники, потребують *математичних методів* обробки даних.

Для одержання оперативних даних нерідко застосовують *аерометоди, космічні методи* з комп'ютерним дешифруванням здобутої інформації. Для суспільно-географічних узагальнень також використовують комп'ютери, за допомогою яких створюють інформаційні бази даних з подаль-

пою метою їх обробки, аналізу та інтерпретації. У практиці суспільно-географічних досліджень широко застосовують *методи моделювання* (заміщення реального об'єкта чи процесу його спрощеним аналогом, моделлю), у тому числі математичного та комп'ютерного, а також *прогнозування* суспільно-географічних подій і явищ.

Картографічний метод, що здавна є традиційним у географії, нині набув нового поштовху до розвитку завдяки ГІС-технологіям. Адже тепер зчитування і аналіз карт можна виконувати в автоматичних режимах. До того ж для соціально-економічної географії, що часто оперує досить динамічними характеристиками, надзвичайно важливим є часова узгодженість ГІС. Адже, на відміну від звичайної географічної карти, ГІС – активна багатофункціональна база даних, яка може постійно доповнюватися і оновлюватися.

Видатні економігеографи світу. Вам уже відомі славетні імена вітчизняних учених економігеографів. Проте сучасна суспільна географія формувалася завдяки вченим різних часів і народів.

Перші наукові напрями в царині соціальної та економічної географії сформувалися упродовж XVIII ст. Саме тоді в працях німецьких географів *Г. Ахенваля* і *А.-Ф. Бюшінга* було обґрунтовано новий напрямок у географії – камеральна статистика. Назва «камеральна статистика» (від лат. *status* – стан, становище; держава) може бути перекладена як «описове державознавство». У підручниках із камеральної статистики описувалися території держав, адміністративний устрій, державний апарат управління, галузі господарства, фінанси, бюджет і навіть збройні сили та зовнішні зв'язки. Все це супроводжувалося всілякими відомостями, цифровими довідками. Власне, це були економічна, політична й військова географії, зведені в єдиній навчальній дисципліні.

У першій половині XIX ст. *І. Тюнен* (1783–1850) започаткував новий напрямок в економічній географії. Він уперше використав модель просторового моделювання, застосувавши її до вирішення конкретного завдання щодо розміщення сільськогосподарського виробництва. За цією моделлю, існує центральне місто, навколо якого і розміщуються сільські господарства. Залежно від відстані до ринку змінюються спосіб використання землі й система сільського господарювання. Метод дослідження, який запропонував учений, дав помітний науковий поштовх. Саме завдяки *І. Тюнену* нині вивчають так звані кільцеві приміські зони, що утворюються навколо великих міст.

На початку XX ст. з'явилася праця французького географа *П. Відаля де ла Бланша* (1845–1918) «Географія людини як частина географії життя», яка започаткувала формування школи географії людини у Франції (мал. 1). Головну увагу в ній приділено характерним особливостям пристосування життя людей до своєрідних умов географічного середовища, реалізації місцевих природних можливостей господарства у процесі історичного розвитку окремих територій.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. закладаються підвалини міжнаціональних і національних наукових шкіл. Серед їхніх засновників і німецький географ *Ф. Ратцель* (1844–1904) – фундатор антропогеографії. У своїй «Антропогеографії» він узагальнив дані про розселення людства, характер поселень, господарської діяльності й побуту населення у зв'язку з відмінностями навколишнього географічного середовища.

Мал. 1.
П. Відаль де ла Бланш

Мал. 2.
В. Кристаллер

Мал. 3.
П. Хаггет

У праці «Політична географія» вчений географічними умовами пояснює особливості політичної історії різних держав, їхні протиріччя й конфлікти.

Ж.Ж.Е. Реклю (1830–1905) можна вважати засновником сучасного країнознавства. Йому належить багатотомна праця «Нова всесвітня географія. Земля і люди». Це була перша в історії географії праця, де вміщено опис усіх країн планети на базі достовірних наукових даних. Тут, зокрема, є розділи, присвячені Україні.

Чималий внесок у розвиток майбутньої суспільної географії зробив німецький економіст і соціолог А. Вебер (1868–1958). Він виявив певні просторові закономірності в географії промисловості, висунувши теорію «штандорта» (з німецьк. – місцезнаходження). За цією теорією, розміщення промисловості визначають три групи чинників – витрати на транспорт, орієнтація на робочу силу і на населені пункти, щоб використати переваги виробничої та соціальної інфраструктури.

У першій половині ХХ ст. німецький географ В. Кристаллер (1893–1969) висунув «теорію центральних місць», яка помітно вплинула на подальший розвиток економічної географії (мал. 2). Він створив модель території, яка ще недостатньо заселена і, аналізуючи закономірності взаємного розташування населених пунктів, намагався визначити головне місце розташування майбутнього центрального міста.

У 1950-х роках у зв'язку з розвитком обчислювальної техніки і накопиченням багатого фактичного матеріалу в економічній географії виникла школа просторового аналізу. Представники цієї школи розробляли теорії, які мали допомогти з'ясувати закономірності у розміщенні підприємств і населених пунктів, а також у формуванні транспортних мереж.

Найяскравішим представником школи просторового аналізу є видатний німецький економіст і географ А. Льюш (1906–1945). У своїй основній праці «Географічне розміщення господарства» він запропонував нову теорію (концепцію економічного ландшафту) розміщення виробництва і територіальної організації промисловості в умовах ринкової економіки. Фактично це була модель територіальної самоорганізації суспільства і його економічного життя.

Ідеї В. Кристаллера і А. Льюша розвивав *У. Айзард* (1919) – американський економіст і географ. Метою географії Айзард вважав аналіз територіального розподілу соціально-економічних явищ для виявлення законів їхнього розвитку. Він запропонував інтегральну територіальну модель соціально-економічного життя суспільства, сукупність складових елементів якої визначає так званий економічний ландшафт території.

Серед видатних представників школи просторового аналізу були також учені-теоретики – американський географ *В. Бунге* (1928) і британський географ *П. Хаггет* (1933) (мал. 3). Американський географ *Е. Тейф* (1921–2001) зробив великий внесок у географію транспорту.

Серед найвідоміших постатей соціальної і економічної географії останнього періоду слід також назвати американських географів *Р. Хартшорна* (1899–1992) і *Е. Ульмана* (1912–1976), а також шведського географа *Т. Хагерстранда* (1916–2004).

Р. Хартшорн є засновником поведінкової географії. Він вивчав традиції і звичаї населення різних територій, поведінку їх мешканців. Вважав їх тісно взаємопов'язаними з іншими природними і соціально-економічними явищами, характерними для тієї чи іншої території. Зробив значний внесок у розвиток теорії політичної і культурної географії.

Е. Ульман – один із засновників сучасної географії транспорту. *Т. Хагерstrand* відомий як автор теорії просторової дифузії інновацій, тобто поширення нововведень, нових явищ.

Практичне завдання

За додатковими джерелами підготуйте коротку доповідь (2–3 хв) про видатного економгеографа світу (за вибором) на тему «Наукові доробки вченого».

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Суспільна географія користується загальнонауковими і галузевими методами досліджень.
- ✦ Головні наукові напрямки в царині соціальної та економічної географії світу почали формуватися з XVIII ст.

Ключові терміни і поняття

✦ методи досліджень: споглядання, спостереження, аналізу, історичний, балансовий, математичний, аерометод, космічний, моделювання, прогнозування, картографічний ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Наведіть приклади найдавніших і найсучасніших методів, які застосовують у суспільно-географічних дослідженнях.
II	Назвіть видатних європейських і американських економгеографів. Які з їхніх досліджень продовжують розвиватися у наш час?
III	З огляду на основні напрямки роботи визначте методи досліджень, які використовували видатні економгеографи світу.
IV	Опишіть методи соціально-економічної географії, які можна застосовувати: а) на уроках географії; б) поза шкільними уроками.

Тема 1.
ПОЛІТИЧНА КАРТА СВІТУ

Тема 2.
**НАСЕЛЕННЯ
СВІТУ**

Тема 3.
**ВЗАЄМОДІЯ
СУСПІЛЬСТВА
І ПРИРОДИ.
СВІТОВІ ПРИРОДНІ
РЕСУРСИ**

Тема 4.
**СВІТОВЕ
ГОСПОДАРСТВО**

Тема 5.
**ГЛОБАЛЬНІ
ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА**

**Розділ 1.
ЗАГАЛЬНА
ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНА
ХАРАКТЕРИСТИКА
СВІТУ**

Тема 1. ПОЛІТИЧНА КАРТА СВІТУ

Ми живемо у час бурхливих політичних подій. Президентські вибори й антидержавні перевороти, міжнародні зустрічі й міжнаціональні конфлікти, прикордонні військові суперечки і спільні дружні прикордонні заходи. Усе це стало звичною складовою суспільно-політичного життя в різних куточках нашої планети.

Часто політичні події спричиняють у тих чи інших країнах світу навіть зміну форм державного правління та їхнього адміністративно-територіального устрою. Подекуди внутрішньодержавні зміни настільки виявляються серйозними, що нещодавно єдині і, здавалося б, непорушні держави розпадаються на окремі території, кожна з яких заявляє своє право на політичну самостійність. І ось уже міняються усталені кордони, видозмінюються обриси країн і держав... Своєрідні підсумки політичних процесів надає політична карта, яка, наче дзеркало політичної ситуації, відображає різні території, країни, держави, а також розкриває їхню форму правління і державного устрою.

§3. ПОЛІТИЧНА КАРТА СВІТУ

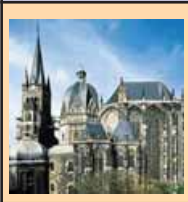

Географічна розминка

Пригадайте, як поділяють географічні карти за змістом.
Наведіть приклади тематичних карт.

Етапи формування політичної карти світу. *Політична карта* – це географічна карта, на якій відображено територіально-політичний поділ світу, материків або окремих регіонів (див. форзац). Сучасна політична карта світу формувалася поступово, в ході історичного розвитку.

Наче у калейдоскопі простору та часу, на п'яти континентах планети виникали, зростали і процвітали чергові територіально-політичні утворення. Плинув час, і вони розпадалися і зникали з політичної арени, даючи ученим матеріал для наукового аналізу процесу державотворення. Формування політичної карти світу вивчає одна з гілок суспільної географії, окрема наука – *політична географія*.

	Стародавній етап (V тис. до н. е. – V ст. н. е.) пов'язаний з виникненням, розквітом і крахом перших державних утворень – двох основних форм державного ладу: монархій (Стародавній Єгипет, Ассирія, Вавилон, Перська держава) і республік (міста-держави Фінікії, Греції, Стародавній Рим). Саме з них розпочався політико-територіальний поділ географічного простору.
	Середньовічний етап (V–XV ст.) супроводжувався територіальними захопленнями земель великими феодалними державами, внаслідок чого політична карта була вкрай роздрібненою та нестійкою. У цей період існували такі могутні держави, як Священна Римська імперія, Англія, Португалія, Київська Русь.
	Новий етап (на межі XV–XVI ст. – поч. Першої світової війни) характеризується великими географічними відкриттями і, як наслідок, поділом світу на колоніальні імперії. Найбільшими серед таких були Іспанська, Португальська, Голландська, Британська, Французька, Російська, Османська, Німецька тощо. Водночас це епоха зародження, розвитку й утвердження ринкових відносин.
	Новітній етап (1914 р. – до наших днів), за якого відбуваються новий перерозподіл поділеного на той час світу, процеси деколонізації, визнання суверенітетів десятків держав, утворення низки авторитетних міжнародних організацій та ін.

Мал. 4. Етапи формування політичної карти світу

Формування політичної карти світу налічує декілька тисячоліть. У цьому процесі визначають чотири етапи: стародавній, середньовічний, новий і новітній (мал. 4).

Новітній етап поділяють на три періоди. Визначальними подіями першого періоду (1914–1939 рр.) були розпад Австро-Угорської імперії і поява на політичній карті світу групи нових незалежних країн. Зокрема, на політичній карті Європи з'явилися такі держави, як Австрія, Угорщина, Польща, Чехословаччина, Фінляндія, Литва, на короткий час Українська Народна Республіка та ін. Загалом в 1939 р. була 71 суверенна країна.

До того ж у цей період утворилася величезна держава з командно-адміністративним типом економіки – СРСР і світ розколовся на дві системи за ідеологічним принципом.

Характерною ознакою другого періоду новітнього етапу у формуванні політичної карти світу (після закінчення Другої світової війни і до початку 1990-х років) є крах колоніальної системи. Десятки країн Африки, Азії, Латинської Америки упродовж цього періоду проголосили незалежність, визволившись з-під колоніального гніту. Особливо результативним виявився 1960 р. – «рік Африки», коли на політичній карті Чорного континенту з'явилися десятки суверенних країн.

Третій період новітнього етапу формування політичної карти світу позначився розпадом Радянського Союзу в 1991 р. і крахом соціалістичного табору. Як наслідок, на політичній карті світу замість 15 колишніх республік СРСР з'явилася ціла низка незалежних країн. Крім того, об'єдналася Німеччина і, навпаки, розпалися Союзні Республіки Югославія та Чехословаччина. Виникли нові незалежні держави і в Океанії, в Африці. Визначено долю Гонконгу та Аоминю, які відійшли до Китаю.

Сучасна політична карта світу. Головними за значенням об'єктами політичної карти світу є держави, країни і території.

Держава – заселена територія з визначеними кордонами, що в політико-географічному відношенні незалежна від інших держав у внутрішніх і зовнішніх відносинах. Зважаючи на це, часто кажуть, що держава є суверенним політичним утворенням.

Реалії сьогодення

«Державна мозаїка» світу. На початок 2010 року на політичній карті світу налічувалося 193 незалежні держави. В Європі – 44 (з Росією), в Азії – 47, в Африці – 53, Північній і Центральній Америці – 23, Південній Америці – 12, Австралії і Океанії – 14. Крім того, ще три держави розташовані водночас у двох частинах світу: Туреччина – в Азії та Європі, Єгипет – в Африці та Азії, Росія – в Азії та Європі.

Незалежно від свого розташування, усі держави є повноцінними суб'єктами міжнародного права. При цьому деякі держави продовжують визнавати главою держави правителя іншої держави, з якою вона пов'язана колоніальним минулим. Прикладами є колишні **домініони** Великої Британії (англ. *dominion* – володіння, влада – Канада, Австралія тощо), де главою формально визнається британський монарх. Нині вони входять до складу Британської Співдружності Націй. Так само формально володіють князівством Андорра дві інші європейські держави – Франція та Іспанія (так званий **кондомініум**, від лат. – сумісне володіння). Реальну ж владу в Андоррі має глава її уряду.

Практичне завдання

За політичною картою світу (див. форзац) визначте найближчі до України держави кожної з частин світу.

Країна – заселена територія з визначеними кордонами, що в політико-географічному відношенні може мати державний суверенітет або бути залежною від інших держав. Отже, країною є будь-яка держава. Водночас, далеко не кожна країна має право називатися державою. Вважається, що загалом у світі нині налічують близько 250 країн.

Проблема

На політичній карті світу існують країни, які не визнані більшістю інших держав як незалежні держави. Прикладом невизнаних держав є Абхазія (частина Грузії), Нагірнокарабаська Республіка (частина Азербайджану), Придністров'я (частина Молдови), Турецька Республіка Північного Кіпру (частина Кіпру) тощо. Так само існують території з невизначеним статусом, як-от Палестина (частково окупована Ізраїлем), Західна Сахара (окупована Марокко).

Статус країн мають також **залежні країни і території**, кожна з яких перебуває під політичним чи військовим контролем однієї із суверенних держав. Серед таких, зокрема, **колонії** – країни, позбавлені державної самостійності і політичної та економічної свободи. Колонії можуть мати різний статус, наприклад: заморська територія, як-от Гібралтар у Великій Британії, заморський департамент (регіон), як-от французька Гвіана, або автономний регіон – Фарерські острови Данії.

До залежних країн належать і **протекторати** – країни, що зазвичай визнають над собою суверенітет певної держави у міжнародних відносинах, але зберігають незалежність у внутрішніх справах. Нині подібною формою міждержавних відносин є «вільно асоційована держава», як-от Пуерто-Рико, що залежить від США, тощо.

Окремий специфічний вид територій (акваторій) виділено відповідно до норм міжнародного права на Землі – це води відкритого моря. Окремий статус має і так звана морська економічна зона, що прилягає до кордонів суходолу держави, яка має вихід до моря. Це акваторія на відстань 200 миль (понад 370 км) від узбережжя і на глибину 500 метрів шельфу материкового схилу. Відповідно до конвенції з морського права 1982 р. у зазначених межах акваторії держави мають суверенне право на економічну діяльність – промисловий вилов риби, розвідку і розробку природних ресурсів тощо.

Особливий статус має Антарктида, міжнародно-правовий режим якої визнано договором від 1 жовтня 1959 р. Згідно з ним, даний континент є нейтральним, демілітаризованим, де заборонена будь-яка військова та господарська діяльність, а також політичні поділи території. Єдиним дозволеним видом діяльності є науково-пошукова робота. Пригадаємо, Україна також має там науково-дослідну станцію «Академік Вернадський».

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Політична карта – це географічна карта, на якій відображено територіально-політичний поділ світу, материків або окремих регіонів.
- ✦ Процес формування сучасної політичної карти світу тривалий і налічує чотири етапи: стародавній, середньовічний, новий і новітній.
- ✦ Головними об'єктами політичної карти світу є держави, країни, території.

Ключові терміни і поняття

✦ політична карта ✦ держава ✦ країна ✦ територія ✦ домініон ✦ кондомініум ✦ невизнана держава ✦ залежна країна ✦ колонія ✦ протекторат ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Що відображено на політичній карті? Назвіть головні об'єкти політичної карти світу початку нашої ери.
II	Поясніть, у чому головна відмінність між країною та державою.
III	Визначте, в якій частині світу найбільше залежних країн і територій.
IV	Назвіть і покажіть на політичній карті Європи приклади різних видів територіально-політичних утворень. Які з них є сусідами України?

ФОРМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ І ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ

Географічна розминка

Пригадайте призначення адміністративно-територіального устрою.
Назвіть адміністративно-територіальні одиниці України.

Форми адміністративно-територіального устрою держави. Форма державного устрою – це спосіб територіальної організації держави, що встановлює порядок поділу країни на частини і визначає характер відносин між центральними і місцевими органами влади. Нині у світі розрізняють дві головні форми державного устрою – просту (унітарну) і складну (федеративну).

Проста, або унітарна, форма державного устрою (від лат. *unitar* – єднання) означає верховенство єдиної держави над адміністративно-територіальними одиницями або національно-етнічними одиницями (областями, департаментами, префектурами, провінціями тощо), на які вона поділена. Характерними ознаками унітарної держави є наявність єдиної конституції, єдиного керівного центру, єдиного громадянства та єдиної державної мови. Унітарна форма устрою з'явилася значно раніше, і саме вона тепер притаманна, зокрема, більшості держав Європи, Латинської Америки і Африки. За конституцією Україна також є унітарною.

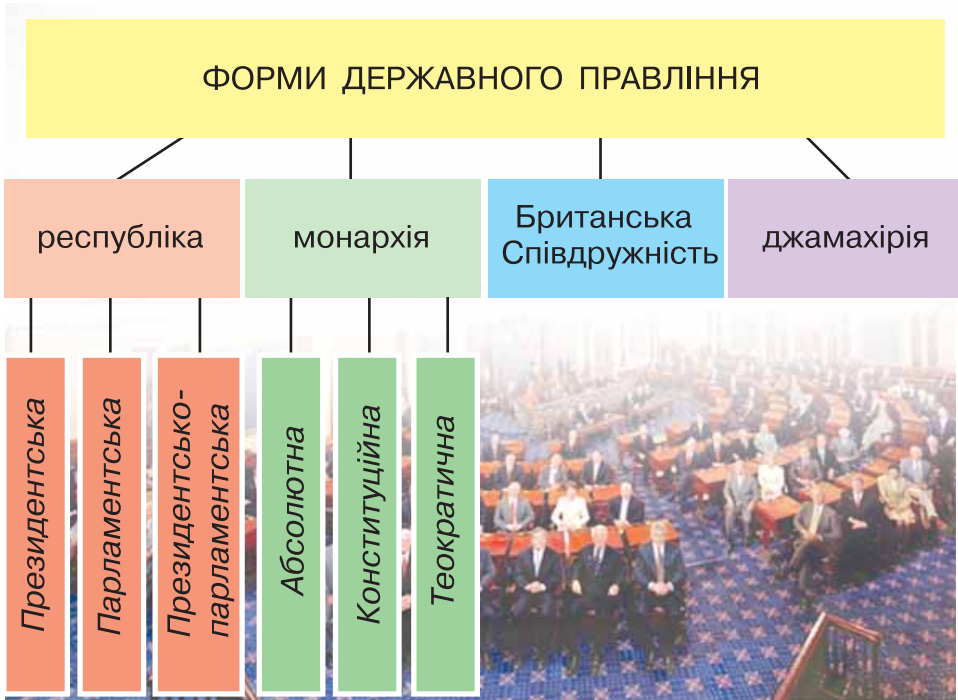
Складна за устроєм держава характеризується наявністю державних утворень, які мають певну юридичну і політичну самостійність. На сьогодні фактично єдиним представником такої форми державного устрою залишилась **федерація** (від лат. *foederatio* – союз).

У федеративних державах ознаки державного утворення притаманні і державі, і її суб'єктам (республікам, штатам, землям, кантонам тощо). У федеративній державі поряд з єдиними (федеральними) законами та органами влади існують і закони та органи влади суб'єктів федерації. Проте вони, так би мовити, «другого порядку». Для відстоювання інтересів суб'єктів федерації у більшості федеративних держав вищий законодавчий орган складається з двох палат, одна з яких забезпечує представництво таких суб'єктів. Такими є, наприклад, функції Сенату в Конгресі США.

Історична довідка

Про конфедерацію як форму державного устрою. Інколи серед форм державного устрою називають конфедерацію (від лат. *confoederatio* – союзний договір) – об'єднання суверенних держав, створене для забезпечення спільних інтересів. На відміну від федерації, правовою основою конфедерації є не конституція, а договір. У конфедерації немає єдиного громадянства і єдиних збройних сил. У минулому конфедераціями були, наприклад, Конфедерація Нідерландів (1579–1795 рр.) і США (формально з 1776–1787, фактично до 60-х років XIX ст.), Германський Союз (1815–1866 рр.) і Австро-Угорщина (до 1918 р.) тощо. Остання конфедерація сучасності – Швейцарська Конфедерація, яка, попри таку офіційну назву, за своїм устроєм є федерацією (з 1848 р.).

Мал. 5. Форми державного правління країн світу

Форми державного правління. Форма правління – це організація державної влади. Традиційно розрізняють дві основні форми правління – республіка і монархія, підґрунтям яких є різні джерела влади (народ, монарх) і спосіб формування вищих органів державної влади (вибори, призначення, наслідування тощо) (мал. 5).

За **республіканської форми правління**, що є найпоширенішою у світі, вища влада в державі належить обраним на визначений термін представницьким органам. Такими органами є парламент, якому належить законодавча влада, і уряд, що має виконавчу владу. Глава республіки – президент – також обирається на визначений термін.

Залежно від розподілу повноважень між парламентом і президентом розрізняють республіку: президентську, парламентську, президентсько-парламентську.

У **президентській республіці** глава держави, якого обирає народ, є водночас і главою уряду. Отже, він має дуже великі повноваження, призначає та звільняє членів уряду на власний розсуд. Однак він не може розпустити парламент, а парламент не може висловити недовіру урядові. Серед президентських республік, зокрема, Росія, США, Бразилія, Єгипет, ПАР, Уганда та ін.

У **парламентській республіці** роль президента значно менша, верховенство має парламент. Саме парламент обирає президента, якому він звітує. Так само більшість парламенту формує уряд, в руках якого й зосереджена влада. При цьому президент має право розпустити парламент. Така форма правління поширилася у європейських (Греція,

Естонія, Італія, Угорщина, ФРН тощо) і азійських країнах (Індія, Ізраїль та ін.).

Президентсько-парламентська (змішана) республіка передбачає поєднання сильної президентської влади і ефективного контролю парламенту за діяльністю уряду. Президента за умов такої форми правління обирають на прямих виборах, він є главою держави і виконавчої влади. Уряд, очолений прем'єр-міністром, несе політичну відповідальність водночас перед президентом і парламентом. Змішана республіканська форма правління характерна для Франції, Австрії, Болгарії, Польщі, Фінляндії, а також для більшості країн, що утворилися на теренах колишнього Радянського Союзу, у тому числі для України.

Проблема

В Україні існують різні, інколи протилежні думки щодо ефективності існуючого розподілу повноважень між парламентом і президентом. А як ви вважаєте, чи слід змінити президентсько-парламентську форму державного правління в нашій країні на іншу — президентську або, можливо, парламентську?

Така форма правління, як *монархія* (від грец. *monarchia* – єдиновладдя), означає, що влада цілком або частково зосереджена у руках одного особного глави держави – монарха. Зазвичай влада монарха є довічною і

передається у спадок нащадкам. Лише в Малайзії та Об'єднаних Арабських Еміратах монархи обираються (серед правителів-спадкоємців) на п'ятирічний термін.

Розрізняють кілька різновидів монархії – конституційна, абсолютна, теократична. Найпоширеніша у світі *конституційна монархія*, де реальна законодавча влада належить парламенту, а виконавча – уряду. Сам же монарх зазвичай має церемоніальне значення, тобто царює, але, по суті, не править. Прикладами є Данія, Швеція, Норвегія, Іспанія, Японія.

Мал. 6. Королівська родина Великої Британії

Реалії сьогодення

Влада монарха. На відміну від деяких інших суто символічних монархів, наприклад, королева Великої Британії Єлизавета II (мал. 6), що посідає трон вже понад 50 років, може реально впливати на політичне життя держави. Вона має право скликати та розпускати парламент, може призначати прем'єр-міністра, затверджувати закони, дарувати нагороди, проголошувати помилювання.

На сучасній політичній карті ще збереглося кілька *абсолютних монархій*, де уряд та інші органи влади відповідальні лише перед монархом, як головою держави, а парламенту взагалі немає або він є дорадчим органом. Прикладами є Катар, Бруней, ОАЕ, Оман.

Різновидом абсолютної монархії є *теократична монархія*, де глава держави є водночас главою церкви. До цього типу монархій належать дві держави – Ватикан (глава усіх католиків – Папа Римський) і Саудівська Аравія (глава – король, що має титул «зберігача священних ісламських мечетей»).

Крім двох основних форм правління, ще розрізняють такі специфічні форми правління, як Британська Співдружність і Джамахірія.

Британська Співдружність – форма правління, що поширюється на територію понад десятка держав, колишніх домініонів Великої Британії (Австралія, Канада, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея, Тувалу, Антигуа і Барбуда, Барбадос, Беліз, Гренада, Ямайка та ін.). Формально главою держави у кожній з цих країн є британський монарх. На місцях його функції виконує генерал-губернатор, якого призначає монарх за поданням уряду країни з її громадян. Однак дійсним керівником у країнах Співдружності є прем'єр-міністр, що очолює уряд. Ці країни мають також і свій парламент. Мешканці цих держав є громадянами своїх країн, а не підданими британського монарха.

Джамахірія (арабською – народовладдя) є особливою формою державного правління і представлена у єдиній країні світу – Лівії. Тут офіційно скасовано уряд, парламент, ліквідовано політичні партії. Верховним органом влади є Загальний народний конгрес, який обирається один раз на рік. Є також постійно діючі виборні народні збори і комітети, що об'єднують усе доросле населення за територіальним принципом і наділені правом законодавчої ініціативи.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Розрізняють дві головні форми державного устрою – просту (унітарну) і складну (федеративну).
- ✦ Розрізняють такі форми правління: республіка (президентська, парламентська, президентсько-парламентська), монархія (конституційна, абсолютна, теократична), Британська Співдружність і Джамахірія.

Ключові терміни і поняття

- ✦ унітарна держава ✦ федерація ✦ конфедерація ✦ республіка (президентська, парламентська, президентсько-парламентська) ✦ монархія (конституційна, абсолютна, теократична) ✦ Британська Співдружність ✦ Джамахірія ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Назвіть сучасні форми державного правління.
II	Чому федеративну форму державного устрою називають складною?
III	Поясніть головні відмінності між різновидами республіканської форми правління.
IV	Визначте форму державного правління в країнах – сусідах України.

ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ КРАЇН. ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВ

Географічна розминка

Поясніть, чим держава відрізняється від країни.

Політичні системи країн. *Політична система* – це сукупність норм, які визначають права та обов'язки держави, політичних партій, суспільних та громадських організацій, церкви і регулюють їхні взаємовідносини.

Політична система залежить від політичного режиму, який визначає конкретні форми керівництва державою, контролює й управляє усіма процесами в суспільстві. Розрізняють такі головні типи політичних режимів: демократичний, авторитарний і тоталітарний. Різновидами є також режим фашистський, теократичний, військової диктатури, або хунти, тощо.

Демократія (з грец. – народ і влада) – система політичної влади, що передбачає народовладдя, тобто участь народу у формуванні органів державної влади і в управлінні державними справами. Це відбувається безпосередньо – шляхом волевиявлення у процедурах виборів чи референдумів і опосередковано – через представництво у виборчих органах, у тому числі парламенті.

Основними принципами демократії є верховенство закону, рівноправність громадян, захищеність їхніх прав і свобод тощо. Саме тому демократичну державу іноді називають правовою державою.

Нині демократична система правління характерна для більшості країн світу. Причому демократичність політичного режиму може втілюватися у різних, не тільки республіканських формах державного правління. Приміром, цілком демократичними вважаються парламентські монархії в Швеції і Нідерландах, у Великій Британії і Японії тощо.

Авторитаризм (від лат. *autoritas* – влада, вплив) – система політичного володарювання, що характеризується зосередженням абсолютної чи значної більшості влади в руках однієї особи або обмеженої групи осіб. Авторитарна система є протилежною демократії. Адже за умов авторитаризму політичні права і свободи громадян та політичних організацій помітно обмежені або зовсім скасовані.

Опорою авторитарного режиму є силові структури влади – армія, каральні органи. Особливо яскраво це помітно у крайніх проявах авторитаризму, коли він набуває ознак військової диктатури (лат. *dictatura* – необмежена влада), або хунти (назва диктатури в іспаномовних країнах). У минулому таке траплялося у ряді країн Африки, Азії, Латинської Америки.

Загалом авторитарні політичні системи дуже поширені в історії людства. Нині вони притаманні передусім абсолютним монархіям.

Авторитарним є пряме президентське правління, застосування якого в надзвичайних ситуаціях (стихійне лихо, техногенна аварія, соціальні заворушення тощо) передбачає законодавство багатьох країн світу. Проте авторитарних ознак може набути будь-яка форма державного правління, якщо якась із гілок влади – законодавча чи виконавча (чи президент) – перебере на себе функції та повноваження інших.

Тоталітаризм (від лат. *totalis* – увесь, цілий, повний) – це політична система, якій притаманний повний (тоталітарний) контроль над усіма сферами суспільного життя. Тоталітарна система ігнорує конституційні права і свободи громадян і жорстоко переслідує тих, хто намагається виступати проти неї. Характерним також є насадження культу вождя – «батька народів і учителя». Саме така політична система панувала в Україні під час перебування її у складі СРСР, до здобуття незалежності.

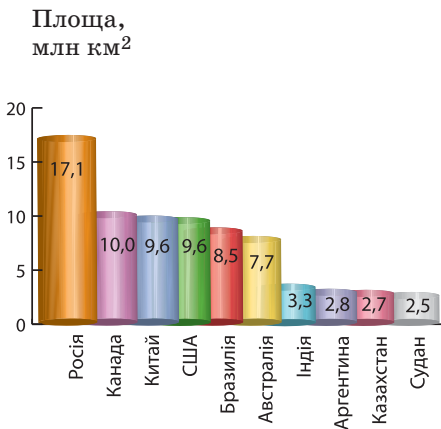
Економічні системи країн. **Економічна система** є способом економічного життя, це спосіб ведення економіки. Розрізняють дві основні економічні системи: ринкову і планову. Крім того, у багатьох країнах світу спостерігається перехідна економічна система – від планової економіки до ринкової.

За умов **ринкової економіки** обмін товарами та послугами, а також ціни на них залежать від попиту і пропозиції. Власне, місце зустрічі попиту і пропозиції і називають ринком. Основу ринкової економіки становить конкуренція. Характерними ознаками ринкової економіки є приватна власність, свобода підприємництва, особистий інтерес.

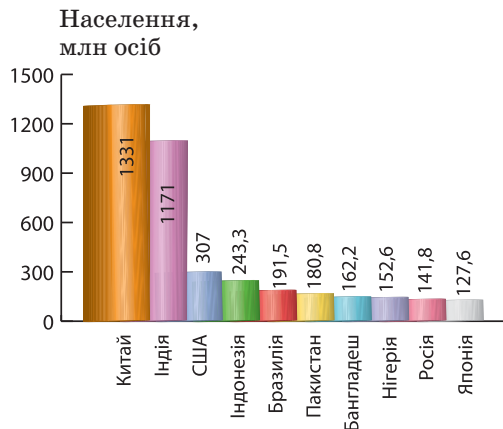
Проте і ринкова економіка має недоліки, як-от: соціальна нерівність, нестабільність економічного розвитку тощо. Тому нині за певних умов визнається можливим втручання у ринкове господарство з боку держави.

Планова економіка, на противагу ринковій, нехтує свободою підприємницької діяльності. Головну роль відіграє держава, яка, володіючи товарами і послугами, а також ресурсами для їхнього виробництва, розподіляє їх через державну торгівлю. За умов планової економіки штучно обмежуються доходи і немає або слабо виражений особистий інтерес. Водночас планова економіка регулює безробіття і забезпечує мінімальний рівень життя.

Типологія держав. **Типологія** – це групування країн за певним критерієм. Необхідність типології виникає (у зв'язку з вирішенням теоретичних і практичних завдань) через велику різноманітність країн світу. Вам уже відомо, що держави різняться за формами державного устрою і правління. Так само вони неоднакові за географічним положенням, площею і формою території, національним складом і мовами, мають різну кількість населення і природних ресурсів тощо (мал. 7, 8).

Мал. 7. Десять найбільших за площею країн світу

Мал. 8. Десять найбільших за чисельністю населення країн світу

Реалії сьогодення

Державні гіганти. За величиною території виділяють найбільші держави, площа яких перевищує 2 млн км². Усього таких понад десяток. Вони охоплюють площу 82,6 млн км², тобто 57 % території суходолу. Безумовним лідером за розмірами території є євразійська держава – Росія (понад 17 млн км²). Крім неї, почесні місця у цьому рейтингу держав посідають азійські (Китай, Індія, Казахстан, Саудівська Аравія), американські (Канада, США, Бразилія, Аргентина), африканські держави (Судан, Алжир, Демократична Республіка Конго) і Австралія.

Одна з найважливіших ознак, за якою виділяють різні типи країн, – це рівень соціально-економічного розвитку (див. форзац). Загальноновизнаними універсальними показниками, що характеризують стан економіки, передусім є валовий внутрішній продукт (ВВП) і валовий національний продукт (ВНП) країни (мал. 9).

Валовий внутрішній продукт – сукупна ринкова вартість усього обсягу кінцевих товарів і послуг, вироблених і реалізованих за один рік на території даної країни (враховуючи надходження від їхнього експорту).

Валовий національний продукт – сукупна ринкова вартість усього обсягу кінцевих товарів і послуг, вироблених і реалізованих за один рік тільки національними виробниками як на території власної країни, так і за її межами.

Близькі за ВВП країни можуть дуже відрізнятися за рівнем економічного розвитку (мал. 9), зокрема через різну чисельність населення. Тому під час типології використовують ще й показник середньодушового доходу за рік.

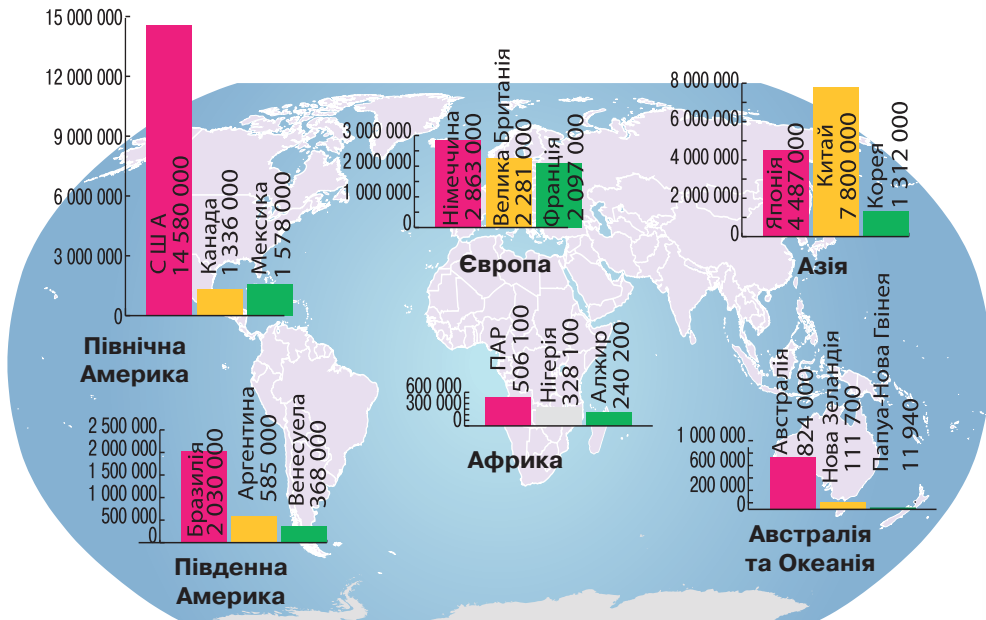
Зважаючи на такі ознаки, виділяють три основні типи країн сучасного світу.

1. Економічно розвинуті країни. Вони відрізняються найвищим рівнем добробуту населення. Доходи на душу населення становлять 20–50 тис. дол. США. Втім, ця група є неоднорідною.

Високий рівень доходів на 1 мешканця мають *головні країни*, або так звана Велика сімка. Це – США, Японія, Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія, Канада. Крім того, високий рівень доходів мають такі країни, як Нідерланди, Бельгія, Швеція, Швейцарія, Фінляндія, Норвегія, Данія, Австрія та деякі інші європейські держави. Вони належать до 20 розвинутих країн світу. Іноді окремо розглядають країни «переселенського типу» – Австралію, Нову Зеландію, Ізраїль, Південно-Африканську Республіку. Усі вони вирізняються значними позитивними економічними зрушеннями.

2. Країни перехідного типу економіки – колишні соціалістичні країни, що перебудовують національну економіку відповідно до ринкових засад. Нині до таких країн належить більшість колишніх республік Югославії та країн СНД. Країни Центральної Європи (Словенія, Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина) та країни Балтії (Естонія, Латвія і Литва) завершили перехідний етап розвитку і визнані країнами з ринковою економікою.

3. Країни, що розвиваються, – дуже строката та неоднорідна група. Адже країни тут значно відрізняються одна від одної за економічним

Мал. 9. Країни — економічні лідери світу за ВВП (млн дол. США; 2007 р.)

потенціалом і темпами розвитку. Високими прибутками вирізняються *нові індустріальні країни*, як-от: Бразилія, Мексика, Аргентина, Республіка Корея, Сінгапур, Таїланд, Індонезія, Філіппіни. Так само високі прибутки мають і *нафтодобувні країни* – Саудівська Аравія, Оман, Бахрейн, Кувейт, ОАЕ, Лівія, Алжир, Бруней, Габон.

Зазвичай ще розрізняють *найменш розвинуті країни*, що мають низькі і дуже низькі доходи. Це переважно африканські країни, зокрема Ангола, Ефіопія, Сомалі, Судан, Танзанія та ін. Серед азійських країн найменш розвинутими є Афганістан, Бангладеш, Непал, М'янма тощо, у Латинській Америці – Гаїті.

Невелику, але специфічну групу країн даного типу становлять соціалістичні країни – Корейська Народно-Демократична Республіка, Куба, Китай і В'єтнам. Вони дотримуються централізовано керованої економіки, але водночас запроваджують в економіку ринковий механізм.

Проблема

У сучасній соціально-економічній географії не існує усталеної типології країн світу за рівнем соціально-економічного розвитку. Усі запропоновані типології є умовними, оскільки покладені в основу будь-якої з них критерії обираються здебільшого на розсуд автора. Тим часом ті чи інші типології необхідні для аналізу та порівняння соціально-економічного розвитку країн. І певну типологію обирають залежно від завдань, що ставляться під час вивчення та дослідження країни. Запропонуйте власну типологію країн світу.

Практичне завдання

Знайдіть і покажіть на політичній карті світу країни, що належать до різних типів за рівнем соціально-економічного розвитку.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Політична система – це сукупність норм, які визначають права та обов'язки держави і суспільних об'єднань і регулюють їхні взаємовідносини.
- ✦ Головні типи політичних режимів – демократичний, авторитарний і тоталітарний.
- ✦ Економічна система є способом економічного життя; основні економічні системи – ринкова, планова і перехідна (від планової економіки до ринкової).
- ✦ Розрізняють три основні типи країн сучасного світу: економічно розвинуті країни, країни перехідного типу економіки і країни, що розвиваються.

Ключові терміни і поняття

✦ політична система ✦ демократія ✦ авторитаризм ✦ тоталітаризм ✦ економічна система ✦ ринкова економіка ✦ планова економіка ✦ валовий внутрішній продукт ✦ валовий національний продукт ✦ економічно розвинуті країни ✦ країни перехідного типу економіки ✦ країни, що розвиваються ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Назвіть політичну систему, що є протилежною демократії.
II	Схарактеризуйте особливості сучасної соціально-економічної типології країн світу.
III	Порівняйте між собою різні політичні режими і визначте їхні «плюси» і «мінуси».
IV	Поясніть, чи має, на вашу думку, сучасна політична система в Україні ознаки авторитаризму.

§6. МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Географічна розминка

Пригадайте, у яких міжнародних організаціях бере участь Україна.

У сучасному світі, де жодні природні кордони не є перешкодою для спілкування між народами і самоізоляція будь-якої країни вочевидь є для неї шкідливою, важливе місце посідають різні форми міжнародного співробітництва. Однією з таких форм є **міжнародні організації** – об'єднання держав або національних громад, у тому числі неурядового характеру, для досягнення загальних цілей у політиці, економіці, соціальній сфері, науці, культурі тощо. Міжнародна організація створюється на підставі угоди її учасників. При цьому діяльність кожної міжнародної організації регламентується її статутом.

Існують загальнополітичні і спеціальні міжнародні організації.

Загальнополітичні міжнародні організації. **Організація Об'єднаних Націй (ООН)** – це унікальна організація незалежних країн, які об'єдналися в ім'я загального миру і соціального прогресу (мал. 10). Офіційною датою народження Організації є 24 жовтня 1945 року, а її засновниками

вважається 51 країна, у тому числі й Україна. На кінець 2008 р. кількість країн-членів ООН досягла 192.

Організація Об'єднаних Націй не є світовим урядом і не встановлює закони. Вона надає можливості для врегулювання міжнародних конфліктів і вироблення стратегій з питань, які стосуються кожного з нас. ООН переслідує чотири головні цілі: підтримка миру та безпеки на планеті; розвиток дружніх стосунків між країнами; співпраця у вирішенні міжнародних проблем і забезпеченні поваги прав людини; узгодження дій різних країн. Заради досягнення цих цілей співробітничать десятки родинних організацій, які разом утворюють систему ООН.

Мал. 10. Прапор ООН

Практичне завдання

Зайдіть на сайт ООН <http://www.un.org/ru/aboutun/structure/> і, ознайомившись з ним, визначте, які спеціалізовані установи та пов'язані з нею органи утворюють організаційну структуру ООН.

Реалії сьогодення

ООН допомагає біженцям і голодуючим. Установи ООН з надзвичайної допомоги надають допомогу більш як 23 млн біженців і переміщених осіб, забезпечуючи їхній захист. Всесвітня продовольча програма – провідна організація ООН, що відповідає за продовольчу допомогу, відправляє понад 5 млн тонн продовольства на рік, забезпечуючи продуктами харчування приблизно 113 млн осіб у 80 країнах світу.

Рада Європи (РЄ) – найдавніша в Європі міжнародна політична організація, створена 1949 р. (мал. 11). Органи РЄ перебувають у французькому місті Страсбурзі, на кордоні Франції і Німеччини, як символ примирення двох країн.

Основною метою РЄ є розбудова єдиної Європи, що ґрунтується на принципах свободи, демократії, захисту прав людини і верховенства закону. Діяльність її спрямована насамперед на забезпечення і захист прав людини, чи то цивільних, політичних, економічних, соціальних або культурних прав. Отже, діяльність РЄ охоплює всі сфери життя людини. Проте економічними і військово-політичними питаннями ця організація не опікується. З 1995 р. Україна також є членом Ради Європи, що нині об'єднує 46 держав.

Одним із найзначніших досягнень Ради Європи є розробка та прийняття Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод. Конвенція встановлює невід'ємні права і свободи для кожного і зобов'язує держави гарантувати ці права кожній людині. Головна відмінність Конвенції від інших міжнародних договорів у галузі прав людини – існування механізму захисту зазначених прав.

COUNCIL OF EUROPE
CONSEIL DE L'EUROPE

Мал. 11.
Прапор Ради Європи

Ним є Європейський суд з прав людини, що розглядає індивідуальні скарги про порушення Конвенції.

Проблема

Раду Європи не слід плутати з Європейською Радою: це абсолютно різні організації. Європейська Рада є найвищим політичним органом Європейського Союзу, що складається з глав держав та урядів країн-членів ЄС і їхніх заступників – міністрів закордонних справ.

Європейський парламент, що є одним з органів Європейського Союзу, обирають прямим загальним голосуванням терміном на п'ять років. Подібно до законодавчого органу окремої держави депутати Європарламенту утворюють окремі фракції. Щоправда, тут такі фракції є представниками міжнародних партійних об'єднань. Місця в Європарламенті розподілені між країнами-членами відповідно до чисельності населення (мал. 12).

Щомісячно сесії Європейського парламенту відбуваються в Страсбурзі, надзвичайні засідання – у Брюсселі, де працюють комітети Європейського парламенту, а секретаріат – у Люксембурзі.

Мал. 12.
Логотип і зал засідань
Європарламенту

Європейський парламент і Рада Європи мають рівні повноваження. Проте Європейський парламент виконує здебільшого консультативні функції. Він не має права вносити власні законопроекти. Водночас разом з Радою Європи бере участь у законодавчому процесі через численні процедури: спільного ухвалення рішень, співпраці, узгодження тощо. До того ж Європейський парламент разом з Радою Європи ухвалює річний бюджет і контролює його виконання. Повноваження Європейського парламенту постійно розширюються, проте вони все ще менші, ніж у національних законодавчих органів більшості держав.

Співдружність Незалежних Держав (СНД) – міждержавне об'єднання більшості колишніх республік Радянського Союзу. Офіційне місце перебування органів СНД – Мінськ. Це об'єднання було утворене напри-

кінці 1991 р. Білоруссю, Росією та Україною, коли представники цих трьох республік СРСР визнали неможливість подальшого існування через глибоку політичну кризу єдиної держави – СРСР. Однак, зважаючи на історичну спільність народів, заявили про прагнення розвивати співробітництво в політичній, економічній, культурній та інших сферах на основі взаємного визнання і поваги державного суверенітету.

Незабаром кількість членів СНД зросла до дванадцяти (колишніх республік СРСР). Однак ідеї, закладені в основу діяльності цієї організації, не були реалізовані повною мірою. Через суттєві розбіжності між окремими державами-учасниками всередині СНД мали місце і нині тривають процеси подальшого розходження. Керуючись правом

будь-якої держави вийти з організації у будь-який час і на власний розсуд, про такі наміри в 2008 р. заявила Грузія.

Спеціальні міжнародні організації. Одна з найвідоміших і найвпливовіших організацій такого характеру – це *Європейський Союз (ЄС)*. Він був утворений 1993 р. і нині налічує 27 країн.

ЄС є унікальним міжнародним утворенням, яке поєднує ознаки міжнародної організації і держави. Союз має повноваження на участь у міжнародних відносинах і відіграє в них велику роль. Країни ЄС зобов'язалися проводити спільний курс у сфері зовнішньої політики і безпеки, основних напрямів внутрішньої економічної політики, координувати політику в питаннях охорони довкілля, боротьби зі злочинністю та ін.

Головною метою Європейського Союзу є створення «Європи без кордонів», де було б усунено всі перешкоди на шляху вільного пересування людей, капіталу, товарів і послуг. З 1999 р. (у готівкових розрахунках з 2002 р.) введена єдина валюта – євро (за винятком Великої Британії і Данії). Отже, це одночасно політичний, економічний і валютний союз.

Україна і світ

Партнерство з ЄС. 1 березня 1998 р. набула чинності Угода про партнерство та співробітництво між ЄС та Україною. 30 грудня 2005 р. набуло чинності рішення ЄС надати Україні статус країни з ринковою економікою. На сьогодні розширений ЄС є найбільшим зовнішньоторговельним партнером України.

Організація Північноатлантичного договору (НАТО). На сьогодні вона є найкраще організованою та дієвою міжурядовою міжнародною організацією у сфері оборони, безпеки та політики. Договір, що ознаменував утворення НАТО, був укладений 1949 р. десятьма європейськими та двома північноамериканськими незалежними країнами, які взяли на себе зобов'язання щодо забезпечення взаємної оборони. Нині членами НАТО є 28 країн. Штаб-квартира НАТО перебуває в Брюсселі.

На початку ХХІ ст. перед НАТО постав цілий комплекс стратегічних цілей і завдань, які докорінно відрізняються від колишніх, зокрема подолання наслідків поділу Європи за часів «холодної війни», зміцнення демократії в країнах Центральної та Східної Європи. Йдеться про боротьбу зі зброєю масового знищення і тероризмом. Головною метою НАТО є захист свободи і безпеки всіх її членів політичними й військовими засобами відповідно до Статуту ООН.

Нині діяльність НАТО, яка здійснює політику «відкритих дверей», дедалі розширюється. Вона охоплює співпрацю і з державами, які не входять до складу цієї організації, у тому числі й з Україною.

Україна і світ

Партнерство з НАТО. Починаючи з 1994 р. наша держава бере активну участь у програмі «Партнерство заради миру» (ПЗМ), в рамках якої українські військові були залучені до кількох десятків спільних із країнами-членами і партнерами НАТО миротворчих навчань як на території нашої країни, так і за кордоном.

У своїх взаємовідносинах з НАТО Україна пододала шлях від Хартії про особливе партнерство (1997 р.) через План дій (2002 р.) до Інтенси-

Мал. 13. Штаб-квартира ФАО в Римі та логотип ФАО

фікованого діалогу з НАТО щодо питань набуття членства і відповідних реформ. Процес Інтенсифікованого діалогу пропонується країнам, що висловили зацікавленість стати членами НАТО, і є першим етапом офіційного процесу підготовки країн до членства в НАТО. У серпні 2009 р. Президент України затвердив першу Річну національну програму на 2009 р. з підготовки України до набуття членства в НАТО. Тоді ж було підписано Декларацію про доповнення Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО.

Зменшення голоду та жебрацтва було назване на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН в 2000 р. однією з восьми цілей поточного тисячоліття. З огляду на це, особливу роль посідає **Продовольча і сільсько-господарська організація Об'єднаних Націй (ФАО)**. Це є міжурядова міжнародна організація, спеціалізована установа ООН (мал. 13). Вона була заснована 1945 р. із штаб-квартирою в Римі. Головними цілями ФАО є збір, вивчення і поширення інформації з питань харчування, продовольства, сільського господарства, сприяння поліпшенню виробництва і збуту продовольства та ін.

З метою запобігання загостренню проблеми голоду на планеті ФАО намагається передбачити надзвичайні ситуації у сфері продовольства. За допомогою знімків із супутників, польових досліджень та офіційних даних про врожайність і запаси продовольства співробітники ФАО контролюють попит і пропозицію щодо продовольчих продуктів на світовому ринку. У разі настання надзвичайних ситуацій ФАО допомагає сільським мешканцям відновити виробництво продуктів харчування.

Серед міжурядових міжнародних організацій досить відомою у світі є **Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)**. Це спеціалізована установа ООН, яка нині об'єднує 192 країни. Вона виникла 1945 р., штаб-квартира перебуває в Парижі (мал. 14).

Мал. 14. Зал засідань і логотип ЮНЕСКО

ЮНЕСКО здійснює дослідження в галузі освіти, науки і культури, сприяє просуванню, передачі та обміну знаннями, здійснює обмін спеціалізованою інформацією тощо. Однак завдання цієї організації не обмежуються публікацією наукових відкриттів. Розвиваючи співпрацю між державами в галузі освіти, науки і культури, ЮНЕСКО прагне до досягнення вищої мети – забезпечення миру і міжнародної безпеки, дотримання прав людини, взаємної пошани людей і народів.

Географія культури

Як рятували Нубійські храми. У Єгипті, зокрема в Нубійській пустелі, є безліч давніх храмів і пам'яток. З будівництвом Асуанської греблі на річці Ніл ці пам'ятники, що налічують 5000 років, опинилися під загрозою затоплення. У 1960 р. ЮНЕСКО розгорнула міжнародну кампанію проти їхнього знищення. Проте врятувати пам'ятники можна було лише одним способом – вивезти із зони затоплення і встановити на вищому місці. Саме так і вчинили. Запрошені ЮНЕСКО міжнародні експерти розрізали пам'ятники на частини, а потім заново зібрали в безпечному місці. На цей грандіозний проект було витрачено 20 років тяжкої праці.

До 2008 р. ООН включила до свого списку об'єктів світової спадщини понад 850 культурних, природних та природно-культурних об'єктів. З огляду на велику цінність цих пам'яток для всіх людей, їх вважають загальним надбанням людства. ЮНЕСКО допомогла захистити багато таких пам'яток у понад 80 країнах світу.

Практичне завдання

За картою атласу з'ясуйте, які країни входять до складу СНД, НАТО, ЄС.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Міжнародні організації – об'єднання держав або національних громад, у тому числі неурядового характеру, для досягнення загальних цілей у різних сферах життя суспільства.
- ✦ Існують загальнополітичні і спеціальні міжнародні організації.

Ключові терміни і поняття

✦ загальнополітичні міжнародні організації ✦ спеціальні міжнародні організації ✦ ООН ✦ РЕ ✦ ЄП ✦ СНД ✦ НАТО ✦ ЄС ✦ ФАО ✦ ЮНЕСКО ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Назвіть найвпливовіші міжнародні організації.
II	Поясніть, як відрізняється роль загальнополітичних і спеціальних міжнародних організацій.
III	Як пояснити суперечливі думки в нашому суспільстві щодо членства України в НАТО?
IV	Висловіть своє ставлення щодо потреби участі України в діяльності різних міжнародних організацій.

Люди є головним багатством будь-якої країни. Утім і в планетарному масштабі основною «дійовою особою» є саме людина. Адже все, що відбувається, виробляється і здійснюється на Землі, зрештою, оцінюється через придатність або непридатність, корисність чи некорисність, безпеку або небезпеку як для кожної окремої людини, так і для всього населення світу. Насамперед населення визначає можливості і масштаби діяльності кожної окремої держави у багатьох сферах виробництва, науки і культури. Ось чому така велика увага приділяється дослідженню найрізноманітніших характеристик населення: чисельності населення та її динаміці, статеві-віковому складу і сімейному стану, рівню освіти й зайнятості, расовому й етнічному складу тощо.

Головні ознаки (характеристики) населення світу визначаються **демографічним процесом** – безперервними змінами в ході природного та механічного руху населення. Зважаючи на різноманіття наслідків такого процесу, населення вивчають різні науки. **Демографія** досліджує закономірності відтворення населення й окремих його груп шляхом аналізу природного руху і змін статеві-вікової, шлюбної та сімейної структур. Наука **етнографія** вивчає побутові й культурні особливості життя народів. А **географія населення** спрямовує свою увагу на особливості розміщення населення і поселень на земній кулі залежно від природних особливостей та суспільних умов його існування.

КІЛЬКІСТЬ НАСЕЛЕННЯ. ПРИРОДНИЙ І МЕХАНІЧНИЙ РУХ. СТАТЕВО-ВІКОВИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ

Географічна розминка

Пригадайте, що є міграцією.

Поясніть, чим імміграція відрізняється від еміграції.

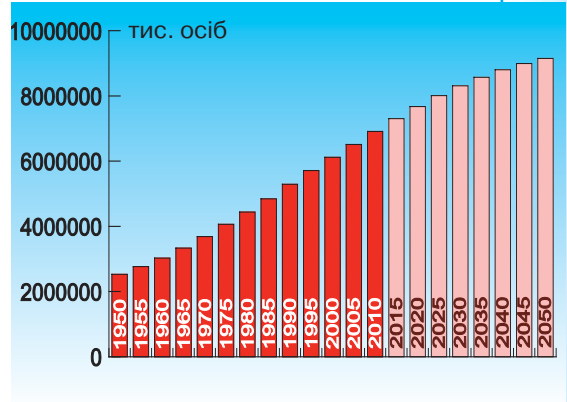
Кількість населення. Сукупність людей, які проживають на певній території, становить її населення. Зрозуміло, що чисельність населення світу не є постійною величиною і щороку змінюється (мал. 15). Головним

джерелом інформації про такі зміни є переписи, які здійснюють регулярно у більшості країн через кожні 10 років. Завдяки їм відомо, що на сьогоднішній день чисельність населення світу становить 6,8 млрд осіб.

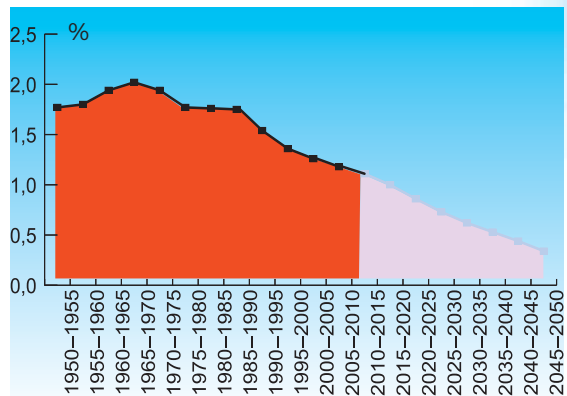
Загалом чисельність населення світу постійно збільшується. Однак темпи зростання не завжди були однаковими. Свого піку вони досягли в період 1965–1970 рр. Тоді після здобуття політичної незалежності більшість країн Азії, Африки та Латинської Америки отримали доступ до медичного забезпечення, завдяки чому рівень смертності у них зменшився вдвічі.

Завдяки передусім країнам, що розвиваються, темпи зростання населення у світі у середині ХХ ст. сягали 2 % на рік. Як наслідок, менш ніж за 40 років, з 1960 по 1999 р., чисельність населення планети зросла вдвічі, а восени 1999 р. перетнула позначку 6 млрд. Це явище стрімкого зростання чисельності населення земної кулі дістало назву «демографічного вибуху».

Проте у 1990-ті роки почала простежуватися тенденція зростання смертності, здебільшого у розвинутих країнах. Як наслідок, темпи зростання населення світу почали неухильно скорочуватися. У нинішній період (2005–2010 рр.) ці темпи становлять приблизно 1,2 % на рік і чисельність населення світу щорічно збільшується приблизно на 79 млн осіб (мал. 16). Це означає, що через кожні 12 місяців населення Землі зростає більш як на одну «Францію», «Велику Британію» чи «Італію», або на один «Єгипет» чи дві «Аргентини».

Мал. 15. Динаміка чисельності населення Землі

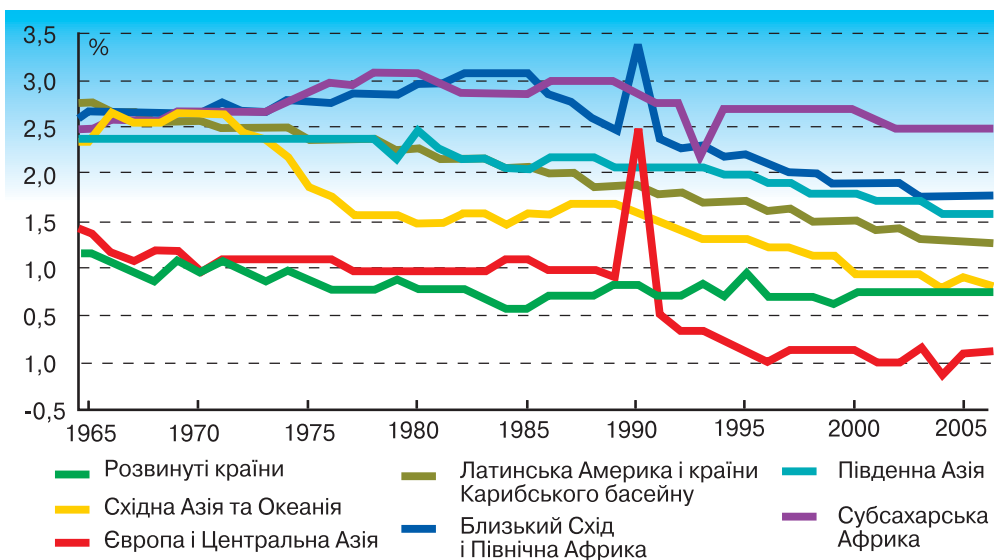

Мал. 16. Темпи зростання чисельності населення світу, %

Практичне завдання

За малюнком 16 і Додатком визначте і подальші перспективи щодо темпів зростання чисельності населення світу.

Європа у цьому прирості не бере участі, оскільки тут він є нині від'ємним (населення Європи зменшується на 1 млн осіб щорічно). Левова частка приросту населення світу припадає на найменш розвинуті регіони, передусім на країни Азії та Африки. Втім, як передбачається, у подальшому, в 2045–2050 рр., темпи приросту населення навіть у цих частинах світу суттєво знизяться і загалом у світі становитимуть лише 0,3–0,4 % на рік (мал. 16).

Мал. 17. Щорічний приріст населення світу

Прогноз

За прогнозами ООН, якщо показники народжуваності в країнах, що розвиваються, і далі скорочуватимуться, то в 2012 р. чисельність населення світу становитиме 7 млрд осіб, в 2025 р. – 8 млрд осіб, а в 2045 р. вона може досягти 9 млрд осіб.

Природний рух. Чисельність населення світу зростає завдяки тому, що на Землі постійно змінюються покоління людей унаслідок природного руху населення, або його відтворення. **Відтворення** (природний рух) населення – це зміна чисельності і складу населення внаслідок народжуваності і смертності, без урахування механічного переміщення. Відтворення населення визначає розміри природного приросту.

Природний приріст – це різниця між народжуваністю та смертністю (обчислюється на 1000 жителів на рік). Він буває додатним у разі перевищення народжуваності над смертністю і від'ємним, коли смертність більша від народжуваності, або нульовим, коли ці показники мають однакове значення (мал. 17).

Зазвичай у світі виділяють два **типи відтворення населення**.

Для **першого типу** характерні порівняно невисокі показники народжуваності, смертності й природного приросту, що становить менш як 2 особи на 1000 жителів. Подекуди рівень народжуваності нижчий за той, який необхідний для простого відтворення населення. Так, в Україні та Росії природний приріст становить відповідно –6 і –5 осіб на 1000 жителів.

Перший тип відтворення населення характерний для більшості країн Європи, Північної Америки і деяких інших регіонів світу. Тут відбувається прискорене старіння населення, коли у віковій структурі переважає населення старших вікових груп.

Прогноз

У період 2009–2050 рр. чисельність населення в 45 розвинутих країнах, за прогнозами, зменшиться. Наприклад, у Росії чисельність населення зменшиться на 33 млн осіб, в Японії – на 25 млн осіб, в Україні – на 15 млн осіб, у Німеччині – на 8,4 млн осіб, а в Польщі – на 7,7 млн осіб.

Другий тип властивий країнам Азії, Африки й Латинської Америки, для структури населення яких характерна висока частка молодших вікових груп. Адже тут порівняно високі показники народжуваності, стабільні (часто низькі) показники смертності та високий природний приріст, що перевищує 12 осіб на 1000 жителів.

Найбільший у світі природний приріст населення спостерігається в африканській Уганді та азійському Ємені, де він перевищує 35 осіб на 1000 жителів. У десятках країн, що розвиваються, і чимало з яких належать до найменш розвинутих країн, на одну жінку припадає понад четверо дітей.

У глобальному масштабі однією з найважливіших демографічних змін, що відбулися, є майже повсюдне скорочення народжуваності – з п'яти дітей на жінку в період 1965–1970 рр. до менш ніж три дитини на жінку у 2005–2010 рр.

Механічний рух. На чисельність населення держав, його структуру та інші характеристики впливає не лише природний, а й механічний рух населення. Пригадайте, такий рух, тобто переміщення людей по території, зумовлений зміною постійного місця проживання та пошуку роботи, ще називають *міграцією* (від лат. *migratio* – переходжу, переселяюсь). Основними причинами міграцій є пошук роботи (мал. 18), політичні утиски людей у своїй країні, релігійні та інші гуманітарні причини.

Міграції можуть різнитися за багатьма ознаками. Вам уже відомо з курсу географії України, що всі міграційні переміщення поділяються на зовнішню і внутрішню міграції. Так само ви маєте пам'ятати, що у зовнішній міграції розрізняють *еміграцію* (від лат. *emigro* – виселяюсь) та *імміграцію* (від лат. *immigrans* – той, що заселяється).

Внутрішня міграція позначається тільки на кількості жителів у різних регіонах однієї країни. Тим часом зовнішня міграція може впливати на загальну чисельність населення країни.

Кількість міжнародних мігрантів зростає. У 2005 р. їх було 192 млн, а в 2010 р., імовірно, збільшиться до 210 млн. Проте, як і раніше, міжнародні мігранти становитимуть лише 3 % від загальної чисельності населення світу.

Мал. 18. Частка робочо-іммігрантів серед загального населення деяких країн

Прогноз

За прогнозами ООН, близько 128 млн міжнародних мігрантів, або 61 %, проживатимуть в розвинутих країнах, а 82 млн таких мігрантів, або 39 %, – у країнах, що розвиваються. Найбільше міжнародних мігрантів буде в Європі (33 %), далі за цим показником розташуються Азія (28 %), Північна Америка (24 %), Африка (9 %), Латинська Америка і Карибський басейн та Океанія (3 % в кожному з цих регіонів).

На країни з високим рівнем доходу припадатиме 62 % загальної кількості міжнародних мігрантів. Лідерами щодо кількості міжнародних мігрантів будуть США, де проживатимуть 20 % загальної кількості таких мігрантів. Далі слідуватимуть Росія (6 %), Німеччина (5 %), Канада (3 %) і Саудівська Аравія (3 %). Значну частку населення становитимуть мігранти в Австралії, Ізраїлі, Йорданії, у Гонконзі й Макао, у деяких невеликих держах Європи тощо.

Міграційна політика держав. У багатьох розвинутих країнах повільне зростання чисельності працездатного населення разом із стійким економічним зростанням є причиною браку робочих рук. Причому це стосується тих сфер діяльності, куди приходиться працювати все більша кількість трудящих-мігрантів. Зважаючи на це, починаючи приблизно з 1995 р. розвинуті країни стали відкритішими з точки зору допуску мігрантів до роботи там, де відчувається брак робочої сили. У 2005 р. майже половина розвинутих держав заявила про своє бажання залучати більшу кількість висококваліфікованих робочих-іммігрантів (мал. 18).

Статеві-віковий склад населення. Віковий склад населення неоднаковий у різних країнах світу. В країнах, що розвиваються, загалом проживає більше літніх людей, ніж в економічно розвинутих країнах. Однак якщо порівняти частку літніх людей у загальній чисельності населення країн, то спостерігається протилежна ситуація. Так, у більш розвинутих країнах на частку літніх людей припадає 21 % (мал. 19, 20). Водночас, у менш розвинутих країнах частка літніх людей помітно менша і становить 9 %.

Серед окремих регіонів світу найбільше літніх людей у Європі – 22 %. Приблизно удвічі менше людей цієї вікової категорії в Азії, Латинській Америці та у Карибському басейні – 10 %. Ще менше літніх людей в Африці, де їх частка становить тільки 5 %.

У більшості країн і регіонів світу тривалість життя збільшується. За прогнозами, вона перевищуватиме 76 років у розвинутих державах і 65 років у країнах, що розвиваються. У найменш розвинутих країнах, дві третини з яких зазнають серйозного негативного впливу епідемії ВІЛ/СНІДу, середній показник очікуваної тривалості життя становить лише близько 55 років.

Реалії сьогодення

Контрасти тривалості життя. Найбільша середня тривалість життя населення в Андоррі – 83,5 року. Понад 80 років у середньому триває життя населення також у Сан-Маріно і в Сінгапурі (81,7 року), в Японії (81,3 року), в Австралії, Швейцарії та Швеції (80,5 року), в Ісландії (80,3 року), Канаді (80,2 року). Найменша тривалість життя у таких африканських країнах як Свазіленд (32,6 року) і Ботсвана (33,7 року). В Україні тривалість життя населення становить 68 років.

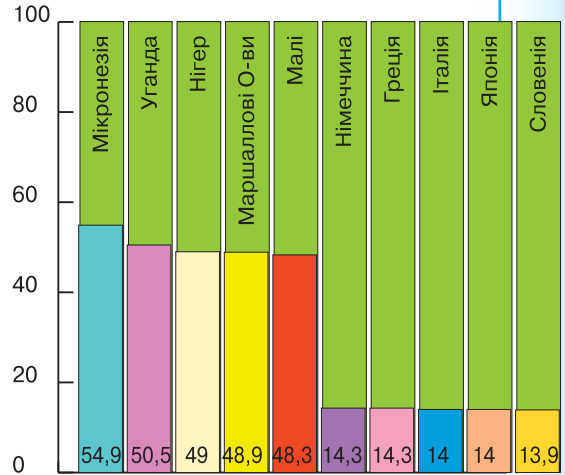
У глобальному масштабі очікувана тривалість життя після настання 60-річного віку збільшилася з 15 років у 1950–1955 рр. до 20 років у 2005–2010 рр., а в 2045–2050 рр. цей показник досягне 23 років. Отже, люди літнього віку продовжують старіти, і очікується, що частка осіб у віці 80 років або старше, яка нині становить 1,5 % загальної чисельності населення у світі, в 2050 р. дорівнюватиме 4,4 %.

Найбільше літніх людей, як і нині, буде в Європі – 35 % в 2050 р. В Азії, Латинській Америці та Карибському басейні літні люди на той час становитимуть 24 % загальної чисельності населення. Найменше літніх людей буде в майбутньому в Африці – лише 10 % населення.

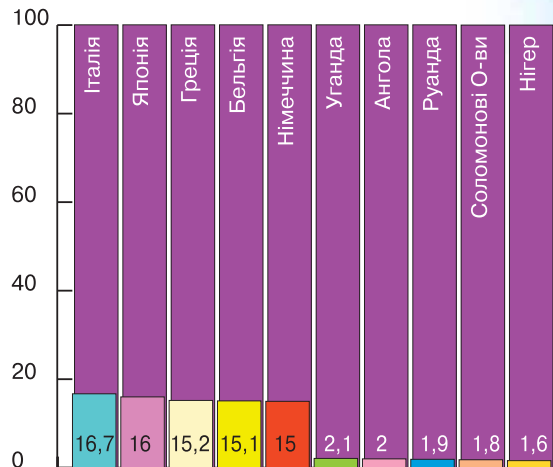
Статевий склад населення світу характеризується незначним переважанням чоловіків над жінками. На 100 жінок припадає приблизно 102 чоловіки. Однак у найбільш працездатному віці – від 15 до 49 років – жінок, навпаки, дещо більше – 52 %. До того ж тривалість життя жінок вища, ніж тривалість життя чоловіків – 70 проти 65 років. Оскільки очікувана тривалість життя жінок, особливо у старшому віці, вища, ніж у чоловіків, більшість літніх людей становлять жінки. Так, у віковій групі 60 років і старше на кожних 100 жінок припадає 82 чоловіки.

Демографічна політика держав.

Демографічна політика – це система адміністративних, економічних, пропагандистських та інших заходів, які здійснюються державою з метою врегулювання передусім народжуваності. В країнах з першим типом відтворення населення державні заходи спрямовані на збільшення народжуваності та природного приросту, а в країнах з другим типом, навпаки, на скорочення. Так, у багатьох європейських країнах (ФРН, Нідерланди, Швеція тощо) запроваджують грошові субсидії, певні міри соціального захисту та стимулювання, інші заходи соціально-економічного характеру для підтримки сімей і жінок, які мають дітей. А в Китаї, навпаки, державного значення набула політика стримування народжуваності.

Мал. 19. Частка населення віком до 15 років у деяких країнах світу

Мал. 20. Частка населення віком понад 65 років у деяких країнах світу

Проблема

Старіння населення породжує проблеми, пов'язані із забезпеченням фінансової стабільності як пенсійних систем, заснованих на перерозподілі доходів, унаслідок чого частина доходів молодих поколінь використовується на користь як старших поколінь, так і системи охорони здоров'я. Оскільки жінки становлять більшість літніх людей і протягом свого життя меншою мірою задіяні на ринку праці, вони особливо ризикують опинитися серед незаможних у літньому віці. Як, на вашу думку, держава має реагувати на цю проблему?

Старіння населення може забезпечити додаткове і постійне збільшення доходу на душу населення і економічне зростання, за тієї умови, що внаслідок зменшення кількості дітей більше жінок поповнюватимуть ринок робочої сили, що обсяг інвестицій у сектори охорони здоров'я і освіти збільшуватиметься і що люди відкладатимуть більше коштів, необхідних для життя протягом тривалішого періоду перебування на пенсії. Проте відповідні результати залежатимуть від створення належних інститутів і прийняття на озброєння стратегій, які сприяють накопиченню людського та фізичного капіталу.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Чисельність населення світу становить 6,8 млрд осіб і темпи його зростання сягають 1,2 % щорічно.
- ✦ У більшості країн Європи і Північної Америки, для яких характерний перший тип відтворення населення, переважає населення старших вікових груп.
- ✦ У країнах Азії, Африки та Латинської Америки, для яких властивий другий тип відтворення населення, висока частка молодших вікових груп.
- ✦ Кількість міжнародних мігрантів зростає, найбільше їх очікується в Європі, а серед країн – у США.
- ✦ Зменшення розміру сімей і зростання тривалості життя зумовлює процес старіння населення в усьому світі.

Ключові терміни і поняття

✦ кількість населення ✦ відтворення ✦ типи відтворення населення ✦ природний рух населення ✦ природний приріст ✦ механічний рух населення ✦ міграція ✦ еміграція ✦ імміграція ✦ статеві-віковий склад населення ✦ міграційна політика ✦ демографічна політика ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Покажіть на карті регіони світу, де переважає: а) перший тип відтворення населення; б) другий тип відтворення населення.
II	Поясніть причини появи подібних гасел у Китаї: «Одна сім'я – одна дитина» та Індії: «Одна сім'я – дві дитини».
III	Обґрунтуйте необхідність скорочення темпів приросту населення для країн, що розвиваються.
IV	Доведіть, що старіння населення світу породжує проблеми.

РОЗМІЩЕННЯ НАСЕЛЕННЯ. МІСЬКЕ І СІЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ

39

Географічна розминка

Пригадайте, як обчислюють густоту населення.

Поясніть, як агломерація пов'язана з урбанізацією.

Розміщення населення. Населення світу розміщується дуже нерівномірно. Адже не всі регіони на континентах мають сприятливі природні умови для життя і господарської діяльності людини. Найбільш густо населеними у світі є прибережні території. Загалом лише на 7 % площі суходолу проживає 70 % населення світу. Утім на чисельність населення в окремих частинах світу вплинули й інші чинники – історичні, політичні, економічні, соціальні.

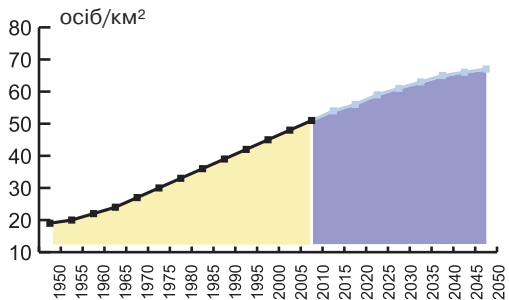
Найбільше жителів має Азія, де на площі понад 43 млн км² постійно проживає 4 млрд 52 млн осіб. Друге місце посідає Африка, де на 30 млн км² мешкає 967 млн осіб. Третє місце належить Європі, де на площі 10 млн км² розмістилось 736 млн осіб. У Північній та Центральній Америці кількість постійного населення становить 528 млн осіб, і живуть вони на площі понад 24 млн км². Передостаннє місце посідає Південна Америка з населенням 387 млн осіб на площі близько 18 млн км². Найменше населена Австралія і Океанія, де на площі менш як 8 млн км² постійно мешкає 35 млн осіб.

Проте показник чисельності населення в тому чи іншому регіоні не відбиває справжніх особливостей розміщення населення. Головним показником розміщення людей на Землі є *густота населення* – кількість людей, що постійно проживають на 1 км² території. Зрозуміло, що при зростанні чисельності населення та незмінності площі суходолу середня густота населення Землі постійно зростає (мал. 21, Додаток).

Практичне завдання

За вищенаведеними даними про чисельність населення і площу частин світу визначте, який з регіонів має найвищу і найнижчу густоту населення.

Густота населення дуже різниться в різних країнах світу. Так, наприклад, у Монако густота населення перевищує 42 тис. осіб/км², у Сінгапурі – понад 18 тис. осіб/км². Понад 2 тис. осіб/км² становить густота населення в Бангладеш, Бахреїні, на Мальті. Значно вища за середньосвітову густота населення в Японії, у Великій Британії, у Німеччині понад 600, в Італії – понад 500, у Франції – понад 280, в Іспанії – понад 200, у США – понад 80. Водночас в Австралії і Ботсвані – 7 осіб/км², в Ісландії і Мавританії – 8, менше 10 осіб/км² в Канаді та Лівії.

Мал. 21. Динаміка зростання густоти населення Землі

Міське населення. Як вам уже відомо, за місцем проживання населення світу поділяють на міське і сільське. Але єдиних у світі критеріїв міста немає. До того ж міста класифікують за різними ознаками. Наприклад, за зовнішнім виглядом виділяють міста європейського, північноамериканського, азіатського типу.

За господарськими функціями розрізняють промислові і транспортні міста, наукові, культурні і курортні центри, торговельні та адміністративні тощо. Надалі, ознайомлюючись з державами світу, ви переконаєтеся, що важливою особливістю переважної більшості сучасних міст є їхня багатofункціональність.

У кожній державі існують свої стандарти міста, які передусім враховують чисельність населення і структуру його зайнятості. Зважаючи на це, містом зазвичай називають населений пункт, який має значну кількість жителів, залучених переважно до несільськогосподарської діяльності.

Залежно від місцевих особливостей нижній кількісний критерій для міста коливається від кількох сотень (наприклад, 250 у Данії) і тисяч (у Малайзії – понад 1 тис., в Ісландії – 2 тис.) до десятків тисяч (понад 10 тис. в Україні, 25 тис. – у США, 50 тис. – в Японії) жителів населеного пункту.

Ще донедавна у світі переважало сільське населення. Проте в 2008 р., за даними ООН, вперше в історії кількість жителів міст перевищила кількість жителів сільських районів. З курсу економічної і соціальної географії України вам уже відомо, що процес зростання міст і підвищення їхньої ролі в житті суспільства одержав назву **урбанізація**. Серед головних причин урбанізації – відтік людей із сільської місцевості в міста і перетворення частини сільських поселень на міські.

Процеси урбанізації охоплюють увесь світ, однак рівні її прояву різні (Додаток). Найбільш урбанізованим серед регіонів світу є нині Австралія, де частка міського населення становить майже 92 %. Високо урбанізованими є також Північна Америка (81 %) і Латинська Америка, включаючи Карибський басейн (78 %). Їм поступається Європа, де 72 % населення проживає в містах. Ще більше відстають за рівнем урбанізації Азія і Африка, де проживають відповідно 40 % і близько 39 % городян.

Реалії сьогодення

Найурбанізованіші держави. Населення таких невеликих за розмірами держав, як Ватикан, Монако, Сінгапур, повністю є міським. У Бельгії і Кувейті на міське населення припадає 97 %, у Венесуелі та Ізраїлі, в Ісландії і Катарі частка міського населення перевищує 90 %. Також до найбільш урбанізованих країн, де міське населення становить понад 4/5 жителів, належать Велика Британія і Уругвай, Нідерланди і Ліван, Німеччина і Чилі, Австралія і Джибуті тощо.

Міське населення Землі продовжує зростати. Очікується, що особливо швидкими темпами будуть відбуватися процеси урбанізації в країнах, що розвиваються. У 2050 р. саме тут проживатиме більшість городян світу – 5,3 млрд осіб, а частка міського населення становитиме 67 % населення цієї групи країн.

Прогноз

Передбачається, що в наступні десятиліття Африка і Азія переживатимуть процес швидкої урбанізації і на їхню частку припадатиме 80 % приросту міського населення в країнах, що розвиваються. Проте до 2050 р. для них, як і раніше, будуть характерні значно нижчі рівні урбанізації, ніж для інших великих регіонів.

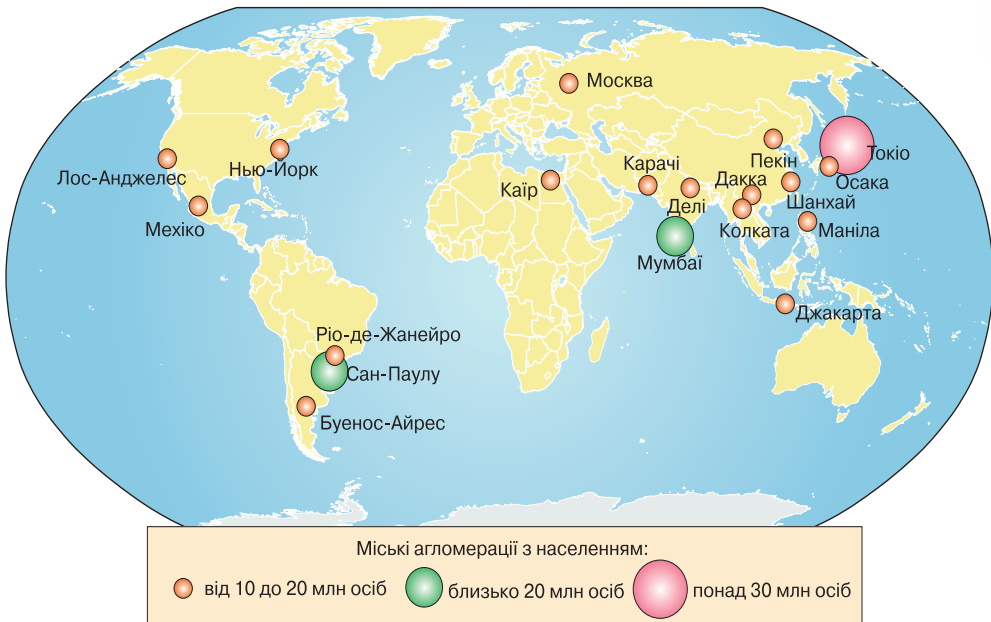
У розвинутих країнах чисельність населення міст, ймовірно, становитиме лише 1,1 млрд осіб (86 % населення цієї групи країн). Загалом до 2050 р. 6,4 млрд осіб, або 70 % усіх жителів планети, ймовірно, мешкатимуть у містах.

Найшвидше зростає населення сучасних великих міст, внаслідок чого формуються міські агломерації (мал. 22). Як ви уже знаєте з попереднього курсу географії, **міські агломерації** (від лат. – приєднувати) – це єдине компактне просторове угруповання міських поселень, що розміщені на певній території і об'єднані між собою політичними, культурно-побутовими, виробничими, організаційно-господарськими, адміністративно-управлінськими та іншими зв'язками (Додаток).

Наука стверджує

Найбільші у світі агломерації поза межами Європи. Адже найбільша з них сформувалася навколо японської столиці Токіо (понад 36 млн осіб). Їй помітно поступається індійське місто Мумбаї (понад 20 млн осіб), за яким упритул наближаються бразильське Сан-Паулу (19,9 млн осіб), мексиканська столиця Мехіко (19,48 млн осіб) та Нью-Йорк у США (19,44 млн осіб). Найпотужніші європейські агломерації розташовані не ближче 20-го (Москва – 10,5 млн) і 21-го місця (Париж – близько 10 млн жителів) (мал. 22).

Мал. 22. Найбільші у світі міські агломерації

Подекуди агломерації зростаються між собою, утворюючи найбільші форми розселення – **мегалополіси**, або **мегаполіси** (з грец. – велике місто). Найбільшим у світі є мегаполіс Токайдо, який простягається впродовж 700 км на Тихоокеанському узбережжі Японії від столиці Токіо до міст Осака і Кобе. У межах цього мегаполіса, за деякими підрахунками, проживає близько 70 млн осіб, тобто понад половину населення країни.

У США сформувалося три мегаполіси, у яких проживає більш як третина населення країни. Найбільший серед них – це Босваш, що видовжений на 800 км від Бостона до Вашингтона. Тут сконцентровано близько 50 млн осіб. Другий мегалополіс – Чіпіттс – простягається уздовж південного узбережжя Великих озер від Чикаго до Піттсбурга. Наймолодший мегалополіс США – Сансан, розташований на заході країни, простягається від Сан-Франциско до Сан-Дієго, що неподалік від кордону з Мексикою.

Мегалополіси формуються і в Західній Європі, але там вони менші за масштабами концентрації населення. Серед інших виділяються своїми розмірами Англійський мегалополіс (об'єднує агломерації від Лондона до Ліверпуля) і Рейнський (від Роттердама в Нідерландах до Майна в Німеччині). Кожен з них включає десятки агломерацій з населенням по 30–35 млн осіб.

Урбанізація надає широкі можливості для скорочення злиденності. Однак неконтрольоване зростання міст, які нині мають тенденцію до розширення своїх територій, спричинятиме загострення соціальних та екологічних проблем. Зрештою, усе це впливає на результати трудової діяльності, на економіку міст.

Проблема

У великих за розмірами містах активніше використовується транспорт, внаслідок чого споживається більше енергії і сильніше забруднюється повітря. Так само збільшуються витрати води і водночас зростає ризик зменшення зелених зон. Негативним результатом урбанізації є також «ефект міського теплового острова» – підвищення на 2–6 °C температури повітря в містах порівняно з їхніми околицями, що спричинює теплове забруднення і виникнення в людей теплового стресу. Чи можна, на вашу думку, уникнути згаданих проблем і що для цього слід зробити?

Проблеми, що виникають або посилюються внаслідок урбанізації, спричинили подекуди явище субурбанізації. **Субурбанізація** – це відтік населення з міст у приміську зону, де краща екологічна ситуація та умови життя. Подібне особливо характерне в розвинутих країнах, де заможні верстви населення, уникаючи шуму, забруднення повітря і нестачі зелених, споруджують собі за околицями міст котеджі – будинки «сільського типу». При цьому нові поселення в передмісті аж ніяк не стають сільськими, оскільки практично всі його мешканці продовжують працювати в місті.

Сільське населення. Чисельність сільського населення в усьому світі, за прогнозами ООН, на відміну від населення міст, поступово зменшуватиметься. Свого максимального показника, що становить 3,5 млрд осіб,

чисельність сільського населення досягне в 2018 р. Але в 2050 р. вона знизиться майже до 2,8 млрд осіб, що становитиме лише 30 % від загальної кількості жителів планети. Лівові частка кількості сільських мешканців (93 %) припадатиме на країни, що розвиваються.

Нині найменш урбанізованими країнами є азійський Бутан і африканські країни Руанда та Бурунді, де сільське населення складає 94–95 %. Сільське населення переважає також у таких країнах, як Непал та Ефіопія (близько 89 %), Бангладеш і Нігер (80 %), Таїланд, В'єтнам, Афганістан, Чад (79 %), Індія (72 %) та інші.

Існують дві основні форми сільського розселення – групова і розсіяна. Групова форма (села, хутори, станиці тощо) поширені у Східній Європі, зокрема в Україні. Така форма розселення характерна також для Китаю, Японії та більшості країн, що розвиваються.

Розсіяна форма розселення вирізняється проживанням людей на окремих фермах – зазвичай, приватне господарство або сільськогосподарське підприємство на власній земельній ділянці. Виникнення ферм пов'язано з особливостями освоєння території і характерно передовсім для США, Канади, Австралії, Південно-Африканської Республіки тощо.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Населення світу розміщується дуже нерівномірно, найбільш густо населеними є прибережні території.
- ✦ Найбільше жителів має Азія, друге місце посідає Африка, третє місце належить Європі.
- ✦ Головним показником розміщення людей на землі є густота населення. Середня густота населення Землі постійно зростає.
- ✦ Кількість жителів міст перевищує кількість жителів сільських районів.
- ✦ Найурбанізованішими є нині Австралія і Північна Америка, найбільше відстають за рівнем урбанізації Азія і Африка.
- ✦ Найбільш в світі міські агломерації розташовані в Азії та Латинській Америці.

Ключові терміни і поняття

✦ густота населення ✦ міське населення ✦ сільське населення ✦ урбанізація ✦ міські агломерації ✦ мегалополіси (мегаполіси) ✦ субурбанізація ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Назвіть головні особливості розміщення населення світу і чинники, які їх визначають
II	Визначте основні закономірності розвитку процесів урбанізації у світі.
III	Поясніть, як і чому змінюється в часі середня густота населення світу.
IV	Доведіть (на прикладі України), що субурбанізація має позитивні та негативні наслідки.

ЕТНІЧНИЙ, МОВНИЙ І РЕЛІГІЙНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ

Географічна розминка

Пригадайте чисельність найбільшої української діаспори.
Назвіть світову релігію, яку сповідує більшість українців.

Етнічний і мовний склад населення. Терміном «етнос» (з давньогрец. – народ) зазвичай позначають особливе соціальне угруповання людей, що виникло впродовж тривалого історичного розвитку. У сучасному суспільно-політичному лексиконі, науковій і навчальній літературі поняття «народ» та «етнос» часто застосовують як тотожні.

Етнічний склад населення світу дуже строкатий. Адже він складається з великої кількості так званих етнічних спільнот – племен, народностей, націй. Однак поняття «народ» (етнос) не варто ототожнювати з поняттям «нація». За даними ЮНЕСКО, на Земній кулі проживає понад 4 тис. різних етносів. Чисельність їх коливається від кількох десятків до сотень мільйонів осіб. З них лише 800 досягли вищої стадії розвитку етнічних спільнот – нації. При цьому націй чисельністю понад 10 млн осіб у світі лише 67, серед них китайці, хіндустанці, американці, росіяни, японці та ін.

Проблема

Політичні кордони не завжди збігаються з етнічними. Трапляється, що окремі народи проживають у різних державах. Подекуди це спричинює загострення національних відносин, що можуть навіть призводити до збройних конфліктів. Прикладами є Боснія і Герцеговина, Північна Ірландія, Палестина, країна Басків в Іспанії, Нагірний Карабах, Ічкерія тощо. Чи можна, на вашу думку, уникнути таких ситуацій і що для цього слід робити?

Однією з найголовніших умов формування етнічних спільнот є спільність мови, тому назви народів найчастіше збігаються з назвами мов. Важливою умовою формування етносу є також спільність території. Але й територіально роз'єднані групи етносу можуть тривалий час зберігати свою національну самобутність, яка виражається у звичаях, народному мистецтві, релігії, нормах поведінки, обрядах тощо. Отже, *етнос* – це стійка спільнота людей, що історично склалася на певній території, де люди мають власну мову, культуру, розуміння своєї єдності і відмінності від інших етносів.

Із часом та чи інша мова внаслідок різних причин (найчастіше внаслідок колонізації) поширювалася на різних територіях. Наприклад, англійською мовою говорять і американці США, і австралійці, і англоканадці та інші народи, іспанською – народи Латинської Америки, португальською – населення Бразилії, Анголи, Мозамбіку та ін.

У сучасному світі налічують за різними підрахунками від 2,5 до 5 тис. різних мов. Детально встановити їхню кількість дуже важко, бо деякі області земної кулі лінгвістично недостатньо вивчені. До того ж відмін-

ності між різними мовами і діалектами (різновидами) однієї мови є досить нечіткими.

Мови світу за ознакою спорідненості об'єднують у мовні сім'ї. Сім'ї поділяють на групи. Найбільш поширені мови індоевропейської сім'ї, яка включає близько 100 різних мов. Ними розмовляє близько 45 % населення світу. Ця мовна сім'я об'єднує 10 мовних груп, але тільки чотири з них (індоарійська, романська, германська і слов'янська) мають понад 100 млн осіб кожна. Вважається, що мови цієї сім'ї виникли на межі Південно-Східної Європи і Східної Азії на початку нашої ери і розповсюдилися від країн Західної Європи до басейну р. Інд. Пізніше вони стали мовами також Австралії і Америки.

Практичне завдання

Зважаючи на чисельність населення світу, визначте приблизну чисельність людей, які розмовляють мовами індоевропейської сім'ї.

На другому місці за поширеністю серед населення Землі перебуває китайсько-тибетська мовна сім'я, яка охоплює 22 % усіх мешканців планети. Понад 1 млрд осіб, що спілкуються мовами цієї сім'ї, займає дуже компактну територію Східної і Південно-Східної Азії. Найбільша частка тут припадає на китайську мову.

Серед інших сімей численними є мови сино-тибетської (близько 23 % населення світу), нігери-кордофанської (6 %), семіто-хамітської (понад 5 %), австронезійської (майже 5 %), дравідійської (майже 4 %).

Прогноз

За даними ЮНЕСКО, більше половини мов, якими нині користуються у світі, може зникнути вже до кінця ХХІ ст. Значною мірою це пов'язано зі зникненням певного народу і мовною асиміляцією, тобто злиттям різних мов в одну.

Україна і світ

Захист мов. Мови, яким загрожує зникнення, потребують спеціального правового захисту. Саме з такою метою була прийнята Європейська хартія регіональних мов, або мов меншин, ратифікована в Україні у 1999–2003 рр. З переліку зникаючих мов до цього документа потрапили лише гагаузька та кримськотатарська мови. Проте в документі не згадано караїмської мови, тим часом, згідно з Червоною книгою зникаючих мов, вона належить до тих, що «перебуває під серйозною загрозою», не згадується в ньому й русинська, роменська, ногайська, які «перебувають під загрозою», та інші мови народів, що проживають в Україні.

Найбільша кількість людей на Землі розмовляє китайською мовою. На початку ХХІ ст. їх налічувалося понад 1 млрд 264 млн осіб. Також до найпоширеніших мов світу належать: гінді (824 млн осіб), англійська (822), іспанська (349), арабська (281,5), французька (228), індонезійська (225), португальська (215), російська (146), урду (141,5), бенгальська (129), японська (126 млн осіб). Кожною з усіх інших мов світу розмовляє менш як 100 млн осіб. Українською мовою спілкується на планеті близько 48 млн осіб.

Окремі народи спілкуються двома мовами. Так, наприклад, ірландці використовують ірландську та англійську, канадці – англійську і французьку.

Залежно від національного складу населення країни поділяються на однонаціональні та багатонаціональні. Більшість країн світу – багатонаціональні. Саме такими є США, де живуть представники понад 100 народів, Бразилія та Канада – понад 80, Мексика й Аргентина – понад 50 тощо.

Водночас є чимало держав, де основна національність становить понад 90 % усього населення. Серед таких в Європі, зокрема, Ірландія, Данія, Швеція, Польща, Угорщина, Португалія, Італія, Греція та ін. В Азії національно однорідними є Південна Корея, Японія, Ємен, Бангладеш, Саудівська Аравія та ін. Так само переважають етнічно відносно однорідні країни в Африці. Понад 80 % населення Австралії – англоавстралійці.

Релігійний склад населення. Релігія завжди була невід'ємною складовою культури будь-якого народу. Проте релігійний склад населення світу досить неоднорідний (мал. 23). Релігії виникли з примітивних вірувань як-от: тотемізм, магія, фетишизм, анімізм, культ предків. Вони ґрунтуються на вірі у зв'язок людини з певним предметом, що має таємничу силу, з тваринами, явищами природи. Ці первинні форми релігії й донині збереглися в деяких народів тропічної Африки, багатьох груп індіанців Америки, аборигенів Австралії і островів Океанії, у деяких районах Азії.

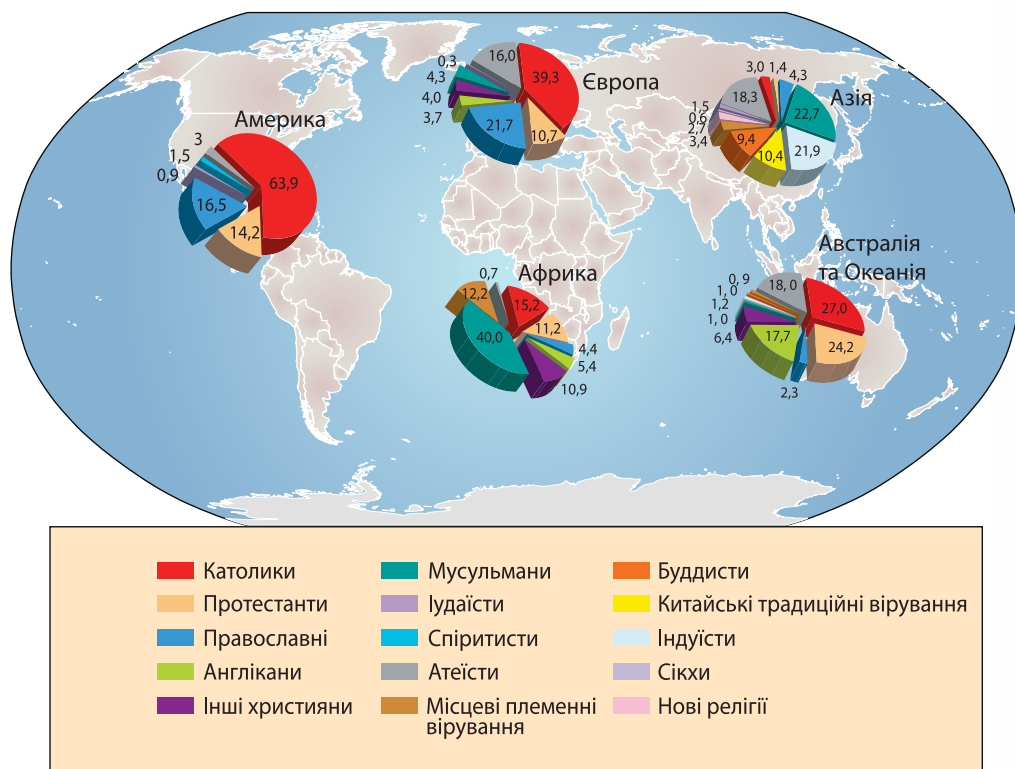
Серед одного народу або групи народів, об'єднаних в одній державі, виникали також традиційні місцеві (регіональні) релігії. До таких відносять юдаїзм (переважно в Ізраїлі), даосизм і конфуціанство (в Китаї), синтоїзм (в Японії), джайнізм (в Індії) і сикхізм (на території Пенджабу, що нині поділена між Індією та Пакистаном), зороастризм (здебільшого, в Ірані та Індії), індуїзм (передусім в Індії, Непалі, Шрі-Ланці і Бангладеш).

Тим часом є релігії, які поширені серед народів різних країн і різних континентів. Їх так і називають – світові релігії. Найдавнішою з них є буддизм, що виник у VI ст. до н. е. в Південній Азії. У середині I ст. н. е. в Палестині зародилося християнство. Наймолодшою серед світових релігій є іслам, що виник у VII ст. на заході Аравійського півострова.

Світові релігії сповідує загалом більше половини віруючого населення світу – понад три мільярди осіб. З них найбільше християн – понад 1 млрд 800 млн. Однак **християнство** має три основні гілки – католицизм (його прихильники налічують 1 млрд осіб), протестантизм (понад 600 млн осіб) і православ'я (близько 200 млн осіб).

Прихильників **ісламу** (мусульманства) на Землі налічують понад 1 млрд 100 млн. Так само як і в християнстві, у цій релігії існує кілька напрямків. Найчисленніший з них представляють суніти, які становлять близько 90 % мусульман. Набагато менші за чисельністю шіїти та інші (суфії, хариджити тощо).

Буддизм, що сповідують понад 300 млн жителів Землі, так само має численні течії. Загалом їх понад 200, але окремі з них налічують лише кілька десятків тисяч прихильників.

Мал. 23. Релігійний склад населення великих регіонів світу, %

У Європі поширилося майже виключно християнство, причому католицизм найбільш широко представлений у південній, частково в західній і східній її частинах; протестантизм – у північній, центральній і західній; православ'я – на південному сході. У країнах колишнього СРСР поширені православ'я, мусульманство, іудаїзм, частково католицизм.

В Азії найбільше поширився іслам переважно сунітського спрямування, а в Ірані, Ємені, Іраку – шіїтського (понад 10 млн осіб). За кількістю віруючих найбільшою мусульманською країною є Індонезія. Азія – це регіон світу, де зосереджені буддизм, індуїзм, конфуціанство, синтоїзм; християнство розповсюджене на Філіппінах, у Лівані і на Кіпрі.

В Африці, особливо в її північній частині, а також в Сомалі панує іслам (суніти), у ПАР переважає протестантизм серед білого населення, в Ефіопії – християнство. У більшості країн представлені католики і протестанти, а також місцеві традиційні релігії.

В Австралії серед віруючих переважають протестанти і католики, аборигени – представники примітивних вірувань.

На Америку припадає більше половини всіх католиків світу (США, Канада, країни Латинської Америки) і значна частина протестантів (у США).

В Україні після встановлення незалежності утворилася Українська православна церква (Київського та Московського патріархатів), відновила діяльність Українська греко-католицька церква, відкрилися мечеті та синагоги, інші культові споруди.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ На земній кулі проживає понад 4 тис. різних етносів, близько 800 націй, які використовують для спілкування до 5 тис. різних мов.
- ✦ Найбільша кількість людей на Землі розмовляє китайською мовою.
- ✦ Виділяють три найпоширеніші основні релігії, які вважають світовими, – християнство, іслам і буддизм.

Ключові терміни і поняття

- ✦ етнос ✦ народ ✦ нація ✦ мова ✦ мовна сім'я ✦ мовна група ✦ релігія
- ✦ світова релігія ✦ християнство ✦ іслам ✦ буддизм ✦ місцева релігія
- ✦ примітивна релігія ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	В українців здавна існував культ сонця як джерела усякого добробуту. Як називають нині такі релігійні вірування?
II	Які є відмінності між етносом, народом і нацією?
III	Розкрийте особливості поширення світових релігій на планеті.
IV	Наведіть приклади і поясніть причини користування однією мовою в різних країнах на різних континентах.

СОЦІАЛЬНА І ПРОФЕСІЙНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ. ТРУДОВІ РЕСУРСИ

Географічна розминка

Пригадайте з курсу географії 9-го класу, яке населення вважають економічно активним і яку його частину відносять до трудових ресурсів.

Соціальна і професійна структура населення – розподіл населення за приналежністю до певної соціальної і професійної групи. На перший погляд, робітники і селяни, учені і бізнесмени, службовці не об'єднані в якісь групи, на зразок політичних партій. Однак якщо придивитися уважніше до будь-якого суспільства, то стане очевидним, що окремі його члени різняться своїм становищем у суспільстві – відношенням до засобів виробництва, влади, характеру праці, фаху, освіти, рівня й структури прибутків тощо. Отже, інтереси в них теж різні. Саме соціальні інтереси і об'єднують окремих людей у «неформальні», соціальні, групи.

Виділяються різні види соціальних структур. Найважливіший зріз соціальної структури відображає соціально-класова структура. Вона віддзеркалює складну картину соціальної нерівності між суспільними класами, представниками розумової і фізичної праці, соціальними верствами всередині класів.

Соціальна структура населення у світі помітно змінилася впродовж останніх десятиліть. А на рубежі минулого і поточного століття в соціальній структурі суспільства відбулася своєрідна революція. Саме в цей період індустріальне суспільство перейшло до постіндустріального суспільства.

Історична довідка

Соціальна структура суспільства в СРСР. У Радянській імперії соціальну структуру суспільства до 1960-х років практично не вивчали. Це було спричинено офіційним визнанням того, що соціальну структуру радянського суспільства становили два класи (робітники і колгоспне селянство) й одна верства (прошарок) – інтелігенція. Взаємовідносини між ними через відсутність суперечностей, вважалося, були безконфліктні. Проте насправді такі твердження абсолютно не відображали реального стану суспільства.

У соціальній структурі населення сучасного постіндустріального суспільства визначальний вплив на класові відносини і соціальну нерівність має освітньо-професійний чинник. Це означає, що соціальна структура суспільства взаємодіє з професійною структурою. Адже професії пов'язані з соціально-економічними відмінностями в суспільстві, тобто з суспільними класами і верствами.

Нині залежність оплати праці від рівня освіти і кваліфікації працівника посилилася. Водночас зросли суспільна значущість і престиж інтелектуальної діяльності, наявності вищої освіти, можливості самостійно організовувати роботу й управляти людьми. Саме тому у складі працюючого населення збільшилася чисельність менеджерів (управлінців), спеціалістів з високим рівнем освітньо-професійної підготовки. Внаслідок цього вони входять до найбільш високооплачуваної, привілейованої та впливової частини зайнятих, формуючи основу нового середнього класу.

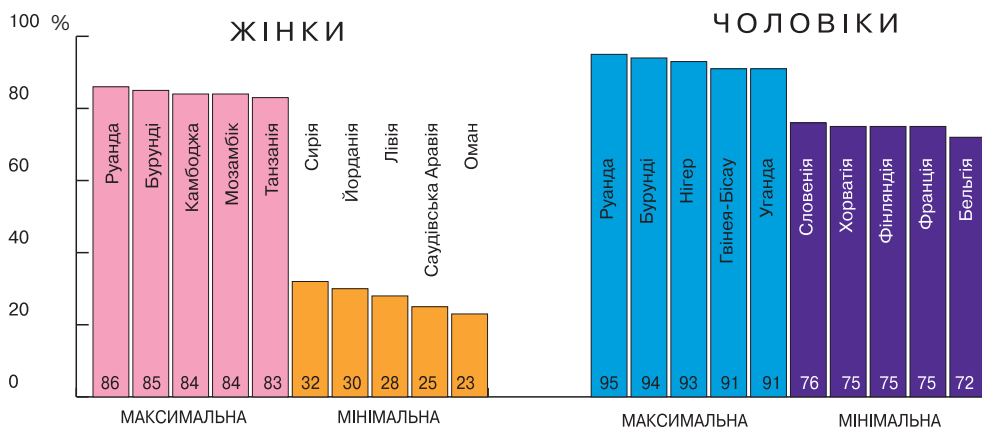
Окреме місце посідає так звана державна еліта, що поповнилася керівниками націоналізованих і змішаних компаній. Загалом же соціальна верхівка зміцніла, адже зазвичай має і політичну, і економічну владу.

Трудові ресурси – частина населення, що бере чи може брати участь у трудовій діяльності, маючи для цього необхідний фізичний розвиток, розумові здібності і знання.

У різних країнах величину трудових ресурсів визначають по-різному, відповідно до юридично встановлених меж *працездатного віку*, найчастіше визначеного термінами шкільного навчання і пенсійним віком. У міжнародній статистиці працездатним вважається населення від 15 до 65 років (мал. 24). Але національні законодавства країн, зважаючи на місцеві особливості (традиції, демографічну й економічну ситуацію), встановлюють свої межі працездатного віку. Так, у більшості країн нижньою межею працездатного віку визнається вік у 14–16 років (в Україні – 16 років). Верхня межа визначається середньою тривалістю життя і для більшості країн світу встановлена в 60–65 років. Проте у ряді країн Африки й Азії вік виходу на пенсію визначений у 50 років. Водночас, у розвинутих країнах з високими показниками тривалості життя (Данія, Швеція, Норвегія) пенсійний вік встановлюється з 67 до 70 років.

У багатьох країнах вік виходу на пенсію чоловіків і жінок є однаковим, в інших – пенсійний вік чоловіків на 3–5 років вищий, ніж жінок (США, Швеція, Україна та ін.) В Україні низький вік виходу на пенсію – для жінок він установлений у 55 років, для чоловіків – 60 років.

Крім населення у працездатному віці, до складу трудових ресурсів входять працюючі підлітки (до 15 років) й особи пенсійного віку, що становлять так звані додаткові трудові ресурси.

Мал. 24. Частка працездатного населення віком 15–64 роки в деяких країнах світу, %

Частина трудових ресурсів, що на даний час безпосередньо залучена в суспільне виробництво, та безробітні люди, які хочуть працювати (шукають роботу), становлять **економічно активне населення**. На нього припадає близько 3/4 трудових ресурсів світу. Решту становить економічно неактивне населення – люди, які перебувають на утриманні держави або окремих осіб. До економічно неактивного населення належать зайняті в домашньому господарстві, ті, що навчаються, і непрацюючі пенсіонери.

Структура зайнятості загалом відповідає структурі господарства і типу країни за рівнем економічного розвитку. У розвинутих країнах понад половину зайнятого населення, подекуди до 60–80 %, зайнято в невикробничій сфері (наука, освіта, медицина, торгово-фінансова діяльність тощо). У промисловості зайнято в середньому близько 25–40 %, а кількість зайнятих у сільському господарстві постійно зменшується – зазвичай 3–6 %.

Водночас у більшості країн, що розвиваються, понад 40–50 % населення зайнято в сільському і лісовому господарстві. Частка зайнятих у промисловості не перевищує 20–25 %. Подекуди, як-от у Латинській Америці, значний відсоток становлять зайняті в невикробничій сфері, переважно сфері послуг.

У країнах перехідного типу економіки основна частина населення зайнята у виробничій сфері – майже 40 % у промисловості і 20 % у сільському господарстві. На невикробничу сферу припадає понад 40 %, причому 2/3 з них зайняті в освіті, охороні здоров'я, культурі.

Рівень безробіття – це співвідношення між офіційно зареєстрованими безробітними до загальної кількості трудових ресурсів. Цей показник змінюється в часі й неоднаковий у різних країнах. Так, у країнах, що розвиваються, він може коливатися від 10 до 40 % економічно активного населення. У розвинутих країнах частка безробітних зазвичай становить 10–20 %, а в країнах перехідного типу економіки – 5–30 %.

Загострення глобальної фінансової кризи спричинює тяжкі наслідки для зайнятості у всьому світі. З 2008 р. спостерігається швидке зростання безробіття, і, як очікується, найближчими роками ця тенденція лише посилиться.

Прогноз

За прогнозами ООН, кількість безробітних в наступні два роки має збільшитися на 50 млн осіб, проте якщо ситуація погіршуватиметься, то ця цифра може подвоїтися. Наслідком цього стане, зокрема, те, що кількість людей, які так і не зможуть вирватися з жебрацтва або поповнять ряди знедолених, буде на 73–103 млн осіб більша, ніж мала би бути за відсутності кризи. Ця проблема дуже актуальна для Східної і Південної Азії, де жертвами кризи можуть стати 56–80 млн осіб, близько половини з яких проживає в Індії. Криза, можливо, не дасть змоги вирватися з убогості додатково 12–16 млн осіб в Африці і ще 4 млн осіб у Латинській Америці та Карибському басейні.

Проблема

Найбільшого ризику втратити під час глобальної кризи роботу або позбутися частини доходу зазнають працівники на низькооплачуваних посадах, включаючи молодь і жінок. Хто, на ваш погляд, може допомогти в даній ситуації цій категорії населення?

Колишні працівники, які стають безробітними, змушені переїжджати назад з міст у сільські райони. Лише в Китаї в кінці 2008 р. жертвами такого витіснення стали 20 млн працівників. Негативні наслідки кризи ще довго даватимуть про себе знати. Оскільки глобальне пожвавлення в 2010 р., у кращому випадку, буде вельми нестійким, більшості країн необхідно буде домогтися істотного підвищення темпів зростання економіки в 2011–2015 рр., аби компенсувати втрати робочих місць і переміщення робочої сили внаслідок кризи.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 1

Порівняльна оцінка трудових ресурсів і зайнятості населення в основних сферах господарства країн і регіонів світу

1. За картами атласу порівняйте зайнятість населення в промислових галузях господарства різних регіонів (Європа, Азія, Америка, Австралія, Африка) і груп країн (економічно розвинуті країни, країни перехідного типу економіки, країни, що розвиваються).
2. За картами атласу порівняйте зайнятість населення в сільському, лісовому й рибному господарстві різних регіонів і груп країн.
3. За картами атласу порівняйте зайнятість населення в обслуговуючих галузях господарства різних регіонів і груп країн. Дані запишіть у таблицю. Зробіть висновок про відмінності в зайнятості різних регіонів і країн.

Регіон, країна	Зайнятість населення, %		
	в промислових галузях господарства	в сільському, лісовому та рибному господарстві	в обслуговуючих галузях господарства

4. За Додатком 5 визначте залежність між рівнем розвитку держави і розподілом трудових ресурсів за сферами прикладання праці.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Соціальна і професійна структура населення – це розподіл населення за приналежністю до певної соціальної і професійної групи.
- ✦ Соціальна і професійна структура населення нині характеризується формуванням нового середнього класу – високооплачуваних управлінців і кваліфікованих спеціалістів.
- ✦ Трудові ресурси – частина населення, що бере чи може брати участь у трудовій діяльності.
- ✦ Структура зайнятості загалом відповідає структурі господарства і типу країни за рівнем економічного розвитку.

Ключові терміни і поняття

- ✦ соціальна структура населення ✦ професійна структура населення
- ✦ трудові ресурси ✦ населення працездатного віку ✦ економічно активне населення ✦ безробіття ✦

Самоперевірка

I	Що називають трудовими ресурсами?
II	Назвіть наслідки загострення глобальної фінансової кризи для зайнятості в усьому світі.
III	Поясніть, чому безробітних вважають економічно активним населенням.
IV	Визначте власне місце у сучасній соціальній та професійній структурі населення.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ «НАСЕЛЕННЯ СВІТУ»

1. Підготуйте перелік власних пропозицій щодо здійснення демографічної політики в Україні.
2. Складіть обґрунтування місць виникнення майбутніх мегалополісів на різних континентах.
3. Підготуйте інформацію на тему «Значення етнічного та релігійного складу населення для окремих регіонів світу».
4. Складіть коротку доповідь на тему «Роль “державної еліти” у сучасній соціальній та професійній структурі населення».
5. Підготуйте творчу роботу (есе) на тему «Краще місто – краще життя», користуючись матеріалами міжнародної виставки «Експо-2010».

Тема 3.

ВЗАЄМОДІЯ СУСПІЛЬСТВА І ПРИРОДИ. СВІТОВІ ПРИРОДНІ РЕСУРСИ

Будь-яка взаємодія передбачає обов'язкові наслідки для тих, хто взаємодіє. І ці наслідки можуть бути як позитивні, так і негативні. Саме про це, на жаль, «забуло» суспільство, беззастережно експлуатуючи природу. Виснаження родовищ мінеральних ресурсів і величезні кар'єри та провалля, зменшення площі лісів і спустелення, забруднення поверхневих і підземних вод, «водний голод», втрата ґрунтами родючості і загроза нестачі продовольства... Ось неповний перелік «відповіді» докільля на нерозумні кроки суспільства в процесі природокористування. Потреби суспільства в природних ресурсах безперервно зростають. Отже, експлуатації природи і відповідних наслідків не уникнути. Однак факти свідчать, що видобуті ресурси загалом використовуються вкрай нераціонально. До того ж високий рівень споживання природних ресурсів спричинює не тільки їхнє виснаження, а й завдає збитків докільлю в процесі видобутку й переробки. Проблема взаємодії суспільства і природи останні кілька десятиліть є однією з найактуальніших. Ознайомтеся ближче і ви з цією проблемою. Адже не виключено, що саме вам доведеться взяти участь в її вирішенні.

§11. ГЕОГРАФІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ. ПРИРОДНІ РЕСУРСИ І РЕСУРСОЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ

Географічна розминка

Пригадайте, що є географічною оболонкою.

За матеріалами попередніх курсів географії наведіть позитивні й негативні приклади взаємодії суспільства і природи.

Географічне середовище. Вся історія людського суспільства – це історія його взаємин з природою. Багато тисячоліть природа є головним джерелом ресурсів і природних умов, які використовує для своїх потреб людина і від яких залежить її здоров'я. Проте характер, напрям, масштаби і наслідки перетворень природи на різних етапах розвитку суспільства були неоднакові.

На початку людина обмежувалася прилеглою територією і впливала лише на **навколишнє природне середовище** – частину природи, з якою контактувала безпосередньо. Традиційно вважається, що давня людина, полюючи на диких тварин і збираючи дари природи, була з нею в повній гармонії. Проте, як тепер відомо, уже в кам'яному віці людина видозмінювала природні комплекси. Адже для виготовлення зброї і знаряддя почали використовувати певні природні ресурси – камінь, дерево, кістку. У подальшому з розвитком землеробства і скотарства масштаби видозмін незайманої природи зростали.

З появою перших розвинених держав людина почала перетворювати навколишнє природне середовище у дедалі більших масштабах: споруджувала фортеці, палаці й величезні храми, зводила міста, прокладала канали, вирубувала ліси, розорювала цілину. Інтенсивна господарська діяльність супроводжувалася виснаженням родючих земель і спустеленням значних за площею територій. До того ж численні міждержавні конфлікти часто спричинювали війни, внаслідок чого страждали не лише люди, а й природа.

Поступовий розвиток цивілізації спричинив формування **антропосфери** – частини географічної оболонки, що охоплює все людство, як сукупність організмів. І така сукупність доволі швидко ставала дедалі впливовішою щодо навколишнього природного середовища.

Один з вирішальних етапів у перетворенні первозданної природи розпочався понад 200 років тому. Він пов'язаний з технічним прогресом, розвитком машинного виробництва, швидким зростанням кількості населення й відповідно його потреб.

Розвиток техніки, поява мануфактури і фабрик, швидка індустріалізація спричинили значне виснаження в першу чергу мінеральних і лісових ресурсів. Отже, техніка дала новий поштовх процесу інтенсивного перетворення природи з метою максимального використання її ресурсів.

Конфлікт між людиною і природою особливо загострився у другій половині ХХ ст. Саме тоді руйнівну діяльність людини почали порівнювати з дією геологічних сил Землі, оскільки вона набула планетарних масштабів.

Наслідком тривалих взаємовідносин людини і природи стало виникнення **географічного середовища** – частини освоєної людиною і задіяної нею у виробництво географічної оболонки. Нині господарська діяльність людини спостерігається практично в усіх географічних поясах Землі. З подальшим розширенням сфери діяльності людини географічне середовище починає охоплювати більшу частину географічної оболонки, а отже, не виключено, що в майбутньому воно може поглинути її повністю.

Зважаючи на сказане, украй важливо, поки ще не пізно, змінити ставлення людини до природи. Саме це мав на увазі наш видатний учений, академік В.І. Вернадський, розвиваючи уявлення про **ноосферу** – «сферу розуму». Вона, розумна діяльність, має зрештою стати вирішальним чинником у системі «людина–суспільство–природа». Адже географічне середовище є необхідною умовою існування суспільства. Тут безпосередньо відбувається життєдіяльність людини, що значною мірою визначається наявністю природних ресурсів.

Проблема

Ідея раціонального, тобто розумного господарювання часто не має практичного втілення через прагнення ділових людей отримати швидкі і/або значні прибутки. Звідси й нехтування проблемами охорони природи заради власного благополуччя. А яка ваша думка, – чи можливо перекопати бізнесменів у необхідності і важливості настання ери ноосфери?

Природні ресурси. До *природних ресурсів* відносять природні об'єкти і явища, які за даного рівня розвитку продуктивних сил використовуються або можуть бути використані для потреб людини. Природні ресурси дуже різноманітні, але єдиної, загальноприйнятої системи класифікації природних ресурсів немає (мал. 25).

Щодо вичерпаності і можливості відновлення природні ресурси поділяють на три групи:

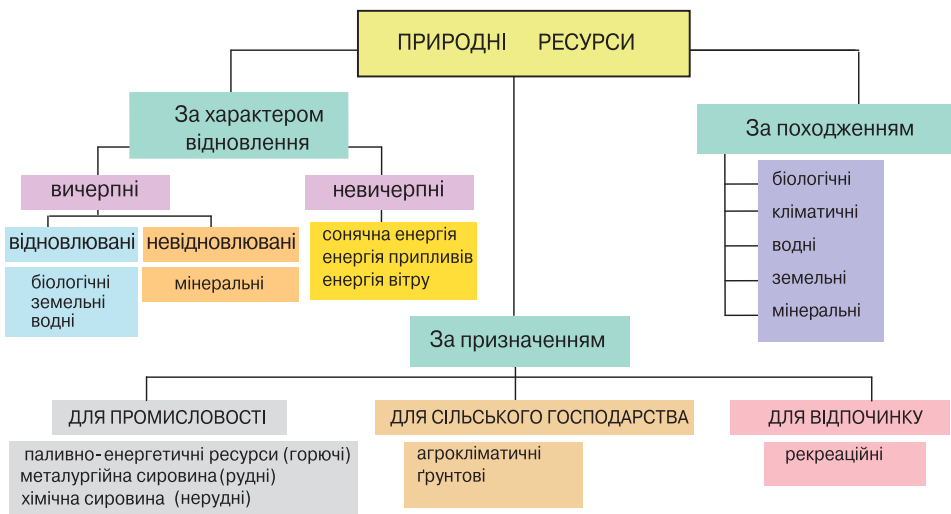
вичерпні відновлювані – біологічні ресурси, здатні до самовідновлення або відтворення за допомогою людини. За умов раціонально організованої експлуатації вони можуть навіть зростати, проте за надмірної їх експлуатації темпи витрачання перевищують темпи відтворення, а тому ресурси виснажуються аж до повного зникнення;

вичерпні невідновлювані – ресурси мінеральної сировини, поклади якої утворювалися в земній корі протягом багатьох мільйонів років, а добуваються і витрачаються впродовж сотень років;

невичерпні – ресурси (енергія сонця, води, повітря), які за раціонального їх використання здатні задовольнити будь-який обсяг потреб.

Слід зазначити, що поняття «невичерпні» є досить умовним, оскільки на обмеженій планеті, якою є Земля, не може бути нічого безкінечного. До того ж за відомих обставин будь-які ресурси можуть втратити природні властивості і через це стати обмеженими. Прикладом є, зокрема, водні ресурси, запаси яких через забруднення є недостатніми для задоволення потреб людства.

Поширеною є також класифікація за походженням і призначенням.

Мал. 25. Класифікація природних ресурсів

Практичне завдання

За атласом визначте карти, які відображають поширення вичерпних невідновлюваних, вичерпних відновлюваних, невичерпних природних ресурсів.

Видобуток і використання тих чи тих природних ресурсів можуть бути ускладнені природними умовами. **Природні умови** – це природні об'єкти і явища, які самі безпосередньо не використовуються, але опосередковано впливають на життєдіяльність людини. Особливо яскраво виражений такий вплив природних умов під час різноманітних катастрофічних явищ, як-от: землетруси, цунамі, повені, заметілі, заморозки тощо. Не менше впливають на господарство та діяльність людини зміна дня і ночі, пір року.

Однак межа між поняттями «природні ресурси» і «природні умови» часто досить умовна. Так, наприклад, в умовах близького залягання підземних вод може ускладнюватися ведення сільського господарства і будівництво. Але власне підземні запаси прісної води є, безсумнівно, ресурсом. Тропічні циклони на морських узбережжях завдають великих збитків господарству, а тим часом вітер, який примушує вітрову електростанцію виробляти енергію, – ресурс. Так само деревина лісів є ресурсом, а лісонасадження – сприятливими умовами для рекреації і т. д.

Ресурсозабезпеченість і природокористування. Наша планета має сприятливі умови для розвитку господарства. Але, як вам уже відомо з попередніх курсів географії, запаси різних видів природних ресурсів неоднакові і поширені нерівномірно. Тому забезпеченість ними окремих регіонів світу дуже різна. Утім цей показник залежить не лише від наявності ресурсів, а й від обсягів їх використання.

Отже, **ресурсозабезпеченість** – це співвідношення між запасами природних ресурсів і обсягом їх використання. Вона обчислюється або кількістю років, на які вистачить цих ресурсів, або їхніми запасами з розрахунку на душу населення.

Ресурсозабезпеченість безпосередньо пов'язана також з особливостями **природокористування** – цілеспрямованою діяльністю з експлуатації природно-ресурсного потенціалу задля задоволення потреб людства. Століттями люди нарошували обсяги і темпи споживання природних ресурсів, особливо не замислюючись над наслідками. Лише за першу половину XX ст. кількість видобутих мінеральних ресурсів перевищила ту, яку спожило людство за весь попередній час існування. Тим часом, потреба в мінеральній сировині неухильно зростає. Так само не зменшуються потреби зростаючого населення світу і щодо інших природних ресурсів. А це закономірно спричинює подальше наростання інтенсивності природокористування. Як наслідок, нині виникла реальна небезпека виснаження багатьох «дарів» природи.

Реалії сьогодення

Нераціональне використання деревини. Близько половини її світових заготівель дотепер використовують у вигляді палива. Більша частина цього обсягу припадає на слаборозвинуті країни Азії, Африки і Південної Америки, де щороку спалюють близько 1,5 млрд м³ деревини. Лісові масиви напівпосушливих рідколісь, особливо в Африці, нестримно деградує, що у свою чергу є одним із чинників посух, які почастишають тут.

Вихід із цієї проблеми природокористування вбачають у **раціональній (розумній) природокористуванні**. Суть його полягає в тому, що, інтенсивно експлуатуючи природу, використовуючи її ресурси, людина водночас здійснює низку заходів з її збереження для сьогодення і майбутнього поколінь. Це завдання надзвичайно складне, особливо в справі освоєння ресурсів, які майже не поновлюються, – корисних копалин, лісів, ґрунтів тощо.

Досягнення на шляху до раціонального природокористування пов'язані насамперед з новими технологіями. Наприклад, широко застосовують так зване оборотне водопостачання в промисловості, коли стоки підприємств очищаються і повертаються у виробничий цикл. Побудовано також перші заводи із замкнутим виробничим циклом, в якому відходи одного підприємства є сировиною для іншого. Це відкриває широкі можливості для комбінування, наприклад у металургії і хімічній промисловості. Перспективними є спроби використання нетрадиційних джерел енергії – геотермальної, сонячної, вітрової, припливів тощо.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 2

Порівняльна оцінка ресурсозабезпеченості двох окремих країн і регіонів світу (за вибором)

За Додатками 6–8 порівняйте забезпеченість паливними ресурсами двох окремих країн і регіонів світу (за вибором).

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Географічне середовище – частина освоєної людиною і задіяної нею у виробництво географічної оболонки.
- ✦ Природні ресурси – природні об'єкти і явища, які за певного рівня розвитку продуктивних сил використовують або можуть використовувати для потреб людини.
- ✦ Ресурсозабезпеченість – це співвідношення між запасами природних ресурсів і обсягом їх використання.
- ✦ Основною умовою збереження природи Землі є раціональне природокористування.

Ключові терміни і поняття

✦ навколишнє природне середовище ✦ антропосфера ✦ географічне середовище ✦ природні ресурси: вичерпні невідновлювані, вичерпні відновлювані, невичерпні ✦ природні умови ✦ природокористування ✦ раціональне природокористування ✦ ресурсозабезпеченість ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Як обчислюють ресурсозабезпеченість?
II	Наведіть приклади природних ресурсів, що виділяються за походженням і призначенням.
III	Поясніть зв'язок між навколишнім природним середовищем, антропосферою і географічним середовищем.
IV	Спрогнозуйте ресурсозабезпеченість людства в найближчі десятиліття.

§12. МІНЕРАЛЬНІ РЕСУРСИ

Географічна розминка

Поясніть, що розуміють під поняттям «мінеральні ресурси».

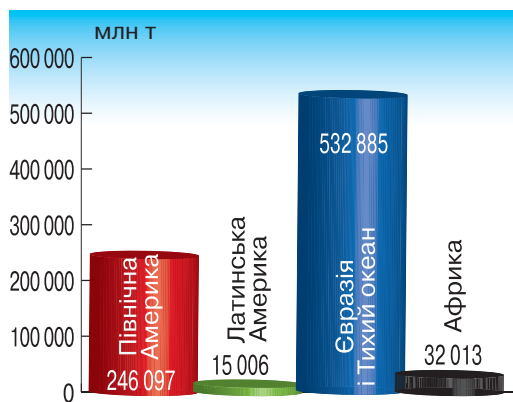
Пригадайте, чим відрізняються рудні й нерудні корисні копалини.

Паливні ресурси. Саме паливні ресурси нині забезпечують понад 90 % сумарного споживання енергії у світі. При цьому світова енергетика продовжує базуватися на трьох основних «копалинах» – нафті, газі й вугіллі.

Загальногеологічні запаси енергетичних ресурсів за різними даними оцінюють у 10–14 трлн т. Однак запаси вираховують не лише в тоннах або кубометрах. Часто вони визначаються за кількістю років, упродовж яких цього ресурсу вистачить для виробництва енергії на сучасному кількісному рівні. Зважаючи на це, *вугілля* вистачить приблизно на 400 років, нафти і природного газу – на 40–50, а урану за сучасних реакторів – на 35 років. Отже, запаси вугілля в кілька разів перевищують сукупні ресурси нафти й газу. У зв'язку з цим у середині поточного століття тверде паливо знову вийде на перше місце в структурі споживання енергоресурсів, як це було в першій половині ХХ ст. Крім того, зростатиме використання альтернативних джерел енергії.

Завдяки сприятливим природним умовам найбільші товщі вугілля накопичилися в Північній півкулі (мал. 26). Приблизно 43 % вугілля сконцентровано на території пострадянських держав, 29 % – у Північній Америці, 14,5 % – у Китаї, Індії та інших країнах Азії і 5,5 % – у Європі. На решту світу припадає лише 8 %.

Найбільшими вугільними басейнами є Аппалацький (США), Рурський (Німеччина), Сілезький (Польща), Кузнецький, Кансько-Ачинський, Тунгуський (Росія), Фушунський (Китай). У Південній півкулі значні поклади вугілля є лише в Південній Африці й Австралії. За попередніми даними геологічної розвідки, основні запаси вугілля цієї півкулі лежать під льодовиковим щитом Антарктиди.

Мал. 26. Світові ресурси вугілля за регіонами, 2008 р.

Подібно до вугілля, нафта й газ концентруються також вельми локально в надрах Землі і здебільшого в Північній півкулі (мал. 27, 28). Основні поклади нафтогазової сировини, на відміну від вугілля, зосереджені в країнах, що розвиваються, особливо в районі Перської затоки і Карибського моря. На Близькому і Середньому Сході найбагатшими на ці види паливних ресурсів є Саудівська Аравія, Ірак, Кувейт, Іран і ОАЕ. У Латинській Америці головні запаси містяться в надрах Венесуели і Мексики. Значні запаси нафти є також у Росії, США, Китаї, Лівії і Норвегії.

Практичне завдання

За Додатками 7–9 з'ясуйте, які регіони і які країни є лідерами щодо запасів нафти, природного газу і вугілля.

Прогноз

У майбутньому можуть бути відкриті нові великі родовища газу. Але навіть за найоптимістичніших прогнозів за сучасних темпів видобутку запаси нафти й газу будуть використані ще в ХХІ ст.

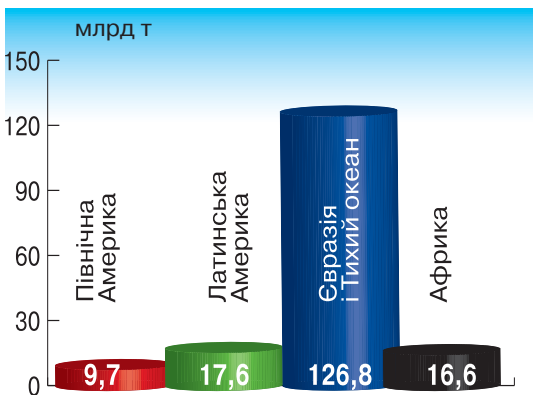
Загалом розміщення паливних корисних копалин збігається з географією їх видобутку, хоча окремі країни (як-от, США) прагнуть «законсервувати» («притримувати») свої ресурси. Натомість вони використовують перспективні родовища за кордоном. Інша ситуація в деяких слаборозвинутих країнах, які поки не в змозі повномасштабно освоювати свій природно-ресурсний потенціал.

Рудні корисні копалини. За масштабами видобутку і переробки перше місце належить чорним металам (залізо, марганець). Проте в нових наукоємних виробництвах дедалі більшого значення набувають кольорові метали.

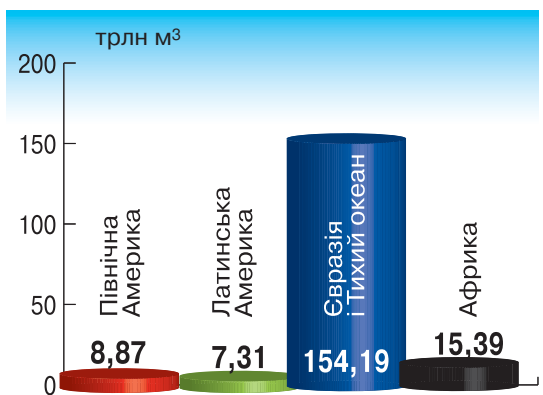
Розвіданих запасів *залізних руд* достатньо для розвитку чорної металургії щонайменше на 100–150 років. Основна частина ресурсів заліза міститься в осадових відкладах щитів. Найбільшими є родовища в районі Курської магнітної аномалії (Росія), Кривого Рогу (Україна), Лейк-Сьюпіріору і Лабрадорського прогину (США, Канада), Мінас-Жерайс (Бразилія), Хамерслі (Австралія).

Марганець, який є дуже важливим компонентом підвищення якості сталі, також трапляється досить часто. Але його родовищ, придатних для промислової розробки, не так уже й багато і зосереджені вони у кількох країнах світу, насамперед в Україні, ПАР, Грузії, Австралії, Китаї, Індії і Габоні.

Алюміній, що застосовується і як конструкційний метал, і в електротехніці, видобувають переважно з бокситів. Адже тут його вміст досягає 40–45 %, у той час як в інших рудах він не перевищує 20 %. Особливістю поширення бокситів є те, що вони приурочені до вологих тропіків, де

Мал. 27. Світові ресурси нафти за регіонами, 2008 р.

Мал. 28. Світові ресурси газу за регіонами, 2008 р.

існують найкращі умови для їх утворення. Найбільші родовища розташовані в Австралії (півострів Арнемленд), Гвінеї, Бразилії, Ямайці, Суринамі.

Титан почали застосовувати пізніше, ніж алюміній, але нині він практично незамінний в авіаційній промисловості. Видобувають його або з ільменітів, найбільші поклади яких має Канада, США, Норвегія і ПАР, або з рутилу, що концентрується в розсіпних родовищах уздовж морських узбереж.

З важких металів найбільше використовується *мідь*. Майже половина запасів міді приурочена до низки родовищ, що утворюють своєрідний пояс, який тягнеться вздовж Тихоокеанського узбережжя обох Америк (Канада, США, Мексика, Перу, Чилі). Значними ресурсами міді володіють також Конго і Замбія (мідний пояс Африки), Австралія, Казахстан, Росія, Польща.

Поліметалічні руди, в яких головними цінними компонентами є *свинець* і *цинк* сконцентровані в Австралії і Південній Америці, проте у невеликих кількостях є в багатьох країнах світу. Унікальними є запаси нікелю на острові Нова Каледонія, крім того, поклади нікелевих руд є в Канаді, Росії, Австралії, на Кубі і Філіппінах.

Такі метали, як *олово* і *вольфрам*, зазвичай є супутниками і приурочені до двох поясів. Один з них – Тихоокеанський, що простягається з півночі Якутії до острова Ява, інший – Андський (Болівія і Перу). За запасами і видобутком золота й платини серед інших країн виділяється ПАР. Значні ресурси цих металів є також у Росії, США, Канаді і Австралії.

Нерудні корисні копалини. Саме вони є, зокрема, основою для виробництва мінеральних добрив. Серед найвідоміших таких копалин – *калійні солі* (сільвін і карналіт), значні родовища яких є в США і Канаді, Німеччині, Росії, Білорусі. Не менш потрібні *фосфати*, як-от: апатити і фосфорити. Апатити магматичного походження приурочені до Кольського півострова (Росія) і півострова Лабрадор (Канада). Величезні запаси фосфоритів осадового походження сконцентровані в Західній Африці (Марокко), на Аравійському півострові в США (Флорида). Потужні родовища фосфоритів органічного походження є на острові Науру, які стали основою добробуту цієї невеликої країни.

Азот отримують з повітря, а запаси *галіту* (кухонної солі) на Землі практично невичерпні. Сіль видобувається більше ніж у ста країнах світу, але більше половини її використовується в промислово розвинутих країнах, де вона є основою для виробництва соди і хлору.

Сірка трапляється у вигляді чистого мінералу, сполук із залізом і кальцієм, сірчистого газу та домішок у багатьох видах палива. Розвідані родовища самородної сірки широко розробляються в США, Мексиці, Польщі, Україні та Іраку. Із залізного колчедану сірку видобувають у багатьох промислово розвинутих країнах, але дедалі більше значення має отримання сірки та її сполук (у першу чергу сірчаної кислоти) під час очистки вугілля і нафти.

Найбільші обсяги видобутку корисних копалин припадають на будівельні матеріали. Ресурси різноманітного *будівельного каміння*, *вапня-*

ків, гіпсу, глини і піску настільки великі і поширені, що головним питанням під час оцінки родовищ є не їхня потужність і навіть не якість, а відстань до споживача й вартість транспортування.

Особливий інтерес викликають алмази, які завдяки їхній твердості широко використовують у промисловості, а завдяки надзвичайній здатності заломлювати і розсіювати світло – як найдорожчі ювелірні прикраси. Найбільші алмазоносні провінції розташовані на півдні Африки – у ПАР (мал. 29), Конго, Ботсвані, Намібії, а також у Якутії, на території Росії.

Мал. 29. Діамантова копальня в Південній Африці

Проблема

Десятиліттями, а подекуди й століттями здійснюється видобування мінеральних ресурсів у Рурі і Саарі, Лотарингії і Сілезії, Донбасі і Кузбасі, на Уралі, в китайських провінціях Шансі і Фушунь, в ПАР тощо. Наслідком стали величезні покинуті рукотворні «гори» і «западини», які спотворюють земну поверхню. Чи можна, на вашу думку, якось використати такі результати людської діяльності? Надайте свої пропозиції.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Мінеральні ресурси включають у себе паливні, рудні і нерудні корисні копалини.
- ✦ Серед паливних ресурсів найбільшими є запаси вугілля, що разом з нафтою та газом зосереджені здебільшого в Північній півкулі.
- ✦ Серед рудних копалин за масштабами видобутку і переробки перше місце належить рудам чорних металів, що зосереджені переважно в осадових відкладах щитів.
- ✦ Серед нерудних корисних копалин найбільші обсяги видобутку припадають на будівельні матеріали.

Ключові терміни і поняття

- ✦ мінеральні ресурси ✦ паливні ресурси ✦ рудні корисні копалини
- ✦ нерудні корисні копалини ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Наведіть приклади мінеральних ресурсів.
II	Назвіть регіони або країни світу, що найбільше забезпечені різними мінеральними ресурсами: паливними, рудними, нерудними.
III	Поясніть закономірності територіального поширення різних мінеральних ресурсів.
IV	Обґрунтуйте, яким чином може впливати забезпеченість мінеральними ресурсами на розвиток господарства окремої країни?

§13. ЗЕМЕЛЬНІ, ЛІСОВІ, ВОДНІ РЕСУРСИ

Географічна розминка

Пригадайте, які розрізняють види природних ресурсів.

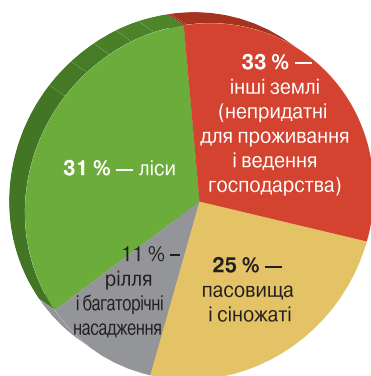
Земельні ресурси. Земельні ресурси можна розглядати у двох аспектах: по-перше, як територію для розміщення продуктивних сил; по-друге, як ресурс, що завдяки своїм унікальним властивостям забезпечує вирощування сільськогосподарських і лісових культур.

Весь земельний фонд світу (без Антарктиди) становить 134 млн га. З огляду на сучасну чисельність населення планети, здається, що землі достатньо для кожного. Проте значні території земель практично непридатні для проживання і господарювання, наприклад землі, охоплені льодовиками, кам'янистими породами, арктичними і тропічними пустелями. Тому під рілля і багаторічні насадження нині використовують лише 11 % земель (мал. 30). Найбільші масиви оброблюваних земель розташовані в помірному і субтропічному поясах, де родючі ґрунти поєднуються зі сприятливими кліматичними умовами.

Практичне завдання

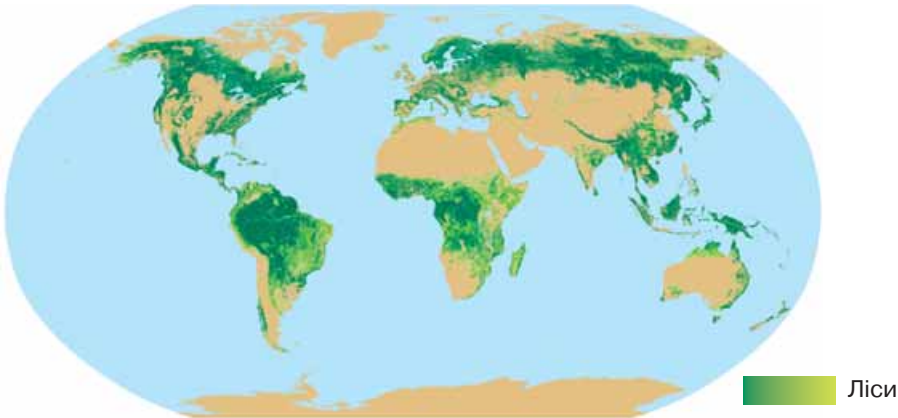
Зважаючи на земельний фонд світу і чисельність населення Землі, визначте середню землезабезпеченість на душу населення планети.

Рівень землезабезпеченості населення на різних материках і в країнах світу неоднаковий. Найбільшою вона є в Австралії (2 га оброблюваних земель на людину), у Північній (0,7 га) та Південній Америці (0,5 га). Найгірше забезпечене землею населення в Європі (0,3 га) та Азії (0,15 га). Дуже гостро стоїть проблема землезабезпечення в Японії та Єгипті (0,04 га), Індонезії і Китаї (0,07–0,08 га). Проте «земельний голод» найближчими роками людству не загрожує. Адже, з одного боку, постійно зростає інтенсивність землеробства, а з іншого – в багатьох регіонах світу є великі резерви для освоєння нових земель (Додаток 10).

Мал. 30. Земельні ресурси світу

На жаль, дуже великі площі родючих земель щорічно вилучаються з сільськогосподарського використання під забудову, через процеси ерозії, спустелення і засолення ґрунтів. Особливо багато земель втрачається через спустелення в тропічних районах Африки, Азії та інших материків, переважно в країнах, що розвиваються. Причинами спустелення є нераціональний обробіток ґрунту, перевипас худоби в посушливих районах. Для багатьох країн із сухим кліматом, де землеробство ведеться на поливних землях, гострою проблемою стало засолення ґрунтів. Унаслідок нераціонального поливу підземні води, піднімаючись до поверхні,

Мал. 31. Північний і південний лісові пояси

насичують орний шар ґрунту солями, що робить такі землі непридатними для вирощування сільськогосподарських культур. Засолення найхарактерніше для країн Азії, де поливне землеробство ведеться здавна і на великих площах (Пакистан, Індія, Іран, Узбекистан, Туркменія, Ірак).

Прогноз

Уже в найближчі 25–30 років площа оброблюваних земель у світі може розширитись у півтора рази. Майже половина цих земель припадає на Латинську Америку, причому вони розташовані переважно в зоні «гарантованого землеробства», а освоєння нових земель в Азії, Африці, Австралії має проводитися переважно в районах «ризикованого землеробства».

Лісові ресурси. Саме вони посідають серед рослин перше місце за обсягами використання. Адже продуктивність лісів є значно вищою, ніж інших рослинних угруповань, а деревина, хвоя і сік дерев є основою для виробництва сотень і тисяч найменувань продукції. Ліси на земній кулі зосереджені в двох поясах (мал. 31). Один з них – північний, представлений хвойними і мішаними лісами Євразії та Північної Америки. Інший, південний, охоплює ліси екваторіального та тропічного поясів.

Найвищу продуктивність мають вологі екваторіальні ліси, але їхня розробка ускладнюється тим, що дерева одного виду трапляються тут дуже рідко, та жарким і вологим кліматом. Найбільші запаси деревини у цьому поясі мають Бразилія, Індонезія, Венесуела, Конго.

Ліси помірного поясу, особливо тайга, мають однорідний видовий склад, а переважання в них цінних хвойних порід робить їхню експлуатацію дуже вигідною. Деревина хвойних порід вважається найкращою сировиною для целюлозно-паперової та лісохімічної промисловості. Найбільші запаси деревини помірного поясу сконцентровані в Росії, США, Канаді, Скандинавських країнах і на півночі Китаю. У більшості країн Європи і Північної Америки, завдяки величезній праці лісівників, розширюються як площі заліснених територій, так і запаси деревини.

У країнах, що розвиваються, лісові ресурси використовують нераціонально. Більше половини деревини тут спалюють для побутових потреб і підвищення родючості ґрунту. Швидко скорочується площа вологих екваторіальних лісів, збіднюється їхній видовий склад.

Водні ресурси є одними з найнеобхідніших. Для біологічних потреб і для більшості технологічних процесів потрібна переважно прісна вода, якої на Землі зовсім небагато (табл. 1).

Таблиця 1.

Світові запаси води

Об'єкт	Площа поширення, млн км ²	Частка у світових запасах, %	
		від загальних запасів	від запасів прісних вод
Світовий океан	361,3	96,5	–
Підземні води в т. ч. прісні	134,8 –	0,76	30,1
Льодовики	16,2	1,76	69,6
Води озер прісних солоних	1,24 0,82	0,01 0,01	0,26
Води річок (в руслах)	148,2	0,0002	0,006
Загальні запаси води	–	100	–
Загальні запаси прісної води	–	2,53	100

Реалії сьогодення

Вода важкодоступна. Якщо говорити про прісну воду, то саме так. Адже з 1,4 млрд км³ вод земної кулі 96,5 % припадає на води Світового океану, ще близько 1 % – на солоні підземні води. Щодо прісних вод, то майже 70 % їх сконцентровано в льодовиках Антарктиди, Гренландії та інших приполярних і гірських областей.

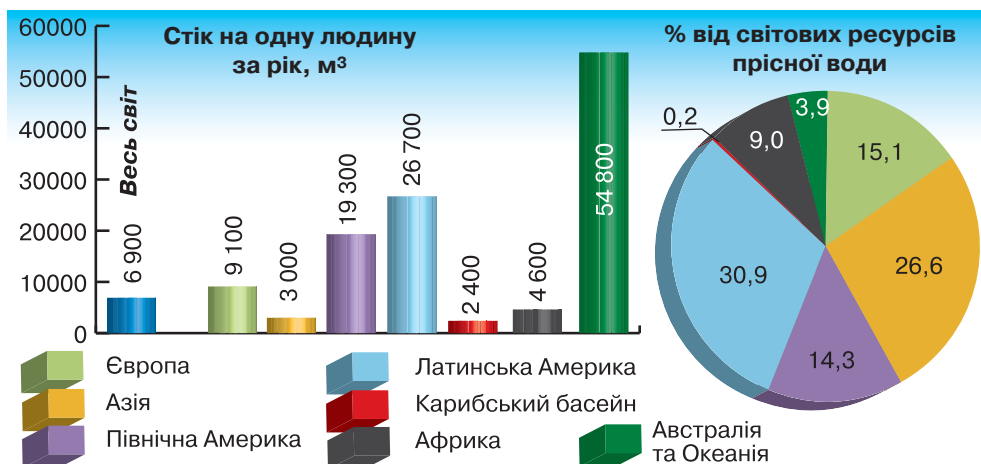
Для сільськогосподарського, комунального та промислового водопостачання використовують переважно річкові і ґрунтові води. Ресурси їх становлять близько 60 тис. км³ у рік або приблизно 10 тис. м³ на людину. За максимальних сучасних потреб близько 2 тис. м³ води на людину в рік цих ресурсів має бути цілком достатньо. Однак води розподіляються дуже нерівномірно, а велика частка річкових вод дуже забруднена.

Проблема

У багатьох країнах, що розвиваються, через відсутність коштів для попередньої очистки населення споживає недоброякісну воду з річок чи озер, що є причиною багатьох захворювань. Поміркуйте, чи можна допомогти таким країнам. Якщо так, то як саме?

Унікальні водні ресурси окремих країн дають їм змогу вже зараз концентрувати на своїй території водомісткі виробництва, а ряду країн Північної Європи і Канади навіть експортувати чисту питну воду. Найкраще забезпечена водними ресурсами Латинська Америка, відносно непогано – Північна Америка і Європа (мал. 32). В Азії і Африці за високої середньої водозабезпеченості є дуже багато територій з посушливим кліматом, на яких проживає понад 800 млн осіб. Найвні тут водні ресурси вже тепер не забезпечують мінімальних потреб населення у прісній воді.

Мал. 32. Ресурси прісної води (за даними ООН)

Тільки Австралія, яка є найсухішим материком, за рахунок значного стоку річок на східному узбережжі і невеликої кількості жителів має найвищі показники водозабезпечення на душу населення.

Людство намагається вирішити проблему нестачі води. Уже нині опріснюють морську воду в країнах Перської затоки, проте це доступно лише для дуже багатих держав з надлишком енергетичних ресурсів. Розробляються навіть проекти транспортування айсбергів від берега Антарктиди і Гренландії. Однак головним напрямком вирішення проблеми водного дефіциту є максимальна економія води.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Рівень забезпеченості населення світу земельними ресурсами неоднаковий, найвищий він в Австралії, найнижчий – у Європі та Азії.
- ✦ Лісові ресурси на земній кулі зосереджені в північному помірному поясі і в екваторіальному, тропічному поясах.
- ✦ Водні ресурси розподіляються дуже нерівномірно, а велика частка річкових вод дуже забруднена.

Ключові терміни і поняття

- ✦ земельні ресурси ✦ лісові ресурси ✦ водні ресурси ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Назвіть особливості територіального поширення земельних, лісових і водних ресурсів.
II	За картами атласу і матеріалами підручника визначте регіон світу, найкраще забезпечений: а) земельними ресурсами; б) лісовими ресурсами; в) водними ресурсами.
III	Поясніть, як може збільшуватися площа земельних ресурсів, якщо Земля обмежена певними розмірами.
IV	Запропонуйте вирішення найбільших проблем людства, що пов'язані з нестачею ресурсів.

РЕСУРСИ СВІТОВОГО ОКЕАНУ, РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ

Географічна розминка

Пригадайте з попередніх курсів географії і біології, що називають планктоном, нектоном і бентосом.

Назвіть причини руху води в океані.

Ресурси Світового океану. Суходіл охоплює менше третини поверхні земної кулі, тому людство дедалі більше звертає свої погляди до просторів Світового океану. І як показали дослідження другої половини ХХ ст., тут містяться такі багатства, які часто перевищують ресурси суходолу.

Головним багатством океану є величезні **запаси води** (близько чверті кубічного кілометра на кожного жителя Землі). Ці ресурси є практично невичерпними, і коли людство оволодіє економічно вигідною технологією опріснення солоної морської води, можна буде повністю вирішити проблеми водозабезпечення.

Здавна використовуються **біологічні ресурси** морів та океанів. Загалом в океані мешкає 180 тис. видів тварин і понад 20 тис. рослин. Проте серед трьох груп океанічних організмів – планктону, нектону і бентосу – здебільшого експлуатуються лише запаси нектону (риби і ссавці) (мал. 33). Тим часом їхня біомаса становить лише 1 % від 35 млрд т біомаси усіх морських організмів. Отже, якщо людство зможе використовувати всі групи живих організмів, то вилов морепродуктів зросте в кілька разів. На сьогодні людство приблизно на 25 % задовольняє свої потреби в харчових білках саме за рахунок ресурсів Світового океану.

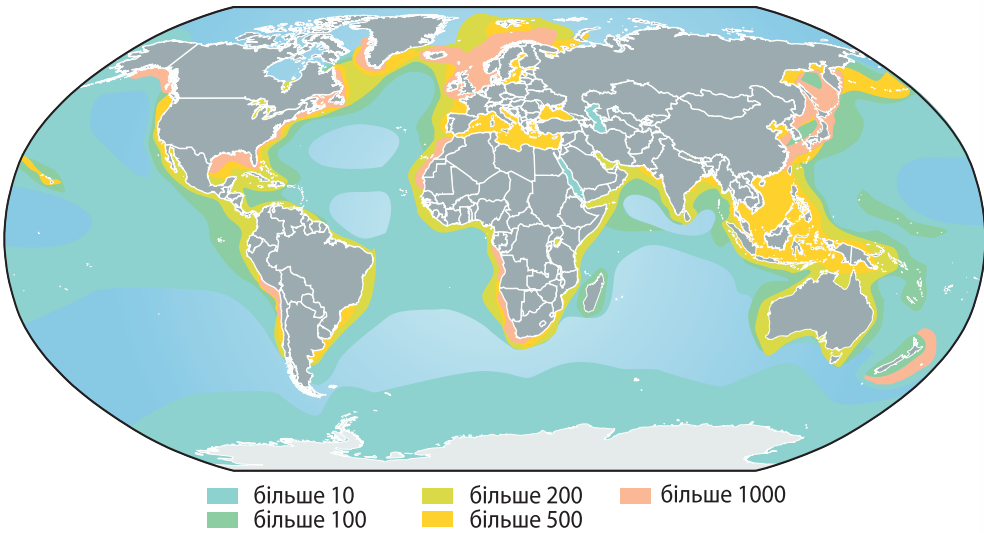
Концентрація найбільшої кількості морських організмів на континентальному шельфі, особливо на мілководдях, дає змогу вирощувати багато видів риб, молюсків, водоростей. Уже тепер розведення деяких видів морських організмів на штучно створених плантаціях і фермах (марикультура), яке досить інтенсивно розвинуте тільки в країнах Східної і Південно-Східної Азії, дає до 20 % всієї продукції моря.

Проблема

Нерівномірність поширення в океані промислових запасів риби (мал. 33), зростання світового рибпромислового флоту спричинили різке загострення боротьби за використання океанічних біоресурсів. Так, у другій половині ХХ ст. мали місце «тріскові», «оселедцеві», «анчоусні», «тунцеві» та інші «рибні війни». Чи можливо, на вашу думку, уникнути подібних конфліктів і якщо так, то які заходи слід вжити?

Практично невичерпними є **мінеральні ресурси** Світового океану. Однак слід зважати на те, що поки їх експлуатація нерідко є або технічно неможливою, або економічно неефективною. Ресурси містяться у водах Світового океану, залягають просто на дні або пов'язані з його надрами. Так, у морській воді розчинені практично всі хімічні елементи. Разом вони утворюють у кожному кубічному кілометрі води 35 млн т різних солей. Проте економічно виправдана технологія видобутку відпрацьована лише на чотирьох. Йдеться про видобуток *натрію* і *хлору* (містить

Мал. 33. Рибопродуктивність Світового океану (кг/км²)

кухонна сіль), а також *магній* і *бром*. Утім науково-технічний прогрес дає змогу стверджувати, що найближчими десятиліттями видобуток з морської води таких елементів як калій, кальцій, стронцій, йод, фтор, сірка, бор, фосфор стане цілком економічно виправданим.

З усіх видів мінеральної сировини, що розробляється у Світовому океані, реальне значення для економіки має *нафта* й *газ*. Адже на морському дні зосереджено не менш як 65 % потенційних запасів нафти. У наш час з морського дна одержують понад 25 % загального видобутку нафти й газу у світі (мал. 34).

Головна частина нафтогазових покладів приурочена до континентального шельфу, де в осадових породах виявлено більш як 600 нафтогазоносних басейнів. Це прибережні акваторії Латинської Америки, країн Близького і Середнього Сходу, Африки, Північної, Південної і Південно-Східної Азії. Значною нафтогазоносністю вирізняються шельфові акваторії таких розвинених країн, як Велика Британія, Норвегія, США і Канада.

Практичне завдання

За картою атласу «Ресурси Світового океану» визначте, в акваторії яких саме морів і заток утворилися найбільші нафтогазоносні басейни світу.

Достатньо вивчені та оцінені *залізо-марганцеві конкреції*, які встеляють величезні улоговини всіх океанів, особливо Тихого. Конкреції є комплексною сировиною для чорної і кольорової металургії, оскільки, крім заліза й марганцю, містять сполуки близько 20 кольорових металів. Уже розроблено технічні обґрунтування їх видобутку. Але вартість видобування конкрецій поки вища, ніж експлуатація мінеральних ресурсів на суходолі. Крім того, повністю не вивчені екологічні наслідки великомасштабного підняття конкрецій з дна океану, а також юридичні аспекти прав власності на ту чи іншу ділянку океанічного дна.

Мал. 34. Нафтові платформи в Мексиканській затоці

Мал. 35. Припливна електростанція в гирлі річки Ранс у Франції

Енергетичні ресурси океану також величезні і мають різне походження. Це – енергія припливів, хвиль, морських течій, перепадів температури тощо.

Як ви вже знаєте, сила тяжіння Землі, Місяця і Сонця спричинює виникнення припливно-відпливних явищ. У відкритому океані висота припливних хвиль становить менш як 1 м, але в довгих і вузьких затоках, особливо східних узбереж материків, вони можуть перевищувати 10 м. Саме в таких затоках можливе будівництво припливних електростанцій (ПЕС) із сукупним виробництвом енергії більш як 1 трлн кВт·год. Щоправда, через недосконалість технологій і деякі негативні екологічні наслідки сучасних ПЕС їх широке промислове будівництво можливе лише в майбутньому.

Проте вже кілька десятиліть експлуатується ПЕС на р. Ранс (мал. 35) на французькому узбережжі вздовж Ла-Маншу. Перетворення енергії морських припливів на електричну почали також здійснювати на узбережжі Білого моря в Росії, в затоці Фанді в Канаді, у затоці Пассамакуодді в США, на узбережжі Кімберлі в Австралії, неподалік Шанхаю в Китаї, у Великій Британії, Аргентині та багатьох інших країнах.

Ви маєте пам'ятати, що вітри спричиняють постійне хвилювання поверхні води і виникнення великих потоків океанічних течій. Сукупна енергія течій дуже велика, хоч і сильно розсіяна на просторах Світового океану.

Та вже тепер невеликі електростанції, що використовують енергію хвиль, забезпечують роботу маяків і метеостанцій на дрібних островах Японії.

Для виробництва електроенергії можна використати також і різницю температур поверхневих і глибинних вод. У багатьох тропічних районах придонні води на 15–20 градусів холодніші, ніж поверхневі, що дає змогу будувати тут електростанції потужністю близько 1 млн кВт.

Прогноз

Води Світового океану містять величезну кількість важкого водню (дейтерію), який необхідний для здійснення реакцій термоядерного синтезу. Запаси дейтерію та його енергетична ефективність настільки грандіозні, що їх навіть не можна порівнювати з іншими видами енергетичних ресурсів на Землі. Вони на довгий час зможуть забезпечити зростаючі потреби людства в енергії.

Простори Світового океану вже багато тисяч років використовуються для морського транспорту, в останні десятиріччя почалося і їх рекреаційне

освоєння, тому значення океанів і морів у житті людського суспільства постійно зростатиме.

Рекреаційні ресурси – це сукупність об'єктів або явищ природного і антропогенного походження, які сприяють відпочинку, оздоровленню і лікуванню людини.

Серед різноманітних природних благ, які використовують для різних видів рекреації (оздоровчої, відпочинкової, пізнавальної чи розважальної тощо) можуть бути мінеральні джерела, сприятливі кліматичні умови, узбережжя озер і морів, мальовничі ландшафти, заповідники і національні парки, порожисті річки, круті шпилясті вершини та багато іншого. Визначні пам'ятки історії, архітектури, релігії, культури і мистецтва також різко підвищують сукупний рекреаційний потенціал території. Однак використання рекреаційних ресурсів залежить ще й від належної інфраструктури – транспортного освоєння території, закладів розміщення (готелів, мотелів та ін.), громадського харчування тощо.

Оптимальне поєднання природних та історико-культурних рекреаційних ресурсів спостерігається в Європі, що дає змогу приваблювати сюди туристів з усього світу. В Іспанії, Італії, Франції, Німеччині, Великій Британії, Греції, Чехії, Австрії, Швейцарії є не лише відповідна інфраструктура, а й дуже давні традиції прийому відпочиваючих і туристів. Спортивний, особливо гірськолижний туризм, активно розвивається в Скандинавських країнах, у високогір'ї Альп і т. д.

Значними рекреаційними ресурсами володіє Азія. Тут і десятки тисяч кілометрів узбереж теплих морів, і найвищі у світі гори, і тисячі унікальних історичних та архітектурних об'єктів, і дуже самобутня культура багатьох народів. Але потік туристів у країни Азії нерідко стримується різними політичними і соціальними чинниками. У багатьох країнах панують тоталітарні режими, тривають військово-політичні конфлікти.

В Африці використання рекреаційних ресурсів стримується надзвичайно низьким рівнем розвитку більшості країн цього континенту, а також тропічними хворобами. У цьому регіоні виділяються ПАР та країни Північної Африки, особливо Єгипет, що мають рекреаційні ресурси, схожі з європейським Середземномор'ям.

Україна і світ

Рекреаційний потенціал України. Вітчизняні вчені здійснили порівняльну медико-кліматичну характеристику основних приморських курортних місцевостей Європи та прилеглих до неї регіонів Азії і Африки. За одержаними результатами групу курортів-лідерів представляють Мадейра, Канарські острови, узбережжя Португалії. Звертає на себе увагу те, що південний берег Криму посів почесне третє місце разом з південним узбережжям Франції, північними узбережжями Італії і Хорватії. Інша частина узбережжя України за рекреаційною придатністю поділила п'яте місце з морськими берегами Румунії і Болгарії.

В Америці найбільше приваблюють відпочивальників острівні країни Карибського моря, Мексика, окремі райони США та Канади. Рекреаційними районами світового значення стали Флорида та Каліфорнія.

Відносне здешевлення і підвищення швидкості транспортних перевезень також може сприяти інтенсивнішому використанню рекреаційних ресурсів багатьох віддалених регіонів. Серед таких особливо цікавими є Австралія та Океанія, які мають ендемічний рослинний і тваринний світ.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Світовий океан надзвичайно багатий на різноманітні природні ресурси.
- ✦ Нині використовуються біологічні, мінеральні, енергетичні та рекреаційні ресурси Світового океану.
- ✦ Видобуток багатьох з природних ресурсів поки є технічно неможливим або економічно не вигідним.

Ключові терміни і поняття

✦ біологічні ресурси ✦ марикультура ✦ мінеральні ресурси ✦ енергетичні ресурси ✦ рекреаційні ресурси ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Назвіть природні ресурси, на які багатий Світовий океан.
II	Порівняйте природні ресурси розвинутих країн і країн, що розвиваються.
III	Поясніть, у чому сьогодні полягають проблеми видобутку природних ресурсів океану.
IV	Доведіть необхідність і можливість використання природних ресурсів океану Україною.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ «ВЗАЄМОДІЯ СУСПІЛЬСТВА І ПРИРОДИ. СВІТОВІ ПРИРОДНІ РЕСУРСИ»

1. Підготуйте доповідь про можливість переходу людства в найближчі десятиліття до раціонального природокористування.
2. Складіть доповідну записку на тему «Місце України щодо світових запасів мінеральних ресурсів та перспективи наروщування мінерально-ресурсного потенціалу».
3. Запропонуйте власні способи вирішення водної проблеми загалом у світі і зокрема в Україні.
4. За додатковими джерелами складіть перелік основних рекреаційно-туристичних районів світу. Поясніть причини їхньої популярності.

Тема 4. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

Світове господарство... Воно, наче мозаїчна картина, викладена багатьма десятками господарств окремих регіонів і країн. Кожне з них має свій «колір», тобто свої особливості. І кожний такий «колір», визначений певними умовами та наявністю ресурсів, є важливим. Вилучення будь-якого з них збіднює загальну картину світового господарства. Але разом з тим жодне господарство окремої території або держави є неповноцінним, а подекуди й просто неможливим.

Причин виникнення цього феномену – господарства, хазяїном якого є все Людство, – щонайменше дві. Одна з них – неоднорідність розподілу по планеті необхідних природних ресурсів і умов господарювання. Інша впливає з першої і визначається як *міжнародний географічний поділ праці* – спеціалізація окремих країн і територій на виробництві та експорті певних товарів і послуг.

§15. СУЧАСНЕ СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

Географічна розминка

Пригадайте, які товари на світовий ринок постачає Україна.

Світове господарство та міжнародний поділ праці. З курсу географії 9-го класу вам відомо, що існує *географічний поділ праці*. Йдеться про спеціалізацію окремих територій на виробництві товарів і послуг та обмін ними. Причиною такої спеціалізації є нерівномірний розподіл природних ресурсів по території Землі, неоднакова кваліфікація трудових ресурсів та різний попит на певні товари і послуги в тих чи інших куточках планети.

Якщо географічний поділ відбувається між територіями або підприємствами однієї держави і відповідно обмежений її кордонами, то формується національне господарство. Проте наявність політичних кордонів зовсім не означає, що окреме національне господарство функціонує ізольовано. Національне господарство будь-якої держави так чи інакше взаємопов'язане з національними господарствами інших держав через економічні, політичні та інші зв'язки.

Мал. 36. Галузі міжнародної спеціалізації Німеччини (1), Еквадору (2), Росії (3)

Такі зв'язки є взаємовигідними, оскільки навіть наймогутніша держава не виробляє увесь асортимент необхідних її населенню товарів і послуг потрібної кількості і якості. Вона спеціалізується лише на тих товарах і послугах, для виробництва яких має кращі умови (зазнаючи менших затрат) порівняно з іншими країнами світу. Так само робить кожна держава світу. Отже, має місце **міжнародний поділ праці** – спеціалізація держав на виробництві певних товарів і послуг та обмін ними (мал. 36). Завдяки такому обміну і сформувалося **світове господарство** – глобальна система національних господарств, взаємопов'язаних різними формами міжнародних економічних та інших зв'язків.

Практичне завдання

За картами географічного атласу визначте, на чому спеціалізуються економічно розвинуті країни світу.

Етапи формування світового господарства. Уся історія світового господарства нагадує історію життя людини, що має свою «юність», «молодість» і «зрілість». Передумови зародження світового господарства склалися приблизно 10 тис. років тому, коли людина з простого споживача перетворилася на виробника. Головну роль тоді, в «юності» світового господарства, відігравало сільське господарство. Саме тому цей етап і одержав назву аграрного. Під час **аграрного етапу** виникли перші осередки землеробства і почало розвиватися тваринництво. Упродовж кількох тисяч років усе нові й нові види тварин і рослин «приручалися», тобто одомашнювалися людиною. Водночас неухильно зростали площі сільськогосподарських земель.

Поступово сільське господарство ставало багатогалузевим і потребувало нових знарядь праці. Тому одночасно з розвитком сільського господарства відбувалося становлення ремесел, що супроводжувалося вилученням з природи ресурсів у мінімальній кількості. Розвиток сільського господарства і ремесел сприяв виникненню торгівлі. Однак попри це національні господарства аграрного періоду були дуже слабо пов'язані одне з іншим. Отже, справжнього цілісного світового господарства не існувало.

Наступний, «молодіжний», етап розвитку світового господарства одержав назву **індустріального**. Адже він був ознаменований появою потужної промисловості (з лат. – індустрія, тобто діяльність) – передусім електроенергетики, машинобудування і хімічного виробництва. Це, зокрема, вимагало інтенсивного використання різноманітних природних ресурсів, а також значних інвестицій капіталу з більш розвинутих країн.

Бурхливий розвиток обробної промисловості, транспорту і водночас подальше удосконалення сільськогосподарського виробництва дало змогу збільшити обсяги виробництва. Це, у свою чергу, сприяло поширенню збуту продукції й укріпленню міжнародних економічних зв'язків. З другої половини ХХ ст. відбулося різке зростання масштабів і поглиблення зв'язків між державами, що й сформували по-справжньому світове господарство.

Нині ми є свідками «зрілого» етапу світового господарства, який одержав назву *постіндустріального*. Адже дедалі більшу роль тепер починає відігравати не промислове виробництво, а сфера послуг, наука і освіта. Як наслідок, корпорації починають поступатися головним місцем університетам, а бізнесмени – ученим і професійним фахівцям. У 1980-х роках концепція «постіндустріального суспільства» отримує подальший розвиток у теорії «інформаційного суспільства», у якій відбито зростання значення в житті суспільства інформації.

В основі усіх змін, що відбувалися і відбуваються у світовому господарстві, лежить міжнародний поділ праці.

Сучасні тенденції в міжнародному поділі праці. Сучасний міжнародний поділ праці і відповідно світове господарство має свої відмінні особливості. Загалом можна відзначити кілька основних тенденцій, що характеризують структуру і форми сучасного міжнародного поділу праці. Передовсім слід зауважити, що відбувається *зміщення від традиційних у бік наукоємних і технологічно складних виробництв*. Наприклад, виробництво авіаційної техніки, телекомунікаційного обладнання, верстатів з числовим керуванням, мікросхем тощо. Такий вибір зумовлений оновленням світової економіки в результаті науково-технічної революції (НТР) і, як наслідок, витісненням зі світового ринку застарілої техніки та обладнання.

Також спостерігається тенденція *переходу від готових виробів до напівпродуктів, деталей і операцій*. Вона проявляється у тому, що окремі країни почали спеціалізуватися не лише на випуску готової продукції, а й на виробництві окремих її частин. Так, наприклад, окремі деталі і вузли західноєвропейських аеробусів (літаків) виробляють у різних містах Великої Британії, Німеччини, Нідерландів, Франції, а також в Іспанії. Подібне спостерігається й у виробництві продукції американської корпорації «Дженерал Моторс» (мал. 37). Вона має свої представництва в Північній і Південній Америці, Західній Європі і Тихоокеанському регіоні. У кожному з цих регіонів обрана «базова» країна, в якій підприємства виробляють усі необхідні деталі і вузли для збиральних заводів, що розташовані в сусідніх країнах.

Ще одна характерна особливість – *зміна розподілу виробничих операцій*. У минулому за межі національних господарств виходили для продажу готової продукції або для закупівлі необхідної сировини. Увесь же виробничий процес був прив'язаний до одного конкретного географічного місця і часто навіть до одного підприємства. А тепер же окремі технологічні стадії виробництва товару або послуги можуть бути розподілені між різними виробниками, які розташовані в різних країнах. Прикладом може бути американська металургійна компанія АЛКО, друга у світі за виробництвом алюмінію. Видобуток сировини АЛКО здійснює за кордо-

Мал. 37. Штаб-квартира
ТНК «Дженерал Моторс»
у Детройті (США)

ном, виплавку алюмінію – там, де є дешева енергія, а прокат та інша готова продукція виготовляється в США, у районі споживання. Загалом же АЛКО здійснює свою діяльність у понад 40 країнах світу.

Нарешті, слід зазначити, що в наш час уповільнені темпи зростання торгівлі сировиною, енергоресурсами, продовольством. Водночас *розширюється обмін послугами, інформацією, патентами, ліцензіями, науково-технічною документацією тощо.*

Зважаючи на сказане, визначення розвитку світової торгівлі лише через продукти матеріального виробництва вже не може бути надійним критерієм загального стану міжнародного розподілу праці. Сама ж зовнішня торгівля нині стає більш залежною від транснаціональних компаній (ТНК), які належать одразу кільком країнам.

Наука стверджує

Вплив і масштаби діяльності ТНК стрімко зростають. Нині їх налічують понад 65 тис., у той час як на початку 1970-х років налічували лише близько 7 тис. ТНК контролюють близько 50 % світового промислового виробництва і 65 % міжнародної торгівлі. До сфери діяльності ТНК залучено близько 850 тис. дочірніх компаній і відділень за кордоном. На підприємствах ТНК працює величезна армія працівників, які щороку виробляють продукцію на суму понад 6 трлн дол.

Світова економічна могутність сконцентрована в руках 100 найбільших ТНК, на які припадає 22 % світових продаж. Чистий прибуток будь-якої з найбільших ТНК можна співвіднести з річним бюджетом України. При цьому попри те, що 2/3 обсягу виробництва ТНК припадає на країни, де розміщені їхні філіали, основні прибутки надходять в країни базування ТНК. Це передусім США (мал. 37), Японія, Німеччина і Франція.

Сучасний стан світового господарства. За визнанням ООН, світове господарство нині зазнає найважчої з часів Другої світової війни фінансово-економічної кризи. До кризи, в період 2004–2007 рр., темпи зростання **світового валового продукту (СВП)** становили майже 4 % щорічно. У 2008 р. СВП зріс лише приблизно на 2 %, а за результатами 2009 р. уперше за останні майже 65 років скоротився на 2,2 %.

Нині світова економіка знаходиться в процесі відновлення. Після різкого глобального спаду в кінці 2008 – на початку 2009 р. дедалі більше країн відзначають зростання ВВП. Але відновлення світової економіки відбувається повільними темпами, має нерівномірний характер, а умови для її стійкого зростання усе ще нестабільні.

Прогноз

У 2010 р. у світовій економіці очікується помірне зростання в 2,4 %. Однак, як передбачається, більшість розвинутих країн не зможе найближчим часом зробити гідний внесок у світове економічне зростання, оскільки приріст їхніх економік складатиме в 2010 р. в середньому лише 1,3 %. Утім це є прогресом порівняно зі спадом в 3,5 % у 2009 р.

Реалії сьогодення

У розвинутих країнах економічний спад особливо різкий. Серед причин – падіння попиту на дорогу продукцію, перш за все на автомобілі, інформаційні технології і устаткування. Крім того, спостерігається зниження попиту на різні види товарів, що спричинило різке скорочення обсягу експорту. Звідси сильно впали прибутки компаній, погіршало фінансове положення, почав зростати рівень безробіття, знизився рівень добробуту домашніх господарств і скоротився внутрішній попит.

Серйозно постраждала від кризи економіка країн Західної Європи. За прогнозами, максимум, на що слід розраховувати країнам Європейського Союзу, – це поступова стабілізація економіки і вихід на практично нульові темпи зростання ВВП в 2010 р.

Відновлення економіки відбувається нерівномірно серед країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою. У країнах, що розвиваються, очікується швидший підйом виробництва, з прогнозованими темпами зростання в 5,3 % у 2010 р. Щоправда, це нижче за докризовий рівень у 7 % за рік. Перехідні економіки, як очікується, зазнаватимуть слабого зростання в 1,6 % в 2010 р. після глибокого спаду в 6,5 % у 2009 р.

Через фінансово-економічну кризу в усьому світі різко зменшився обсяг торгівлі. За 2009 р. він скоротився майже на 13 %. У 2010 р. за умови помірного відновлення світового виробництва прогнозується невелике зростання обсягу світової торгівлі на 5 %. Значно знизилися і ціни на сировину. Це посилює негативні наслідки для багатьох країн, що розвиваються. Адже чимало з них залежать від експорту сировини. Серед експортерів сировини від стрімкого падіння цін на світових ринках найбільше страждають країни з низьким рівнем доходу, оскільки сировина становить в середньому 70 % загального обсягу їх експорту, а відповідні доходи – значну частку державних надходжень.

Проблема

Через кризу в більшості країн зростає кількість безробітних. Їхня чисельність більш ніж подвоїлася в США з грудня 2007 р. Рівень безробіття помітно підвищився також у країнах Єврозони і в Японії. Реальна ситуація навіть гірша, оскільки офіційний рівень безробіття не враховує осіб, які перестали шукати роботу, втративши надію її знайти. Рівень безробіття також підвищився в країнах, що розвиваються, та країнах з перехідною економікою, зокрема в Південно-Східній Європі і в країнах СНД.

Різко погіршилася з кінця 2008 р. економічна ситуація в СНД. Серйозні економічні проблеми посилюють зростаюча соціальна напруженість і політичні безлади, що мають місце в деяких країнах Співдружності.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Міжнародний географічний поділ праці – спеціалізація окремих країн і територій на виробництві та експорті певних товарів і послуг.
- ✦ Географічний поділ праці – спеціалізація окремих територій на виробництві товарів і послуг та обмін ними.
- ✦ Міжнародний поділ праці – спеціалізація держав на виробництві певних товарів і послуг та обмін ними.
- ✦ Світове господарство – глобальна система національних господарств, взаємопов'язаних різними формами міжнародних економічних та інших зв'язків.
- ✦ Сучасне світове господарство з кінця 2008 р. зазнає глобальної фінансово-економічної кризи.

Ключові терміни і поняття

- ✦ світове господарство ✦ географічний (територіальний) поділ праці
- ✦ національне господарство ✦ міжнародний поділ праці ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Дайте визначення світовому господарству.
II	Порівняйте індустріальний і постіндустріальний етапи розвитку світового господарства і з'ясуйте, чим постіндустріальний етап господарства відрізняється від свого попередника.
III	Доведіть наявність нових тенденцій у сучасному міжнародному поділі праці.
IV	Поясніть неминучість міжнародного географічного поділу праці.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ І СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

Географічна розминка

Поясніть, що є світовим господарством.

Науково-технічна революція (НТР) – глибокі якісні перетворення суспільного виробництва під впливом досягнень науки і техніки. Саме таких перетворень і зазнає сучасне світове господарство від середини ХХ ст.

Головною і визначальною особливістю НТР є *бурхливий розвиток науки*, яка стала важливою сферою діяльності. Адже рівень сучасних наукових розробок визначає поступ людства на шляху до розв'язання цілої низки глобальних проблем: екологічної, продовольчої, сировинно-енергетичної та ін.

Нині характерною особливістю науки є перетворення її на безпосередню продуктивну силу. Стрімко розвиваються наукоємні галузі – електроніка, електронно-обчислювальна техніка, робототехніка. На цьому тлі

відбувається деяке скорочення традиційних галузей промисловості, як-от: текстильної, вугільної та ін. Отже, за рахунок зростання частки високотехнологічних і наукоємних виробництв відбувається *зміна структури виробництва*.

Іншою важливою особливістю сучасного господарства є докорінна *зміна в технічній базі виробництва*. Свідчень цього чимало. Тут і поява нових хімічних матеріалів із заздалегідь заданими властивостями, і відкриття нових джерел енергії (атомної, термоядерної), і широке використання ЕОМ та лазерної техніки тощо.

Крім того, *змінюється технологія виробництва*. Прикладом цього є впровадження нових технологічних досягнень, як-от біотехнологій і робототехніки. З одного боку, це значно підвищує продуктивність праці, але з іншого – впливає на зменшення зайнятості працездатного населення. Продовжують широко впроваджуватися ресурсозберігаючі техніка і технології, пов'язані з проблемами економії палива і сировини, з використанням вторинної сировини.

Дедалі більшого значення набувають також природоохоронна техніка і технології, які впливають на зменшення шкідливих викидів або їх запобігання на основі використання так званої безвідходної технології (технології мінімальних відходів). Законодавством багатьох країн передбачені жорсткі санкції за забруднення навколишнього середовища.

Проблема

Природоохоронна техніка і технології вимагають додаткових капіталовкладень, на які власники приватних підприємств не завжди погоджуються. Хто і як, на вашу думку, може у таких випадках вирішити проблему?

Вплив НТР на територіальну організацію виробництва. До середини ХХ ст. зазвичай розглядалися такі чинники розміщення виробництва, як наявність сировини, джерела енергії, води, споживача (ринки збуту продукції) і особливості географічного положення або транспортної доступності. Відомо, що їх значення не залишалося сталим, змінюючись залежно від галузі, а також у різні історичні епохи.

Сучасний етап науково-технічної революції вносить суттєві додаткові корективи до ролі зазначених традиційних чинників розміщення не лише в окремих країнах, а й в усьому світі. Різко виявилось *тяжіння виробництва до центрів наукових досліджень*, що мають у своєму розпорядженні відповідні кадри.

У кінці ХХ ст. у країнах ЄС, США, Японії розширювалася практика створення науково-промислових комплексів, зокрема їх різновиду – *технологічних парків*, для виробництва новітньої наукоємної продукції на базі тісних зв'язків з університетськими і науково-дослідними центрами. Типовими прикладами подібних парків є «Ізар Веллі» у Німеччині, що спеціалізується на випуску мікроелектроніки, і аналогічного профілю «Цукуба» в Японії, що виник на базі нового університетського центру поблизу Токіо.

Відомим прикладом тяжіння виробництв до наукових баз та висококваліфікованих трудових ресурсів є також Силіконова долина, що на південь від Сан-Франциско в США.

Реалії сьогодення

Царство новітніх технологій. Силіконова долина має ще іншу назву – Кремнієва долина (Silicon Valley), від silicon, англійської назви кремнію – основного елемента, що застосовується при виробництві напівпровідників. У Силіконовій долині найвища у світі концентрація підприємств електронної промисловості. Тут діють понад три тисячі фірм. Сотні з них випускають комп'ютери, близько тисячі спеціалізуються на програмному забезпеченні. Тут працюють близько 40 % американських інженерів, зайнятих у сфері інформаційних технологій.

В умовах НТР висока концентрація виробництва нерідко пов'язана з агломераціями та розвинутою інфраструктурою. Прикладом можуть бути потужні промислові регіони високорозвинутих країн, зокрема Рейн–Вестфалія в Німеччині, район Великого Лондона в Англії, мегаполіси США. Усі вони є носіями НТР, оскільки володіють висококваліфікованими кадрами, найсучаснішою виробничою та соціальною інфраструктурою, можливостями комплексної переробки відходів виробництва. У подібних регіонах уміло використовують вигоди кооперування і спеціалізації (так званого ефекту агломерації), мають значні резерви капіталовкладень, що можуть спрямовуватися на природоохоронні заходи тощо.

Помітна також орієнтація виробництва на дешеву робочу силу, особливо невисокої кваліфікації, що є економічно доцільним. Як наслідок, у країни «третього світу» перенесено окремі підприємства легкої промисловості, а також деякі екологічно небезпечні нафтопереробні підприємства і підприємства кольорової металургії. Так, відомо, що Сінгапур або Малайзія зовсім не є світовими «кузнями» науково-технічних кадрів. У цьому випадку йдеться про трудомісткі галузі, що випускають масову продукцію або технологічно складну продукцію філіалами ТНК у країнах з дешевшою робочою силою.

Проте особливо сильно в останні десятиліття зросла роль екологічного чинника в розміщенні господарства, що обмежує можливості нового промислового будівництва в багатьох індустриальних регіонах світу і потребує нових, часом колосальних витрат на підтримку екологічної безпеки.

У сільському господарстві визначальними, як відомо, є природні чинники. Проте в другій половині XX ст. помітно посилилася роль економічних і соціальних чинників. Це проявляється, наприклад, у формуванні приміських сільськогосподарських ареалів довкола великих населених пунктів, у витісненні (особливо в слаборозвинутих країнах) споживчих культур високотоварними і т. ін.

Практичне завдання

За картами географічного атласу знайдіть на кожному материку місця найбільшої концентрації виробництва.

Таким чином, НТР помітно впливає на територіальну структуру світового господарства. До кінця XIX ст. домінував один центр світового господарства – Європа. Потім утворився другий центр – США. У період між двома світовими війнами виникли нові центри світового значення — СРСР і Японія. Після Другої світової війни почали формуватися такі центри світового господарства, як Китай, Індія, група нафтовидобувних

Мал. 38. Головні центри світового господарства (частка у світовому ВВП, %)

країн Південно-Західної Азії, Канада, Австралія, Бразилія. Наприкінці ХХ ст. на світову арену вийшли нові індустріальні країни, спочатку «першої хвилі» – Республіка Корея, Сінгапур, Гонконг, Тайвань, а потім і «другої хвилі» – Малайзія, Таїланд, Філіппіни, Індонезія. Як наслідок, на рубежі ХХ і ХХІ століть географічна модель світового господарства розглядається як така, що має багато центрів (мал. 38).

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Науково-технічна революція (НТР) – глибокі якісні перетворення суспільного виробництва під впливом досягнень науки і техніки.
- ✦ Особливістю НТР є бурхливий розвиток науки, що спричинює зміни у структурі, технічній базі і технології виробництва.
- ✦ НТР впливає на територіальну структуру світового господарства.
- ✦ В епоху НТР велику роль відіграють такі чинники розміщення виробництва, як-от: наукові центри, висококваліфіковані трудові ресурси, агломерації, розвинута інфраструктура, екологічна безпека, дешева робоча сила.

Ключові терміни і поняття

✦ науково-технічна революція ✦ структура виробництва ✦ технологія виробництва ✦ територіальна організація виробництва ✦ технологічні парки ✦ наукоємна продукція ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Що розуміють під поняттям «науково-технічна революція»?
II	Визначте чинники найбільшої концентрації виробництва в різних регіонах світу.
III	Поясніть, як НТР впливає на територіальну структуру світового господарства.
IV	Спрогнозуйте появу нових центрів світового господарства, зважаючи на сучасні тенденції його розвитку.

ПРОМИСЛОВІСТЬ СВІТУ: ЕНЕРГЕТИКА, МЕТАЛУРГІЯ, МАШИНОБУДУВАННЯ

Географічна розминка

Пригадайте основні райони розміщення енергоресурсів.

Назвіть закономірності територіального поширення різних мінеральних ресурсів.

Промисловість світу – провідна галузь світового господарства, що має визначальний вплив на рівень економічного розвитку суспільства. Вона складається з двох великих груп галузей – видобувної та обробної. Видобувна об'єднує галузі, що зайняті видобуванням різноманітної сировини, зокрема палива. Обробна промисловість займається обробкою або переробкою одержаної сировини. Особливе місце в промисловості належить енергетиці (мал. 39).

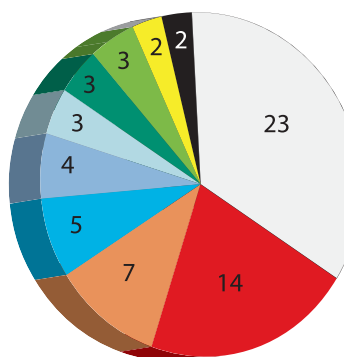
Практичне завдання

Користуючись картами географічного атласу, назвіть галузі, що входять до видобувної та обробної промисловості.

Енергетика складається з двох великих галузей – паливної й електроенергетики. Як вам відомо з попередніх курсів географії, паливна енергетика у свою чергу об'єднує в собі сукупність галузей, які видобувають і переробляють різні види паливно-енергетичних ресурсів (мал. 39). Загалом центри паливної промисловості збігаються з місцями розміщення паливних корисних копалин та їх видобутку (див. § 12).

Електроенергетика разом з машинобудуванням є своєрідним фундаментом глобальної економіки. Виробництво електричної енергії є опосередкованим показником потужності економічного потенціалу країни. Лідирують тут США (близько 4,7 трлн кВт · год), Китай (понад 1,5 трлн кВт · год), Японія (900 млрд кВт · год) і Росія (близько 800 млрд кВт · год).

Як вам відомо, електроенергія виробляється різними типами станцій (мал. 40, 41). Найменшу собівартість має гідроелектроенергія, але будівництво станції такого типу (ГЕС) потребує величезних одноразових капіталовкладень і затягується на роки. Відносно низькою собівартістю відрізняється електроенергія атомних електростанцій (АЕС), проте їх спорудження пов'язане з відомим ризиком і не під силу слаборозвинутим країнам. Тому «універсальним» типом електростанцій є традиційні теплові (ТЕС). Адже, попри високу собівартість виробленої ними енергії, їх спорудження є порівняно дешевим. Теплові станції, що роз-

Мал. 39. Країни – головні споживачі енергії, %, 2007 р.

Мал. 40. АЕС у Франції

Мал. 41. Гідровузол Ітайпу на р. Парана

міщуються повсюдно у світі, незалежно від рівня розвитку держави, використовують здавна відомі енергоносії – вугілля, нафту й нафтопродукти, природний газ.

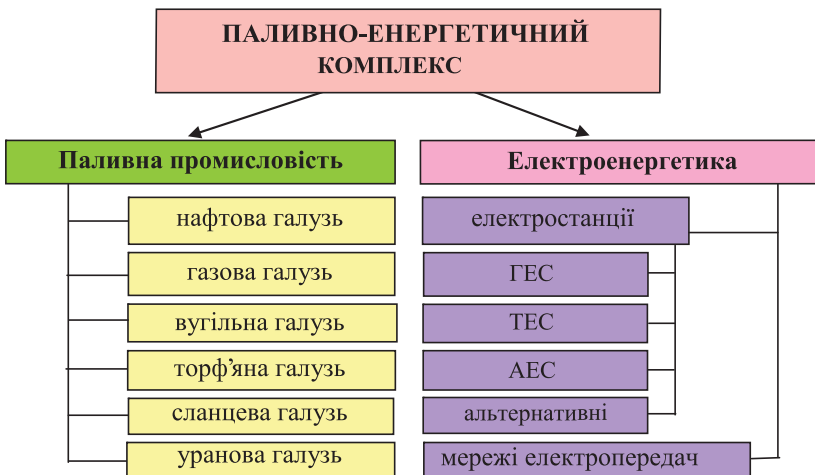
Серед особливостей сучасної світової електроенергетики слід відзначити, зокрема, нарощування потужностей електростанцій, які працюють на вугіллі і приурочені до місць видобутку. Це зумовлено різкими коливаннями цін на світовому ринку нафти, наявністю надійних резервів порівняно дешевого вугілля тощо.

Проблема

Теплові електростанції, які працюють на вугіллі, користуються достатніми запасами відносно дешевого палива. Однак саме через це паливо ТЕС є забруднювачами атмосфери. Як, на вашу думку, можна узгодити потреби людства в енергії і екологічно чистому довіллі?

Упродовж останнього періоду спостерігалось зменшення частки електроенергії АЕС в сумарному її виробництві всіма типами станцій. Ця обставина пов'язана як з негативним ставленням громадськості до ядерних програм в енергетиці, що зросло після чорнобильської трагедії, так і

Мал. 39. Структура паливно-енергетичного комплексу

з впровадженням енергозберігаючих технологій. У деяких країнах (Швеція, Австрія) були прийняті спеціальні законодавчі акти, що взагалі забороняють спорудження АЕС.

Так само поволі знижувалася в структурі електроенергетичного балансу частка гідравлічних станцій, що пов'язано з поступовим вичерпанням енергетичного потенціалу великих водних артерій індустріально розвинутих країн.

Чорна металургія. Темпи розвитку чорної металургії наприкінці ХХ ст. істотно сповільнилися. Ця обставина частково пояснюється конкуренцією замінників – пластмас, алюмінію, кераміки тощо. Найважливіші центри чорної металургії світу зазвичай приурочені до родовищ сировини (залізняку) з розрахунку на привізне паливо (вугілля). Прикладом є Кривий Ріг в Україні або Дулут біля озера Верхнього в США. Інший поширений варіант розміщення металургійного виробництва – близькість до родовищ палива, куди доставляється сировина (Рур і Саар у Німеччині або Теміртау в Казахстані). Металургійні центри також виникають і на перетині зустрічних (річкових, морських, залізничних) товаропотоків сировини й палива (Череповець у Росії, Маріуполь в Україні або Чикаго в США).

Металургія може успішно розвиватися і на морських узбережжях або в гирлах великих річок з розрахунку на імпорتنі сировину і паливо. Саме на таких засадах виникла металургія Балтимора в США, Бремена і Гамбурга в Німеччині, підприємства чорної металургії Японії та ін. Нарешті, металургійні центри тяжіють і до великих центрів машинобудування, особливо металоємного.

Як відомо, одним з головних виробництв чорної металургії є виплавка сталі. Найбільше її виробляє нині Китай (понад 130 млн т), частка якого за підсумками першого півріччя 2009 р. становила 48 %. Він упевнено випереджає Японію і США (більш як 90 млн т), що належать до світової трійки лідерів.

Провідні підприємства

Світові лідери з виробництва сталі. За даними Metal Bulletin's Top Steelmakers of 2007, до провідних компаній світу за обсягами виробництва сталі належить ArcelorMittal (Люксембург), яка в 2007 р. виробила 116,40 млн т. За нею йдуть дві японські компанії – Nippon Steel (34,50 млн т) і JFE Steel (33,80 млн т). Замикають першу п'ятірку ще дві азійські компанії – південнокорейська Posco (32,78 млн т) і китайська Shanghai Baosteel (28,58 млн т).

Кольорова металургія. Значення цієї галузі багато в чому визначається тим, що кольорові метали володіють деякими кориснішими, порівняно з чорними металами, властивостями – вищою тепло- та електропровідністю, меншою щільністю тощо. Крім того, вони є «царством» сплавів, тобто конструкційних матеріалів з наперед заданими властивостями.

Нинішній етап розвитку кольорової металургії світу характеризується зростанням значення вторинної сировини і випереджаючими темпами розвитку металургії рідкісних металів, зокрема стратегічно важливих (титан, кобальт, германій, галій, тантал та ін.). Спостерігається також

географічне зрушення галузі (особливо алюмінієвої) в країни, що розвиваються, ближче до джерел сировини, а іноді й до джерел дешевої електроенергії.

У зв'язку зі складною внутрішньогалузевою структурою кольорової металургії її розміщення відрізняється багатоваріантністю. Найчастіше трапляється *сировинна орієнтація* (Мідний пояс у Замбії, провінція Шаба в Конго, Урал в Росії та ін.). Має місце також *енергетична орієнтація* – ближче до центрів, що володіють ресурсами дешевої електричної енергії (так, практично всі могутні алюмінієві заводи тяжіють до великих ГЕС і електростанцій інших типів). Крім того, розміщення виробництв кольорової металургії часто визначається *орієнтацією щодо транспортної доступності*, а в густонаселених районах – орієнтацією на *споживача*.

Найбільшими виробниками кольорових металів є країни Великої сімки, а також Китай, Росія, Індія, Бразилія, Венесуела та ін.

Практичне завдання

Користуючись картами географічного атласу, знайдіть основні центри кольорової металургії світу.

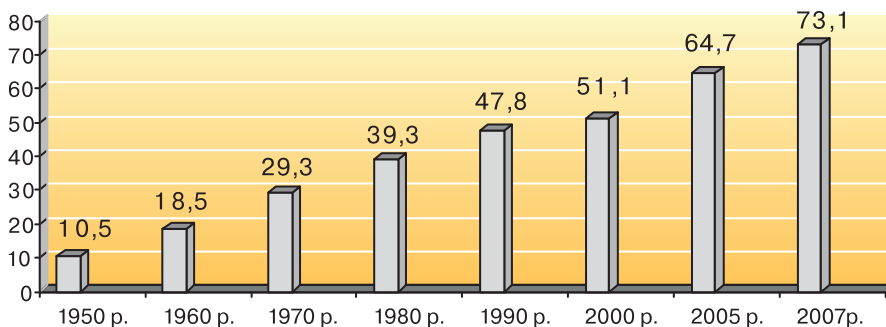
Машинобудування – цілий комплекс галузей обробної промисловості. Умовно в складі машинобудування світу можна виділити три великі групи, що охоплюють понад 90 % усіх товарів, які випускаються цією галуззю, і є приблизно рівними за вартістю продукції: 1) загальне машинобудування; 2) транспортне машинобудування; 3) електротехніка (включаючи електроніку).

Найбільш розгалуженим є *загальне машинобудування*, що налічує понад 300 різних виробництв. Виробництво цієї досить складної продукції тяжіє в основному до індустриально розвинутих країн і багато у чому визначається наявністю кваліфікованої робочої сили. Наприклад, *верстатобудування* – приналежність здебільшого «елітних» держав, як-от: Японії, Німеччини, США, Італії, Швейцарії. Особливо виділяється Японія, що масово виробляє висококласну робототехніку, випереджаючи як американських, так і європейських конкурентів.

Аналогічна картина в розміщенні спостерігається у сфері *важкого машинобудування*, яке виробляє устаткування для окремих галузей індустрії. Таке виробництво найкраще розвинуте насамперед у таких країнах, як США, Японія, Німеччина, Велика Британія.

Відбулися істотні зміни в територіальному розподілі праці між країнами у випуску продукції *транспортного машинобудування*. Так, колись провідні суднобудівельні держави – Велика Британія, Італія, Нідерланди, США – поступилися лідерством у світовому *суднобудуванні* Південній Кореї, Японії, Фінляндії, Бразилії. *Вагонобудування* плавно «переміщається» до середньорозвинутих країн – Індії, Бразилії, Аргентини, Туреччини, Мексики, Ірану, Таїланду, Чилі, Колумбії, а в перші чотири країни – і *локомотивобудування*. У цих процесах вагому роль відіграла дешевша наймана праця, що використовується у нових країнах.

У сучасних умовах зазнали істотних змін чинники розміщення і *автомобільної промисловості*. Раніше підприємства автомобільної промисловості явно тяжіли до центрів виробництва металу, гуми, зручних транспортних

Мал. 42. Динаміка світового виробництва автомобілів, млн од.

комунікацій тощо. Завдяки цьому виникли центри, наприклад, у Детройті (США), у Турині (Італія), на острові Хонсю (Японія). Сьогодні спеціалізовані заводи з випуску окремих деталей, вузлів і агрегатів усе частіше виникають там, де є робоча сила і попит.

У виробництві автомобілів тривалий час поперемінно лідирують дві країни – США і Японія. Стабільним обсягом випуску автопродукції відрізняються й деякі інші країни (див. Додаток). Утім нині більш правильно говорити не про географію японського, американського або французького автомобілебудування, а про географію економічної діяльності автомобільних ТНК. Адже автобудування давно вже вийшло за рамки державних кордонів (мал. 42).

Найбільш вузьким є «клуб» авіакосмічного машинобудування, де провідні позиції посідають США, Росія, Франція і Велика Британія. На рубежі ХХ–ХХІ ст. очевидне «пожвавлення» проявили також авіакосмічні підприємства Німеччини, Японії та Індії.

Загалом розміщення світового машинобудування зумовлене багатьма чинниками. У той же час розміщення окремих машинобудівних виробництв слабо підкоряється строгим закономірностям. Так, *електроніка* не тяжіє ні до джерел сировини чи матеріалів, ні до споживачів. Підприємства цієї галузі нерідко розміщуються «вільно» і все частіше виникають у країнах, що розвиваються, з розрахунку на дешеву працю.

За загальною вартістю продукції машинобудування перше місце міцно посідають США, потім Японія, Німеччина і Китай.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Промисловість світу – провідна галузь світового господарства, що складається з видобувної та обробної галузей.
- ✦ В енергетичному балансі світу спостерігається збільшення частки електроенергії, виробленої ТЕС, і водночас зменшення ролі АЕС і ГЕС.
- ✦ Чорна металургія світу характеризується уповільненням темпів розвитку.
- ✦ Кольорова металургія світу характеризується зростанням значення вторинної сировини і випереджаючими темпами розвитку металургії рідкісних металів.
- ✦ За загальною вартістю продукції машинобудування перше місце міцно посідають США, потім Японія, Німеччина і Китай.

Ключові терміни і поняття

✦ промисловість світу ✦ видобувна промисловість ✦ обробна промисловість ✦ енергетика ✦ електроенергетика ✦ чорна металургія ✦ кольорова металургія ✦ машинобудування ✦ загальне машинобудування ✦ транспортне машинобудування ✦ електроніка ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Назвіть країни-лідери щодо розвитку металургії і машинобудування.
II	Завдяки яким електростанціям виробляється найбільше у світі електроенергії? Поясніть, чим це зумовлено.
III	Поясніть, які зміни останнім часом відбулися в машинобудуванні світу.
IV	Обґрунтуйте існування закономірностей в розміщенні головних виробництв металургії та машинобудування.

ПРОМИСЛОВІСТЬ СВІТУ: ХІМІЧНА, ЛІСОВА, ДЕРЕВООБРОБНА, ЛЕГКА, ХАРЧОВА

Географічна розминка

Пригадайте галузевий склад лісопромислового комплексу України.

Хімічна промисловість – галузь, що виробляє продукцію з вуглеводневої, мінеральної та іншої сировини шляхом її хімічної переробки.

Хімічна промисловість має дуже складну галузеву структуру. Вона включає майже двісті взаємопов'язаних виробництв із широким асортиментом продукції, яка швидко оновлюється. Чимало продукції хімічної промисловості (синтетичний каучук, штучні волокна і т. п.) замінюють натуральну сировину або доповнюють потребу в ній.

Щонайменше хімічну промисловість можна поділити на дві підгалузі. Провідне місце посідає *промисловість органічного синтезу*, для якої вихідною сировиною є органічні складники. Інша – *основна хімія*, де переробляється у великій кількості мінерали і складники повітря для виробництва штучних добрив, кислот, солей, соди, хлору. Серед важливих особливостей хімічної промисловості слід назвати переважання безперервних технологічних процесів, кінцева продукція яких може теж бути вихідною сировиною або складником для інших хімічних виробництв.

Розміщення підприємств хімічної промисловості визначається передусім наявністю сировини, що дуже розмаїта – як органічного, так і неорганічного походження. Це – вугілля і коксівний газ, природний газ і нафта, супутні нафтові гази і солі (кухонна або калійна), фосфорити й азот, природна сірка і газові відходи чорної та кольорової металургії тощо. Завдяки НТР чимало виробництв хімічної промисловості було переведено з кам'яновугільної сировини на нафтову й газову.

Хімічна промисловість світу в останні десятиріччя розвивається досить швидкими темпами. Найбільш повно вона представлена в розвинутих країнах світу. Перші сім її представників (США, Японія, Німеччина, Франція, Велика Британія, Канада та Італія) виробляють понад 75 %

хімічної продукції світу. Лідером є США, які найбільше виробляють науко-містких видів хімічної продукції. Так, за виробництвом хімічних волокон США посідають перше місце у світі (понад 25 % світового виробництва).

У Європі традиційно виробництвом хімічної продукції виділяються такі країни: фармацевтикою – Франція, Німеччина й Угорщина, парфумерією – Франція, Велика Британія, країни Бенілюксу, косметикою – Франція, Швеція і Латвія, виробництвом кіно- і фотоплівки – Німеччина, Чехія тощо.

Наука стверджує

Хімія потребує багато води, палива та енергії. Для виробництва 1 т хімічних волокон потрібно у 25 разів більше води, ніж для виплавки 1 т чавуну, і в кільканадцять разів більше, ніж для виплавки 1 т міді, свинцю або цинку. Загалом норми витрати води на 1 т продукції в хімічній промисловості коливаються від 50 м³ у виробництві хлору й соди до 6000 м³ у виробництві синтетичних волокон. Чимало галузей хімічної промисловості потребують також значної кількості палива й енергії. Наприклад, для виробництва синтетичного каучуку на базі ацетилену необхідно 15 тис. кВт · год, а фосфору – до 20 тис. кВт · год на 1 т продукції.

Нині хімічна промисловість переміщується до портів – імпортерів нафто-хімічної сировини. Наприклад, поряд із старими промисловими районами, як-от: Рур (Німеччина), Мідленд (Велика Британія), Донбас (Україна) та ін., розвивається новий Північний регіон у Німеччині, ростуть центри сучасної нафтохімії на північному сході Шотландії та Норвегії тощо. Так само хімічна промисловість зосереджена на тихоокеанському узбережжі – в Японії.

Провідні підприємства

Хімічні компанії – світові лідери за обсягами продаж. П'ятірку лідерів становлять здебільшого представники Європи. Перше місце належить відомій німецькій компанії BASF AG, якій за рік вдається продати продукції на суму понад 53 млрд дол. Друге місце посідає американська Dow Chemical (понад 46 млрд дол.), третє – британська Shell Chemicals (35 млрд дол.). Наступні два місця посідають німецька Bayer AG (понад 34 млрд дол.) і британська INEOS (33 млрд дол.).

Практичне завдання

За картами географічного атласу назвіть провідні щодо розвитку хімічної промисловості країни і виробництва, які там представлені.

Назвіть країни, що розвиваються, з найбільшою концентрацією виробництв хімічної промисловості.

Хімічна промисловість у країнах «третього світу» має свою специфіку. Вони потенційно володіють багатими ресурсами – нафтою, природним газом, фосфоритами, природною сіркою, різними мінералами. Однак свої можливості не використовують. А промисловість, що існує, майже повністю зорієнтована на експорт.

Загалом країни, що розвиваються, не забезпечують себе необхідними продуктами хімічної промисловості, за винятком мінеральних добрив і побутової хімії. Не вистачає в цих країнах ліків, отрутохімікатів, якісних барвників, синтетичних волокон. Уся ця та інша хімічна продукція завозиться із розвинутих країн світу.

Лісова і деревообробна промисловість – сукупність галузей, які здійснюють заготівлю, комплексну механічну і хімічну обробку та переробку деревини. З огляду на це, лісопромисловий комплекс включає *лісозаготівельну, деревообробну* (лісопильну, виробництво меблів, фанери тощо), *целюлозно-паперову* (виробництво целюлози, паперу, картону та ін.) і *лісохімічну* (виробництво деревного вугілля, метилового спирту, розчинів тощо) промисловість.

Проблема

Запаси деревини світу оцінені спеціалістами у 143 млрд м³. Щорічно у світі заготовляється близько 3,5 млрд м³ деревини, а обсяги лісозаготівель при цьому зростають на 50 млн м³. Отже, запаси лісу обмежені, а темпи вирубування зростають. Поміркуйте, яких обмежень слід додержуватися на виробництвах лісової і деревообробної промисловості.

Вологі тропічні широколисті ліси дають зараз майже 50 % деревини, що заготовляється у світі. При цьому в загальній масі використовуваної деревини 55 % припадає на хвойні і 45 % – на листяні породи.

Характер сировини лісозаготівельної промисловості за останні десятиріччя докорінно змінився. Розширені плантаційні насадження, які замінили природні лісові масиви. Завдяки цьому тепер хвойною деревиною себе забезпечують Німеччина, Франція, Італія, Японія. До штучних насаджень приступили навіть Бразилія і Австралія.

Великими лісозаготівельними країнами є Канада і США. Близько 20 % світового обсягу заготовленої деревини припадає на Росію. Широкомасштабні лісозаготівлі ведуться також у країнах, що розвиваються.

Разом із тим за останнє десятиріччя географія лісозаготівель змінилась. Відомі на весь світ постачальники деревини, зокрема Скандинавські країни, нині імпортують ділову деревину, у тому числі тропічну. Наприклад, Норвегія освоєла переробку евкаліпту. Адже у світі існує високий попит на тропічну кольорову сировину (дереви́ну), яку широко використовують для меблевої промисловості і внутрішніх оздоблювальних робіт.

Важливим етапом використання деревини вважається її механічна переробка, зокрема виробництво пиломатеріалів. Щорічно у світі виробляється 500 млн м³ пиломатеріалів. У першу десятку країн, що найбільше виробляють пиломатеріалів, входять США, Канада, Росія, Японія, Китай, Бразилія, Індія, Німеччина, Франція, Швеція.

За масштабами хімічної переробки деревини лідирують дві країни – США і Канада. Вони посідають перші два місця у світі, виробляючи разом половину целюлози (близько 80 млн т). Провідні позиції мають також Японія, Швеція, Фінляндія, Китай, Росія (мал. 43), Бразилія. Так само США є світовим лідером і щодо загального виробництва паперу і картону, а їхні найближчі конкуренти – Японія і Китай. Утім, якщо здійснити перерахунок на одного мешканця, то на першому місці за кількістю виробництва паперу і картону перебувають Фінляндія, Швеція і Канада.

Головними експортерами та імпортерами лісової і лісопаперової продукції були і залишаються економічно розвинуті країни.

Мал. 43. Байкальський целюлозно-паперовий комбінат

Легка промисловість – сукупність галузей промисловості, що виробляють головним чином товари масового народного вжитку з різних видів сировини. Основні галузі – це текстильна (бавовняна, льняна, вовняна, шовкова, трикотажна тощо), швейна, шкіряна, хутряна, взуттєва, галантерейна. Підприємства легкої промисловості широко розповсюджені, але їхня спеціалізація дуже неоднорідна і залежить від наявності сировини та потреб населення.

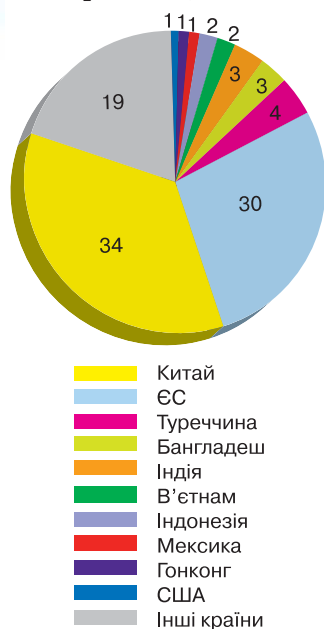
Провідне місце посідає *текстильна промисловість*, яка виробляє різноманітні тканини (лат. *textile* – тканина, матерія). Наприкінці ХХ ст. текстильна промисловість зазнала істотних структурних, галузевих і територіальних зрушень. Вони були зумовлені цілою низкою чинників – сировинного, технологічного, трудового, споживчого і особливо екологічного характеру. Ще в середині ХХ ст. у сировині явно переважали натуральні волокна, але тепер це здебільшого хімічні волокна. Як наслідок, відбулися територіальні зрушення виробництв у бік хімічних комбінатів і машинобудівних заводів, які виробляють відповідне текстильне устаткування. До того ж деякі індустріально розвинуті країни Західної Європи відмовилися від розвитку на своїй території сировиноємних стадій текстильного виробництва («на користь» слаборозвинутих країн).

Серед регіонів за випуском усіляких тканин лідирує Азія (понад 40 % світового випуску). А серед країн провідні позиції з випуску тканин мають Китай, Гонконг, США, Південна Корея, Тайвань, Індія тощо. Економічно розвинуті країни зазвичай мають також і потужну *швейну промисловість*. Прикладом є США, Італія, Німеччина, Франція, Велика Британія, Японія. Проте великі швейні виробництва мають і країни, що

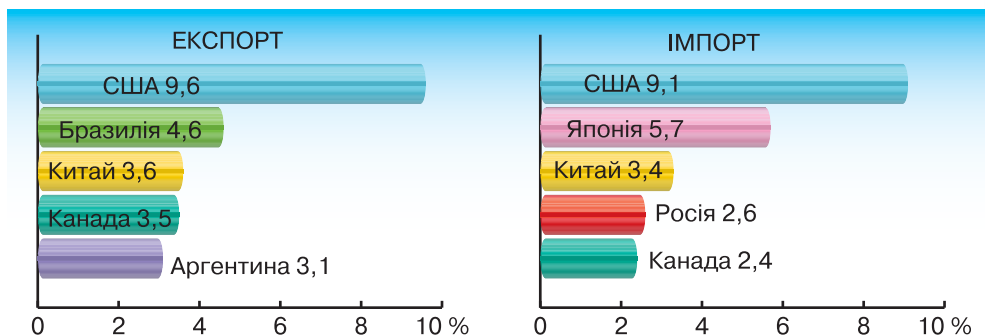
розвиваються, – Китай, Індія, Індонезія, В'єтнам. Зважаючи на наявність тут дешевої робочої сили, чимало західних фірм перенесли свої виробництва з Америки і Європи саме сюди. Слід зазначити, що Китай посідає перше місце у світі за експортом одягу, обійшовши всі країни ЄС (мал. 44).

Харчова промисловість – сукупність виробництв, які спеціалізуються передусім на виготовленні готових харчових продуктів або у вигляді напівфабрикатів, а також деяких непродовольчих товарів – тютюнових виробів, мила та мийних засобів, парфумерно-косметичної продукції. Це одна з найрозвиненіших галузей промисловості світу. Частина виробництв цієї промисловості тяжіє до сировини, інша – до районів споживання. Якщо для розвинутих країн характерні обидва типи виробництв, то для слаборозвинутих – переважно лише другий.

Найбільше продовольства експортують американські країни – США, Бразилія, Канада, Аргентина, а також Китай. Три з цієї п'ятірки належать і до найбільших у світі імпортерів продовольства (мал. 45). Причому лідер в обох випадках залишається незмінним – США. За ними послідовно розташовуються Японія, Китай, Росія і Канада.

Мал. 44. Частка (%) світового експорту одягу, 2007 р. (за даними СОТ)

Мал. 45. Провідні експортери й імпортери продовольства, 2007 р. (за даними СОТ)

Прогноз

За останніми дослідженнями ФАО, існує потреба у збільшенні глобального виробництва продуктів харчування більш як на 40 % до 2030 р. і на 70 % до 2050 р. порівняно з середнім рівнем за 2005–2007 рр.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Розміщення підприємств хімічної промисловості визначається передусім наявністю сировини.
- ✦ Найбільш повно хімічна промисловість представлена у розвинутих країнах світу.
- ✦ Головними експортерами та імпортерами лісової і лісопаперової продукції були і залишаються економічно розвинуті країни.
- ✦ Підприємства легкої промисловості широко розповсюджені, але їхня спеціалізація дуже неоднорідна і залежить від наявності сировини та потреб населення.
- ✦ Харчова промисловість широко розповсюджена і тяжіє до сировини та районів споживання.

Ключові терміни і поняття

✦ хімічна промисловість ✦ промисловість органічного синтезу ✦ основна хімія ✦ лісова, лісозаготівельна, деревообробна, целюлозно-паперова, лісохімічна промисловість ✦ легка, текстильна, швейна, шкіряна, хутряна, взуттєва, галантерейна промисловість ✦ харчова промисловість ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Назвіть головні чинники розміщення виробництв хімічної промисловості.
II	Порівняйте особливості розвитку хімічної промисловості в економічно розвинутих країнах і країнах, що розвиваються.
III	Розкрийте головні проблеми лісової і деревообробної промисловості світу.
IV	Доведіть на конкретних прикладах, що спеціалізація підприємств легкої промисловості залежить від наявності сировини і потреб населення.

СВІТОВЕ СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Географічна розминка

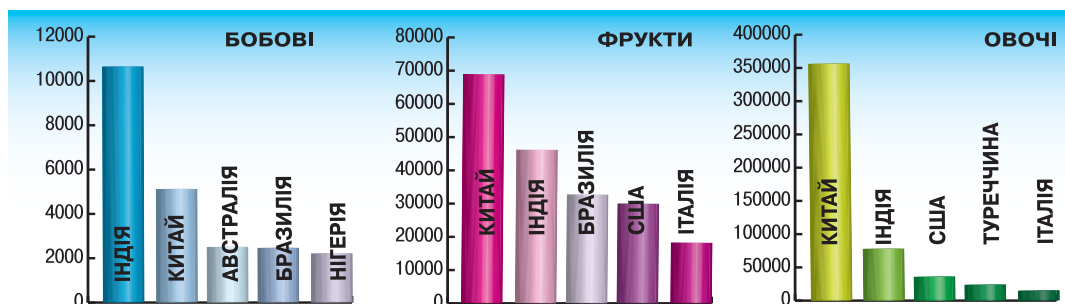
Пригадайте з курсу географії України, що є агропромисловим комплексом.

Значення і внутрішньогалузева структура. Сільське господарство – найдавніша галузь матеріального виробництва і особлива галузь економіки. Адже воно займається вирощуванням культурних рослин (рослинництво) і розведенням і вирощуванням домашніх тварин (тваринництво). Тим самим сільське господарство забезпечує населення продуктами харчування і, водночас, промисловість – сировиною.

У сільськогосподарському виробництві зайнята приблизно половина економічно активного населення світу. Але в країнах, що розвиваються, цей показник становить 2/3 і більше, тоді як у розвинутих країнах – менше 10 %, а у США і деяких країнах Західної Європи – тільки 2–3 %.

Сільське господарство так чи інакше розвивається майже в усіх країнах. Найбільшими виробниками сільськогосподарської продукції є найбільші за розмірами й кількістю споживачів країни, як-от: США, Канада, Бразилія, Китай, Індія (мал. 46). Однак у країнах, що розвиваються, переважає внутрішнє споживання продукції, тоді як економічно розвинуті країни є найбільшими експортерами сільськогосподарських товарів. Водночас економічно розвинуті країни є найбільшими імпортерами сільськогосподарської продукції, оскільки мають надзвичайно місткий споживчий ринок.

Співвідношення двох головних галузей сільського господарства – рослинництва і тваринництва – залежить від цілого ряду чинників. Перш за все напрямки господарства визначають природні умови, які можуть накладати суттєві обмеження на певні види сільськогосподарських виробництв, сприяючи водночас розвитку інших. Велика роль також належить рівню індустріалізації країни, що може забезпечити висококомеханізоване господарство. Подекуди розвиток тих чи інших галузей сільського господарства визначається етнічними й релігійними особливостями країни. Так, наприклад, іслам забороняє вживання свинини, а індуїзм – убивати

Мал. 46. Виробництво (млн т) основних продовольчих товарів у країнах світу (2007 р.)

корів. Так само вкрай рідко вбивають велику рогату худобу деякі африканські народи.

Загалом, рослинництво переважає у більшості країн, що розвиваються. Виняток становлять країни тропічних пустель, де надзвичайно мала площа орних земель, а також південноамериканської пампи (Аргентина, Уругвай), де розвивається високотоварне тваринництво. Натомість в економічно розвинутих країнах перевага надається тваринництву.

Рослинництво. Виділяють два основні типи рослинництва – неполивне і зрошувальне. Останнє найпоширеніше в тропіках, сухих субтропіках і субекваторіальних широтах, найбільші площі зрошувальних земель – у Китаї, Індії, Мексиці, Пакистані.

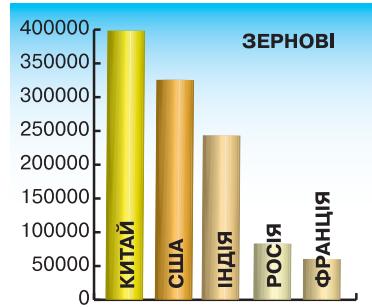
Основа рослинництва – зернове господарство. *Зернові культури* займають майже 1/2 оброблюваної території, вони є основним джерелом рослинних білків у харчуванні. Щорічно збирається близько 2 млрд т на рік зернових. Майже 4/5 світового виробництва припадає на три основні «хліби людства» – пшеницю, рис і кукурудзу (мал. 47).

Основними районами посівів пшениці є помірні та субтропічні широти Євразії, Північної та Південної Америки, Австралії. Основні виробники пшениці у світі – Китай, Індія, США, Франція, Росія, Канада, Австралія.

Основні райони вирощування кукурудзи – Північна і Південна Америка. Найбільші виробники – США, Аргентина, Китай, Бразилія, Франція, Мексика. Головною культурою екваторіальних, тропічних та субтропічних поясів є рис (мал. 48).

Технічні культури (цукрову тростину, бавовник, каучуконоси), а також виноград, чай, каву, какао вирощують в екваторіальному, тропічному і субтропічному поясах. У помірному – льон-довгунець, соняшник, сою, цукрові буряки.

Найважливішу технічну культуру – бавовник – вирощують переважно в країнах, що розвиваються. Найбільші виробники бавовнику – Китай, США, Індія, Пакистан, Єгипет, Узбекистан, Таїланд та ін. (мал. 49). Більше половини цукру отримують із цукрової тростини (Куба, Бразилія, Мексика, Ямайка та ін.), решту – з цукрового буряку (Україна, Франція, Німеччина, Росія та ін.).

Мал. 47. Країни – лідери виробництва зерна, млн т

Мал. 48. Вирощування рису

Мал. 49. Збирання бавовнику

З олійних культур найбільше культивують соняшник (Україна, Росія, країни Південної Європи, США, Аргентина, Китай) та сою (США, Китай, Корея). Найбільші виробники чаю: Індія, Шрі-Ланка, Китай; кави – Бразилія, Колумбія, Мексика, Індія та країни Східної Африки.

Тваринництво розвинуте в усіх регіонах земної кулі. Воно досить різноманітне за складом, напрямками, рівнем інтенсивності та продуктивності (мал. 50).

Серед галузей тваринництва найбільш поширене зокрема *скотарство*, яке займається розведенням великої рогатої худоби. Більша половина худоби припадає на країни, що розвиваються. Найбільше поголів'я худоби в Індії, Бразилії, Китаї, США, Аргентині.

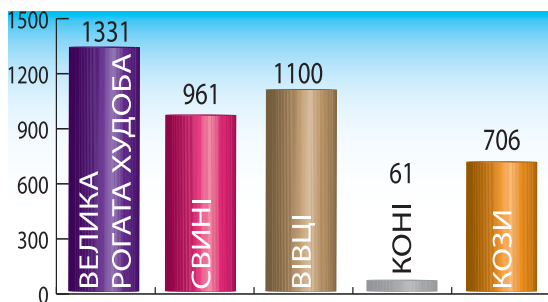
В економічно розвинутих країнах Європи, Північної Америки в лісовій та лісостеповій зонах розводять велику рогату худобу молочно-м'ясного та молочного напрямків. Найбільші виробники молока – країни Європи.

У країнах з посушливим і сухим кліматом, як-от: Індія, Пакистан, Аргентина, Австралія – розвинуте екстенсивне тваринництво м'ясного напрямку. У напівпустелях і пустелях, саванах, а також у густозаселених сільських районах країн, що розвиваються, переважає тваринництво м'ясного і м'ясо-вовняного напрямку.

Свинарство поширене всюди, крім мусульманських країн. Значне поголів'я свиней у Китаї (майже 50 %), країнах Європи (Німеччині, Франції, Італії, Великій Британії, Росії, Україні, Польщі), до 10 % – у США.

Вівчарство поширене майже повсюдно. Але більша частина овець випасається в напівпустельних і пустельних районах світу. Найбільші виробники вовни і баранини – Австралія, Нова Зеландія, Південна Африка, Аргентина, Індія. Вівчарство розвинене також у Великій Британії, Іспанії, Туреччині, Китаї, США та ін.

В останні десятиріччя перспективною галуззю тваринництва стало спеціалізоване інтенсивне птахівництво м'ясного і яєчного напрямків. Воно зосереджене в країнах з певними традиціями споживання цієї продукції та в районах з потужною кормовою базою.

Мал. 50. Поголів'я свійських тварин у світі, млн голів

Агропромисловий комплекс і аграрні відносини. Сільське господарство є частиною агропромислового комплексу. До нього відносять три сфери. Одна з них – це промисловість, що виробляє засоби виробництва для сільського господарства. Друга сфера охоплює власне сільськогосподарське виробництво. І третя сфера представлена галузями, які зайняті транспортуванням, переробкою і збутом сільськогосподарської сировини і продукції. У світовому господарстві таку агропромислову інтеграцію називають агробізнесом, або агровиробничою сферою.

На розвиток агробізнесу активно впливають соціально-економічні чинники – аграрні відносини на селі, форми земельної власності, характер землекористування, рівень розвитку агрокультури та ін. Величезний

вплив мають досягнення НТР, зокрема розвиток генної і клітинної інженерії. Завдяки їм прибуткове виробництво може розвиватися навіть там, де раніше займатися сільським господарством було неможливо або не вигідно.

Для агробізнесу економічно розвинутих країн характерні ринкові виробничі відносини. Основною виробничою одиницею там є *сімейна ферма*. Середній розмір її залежить від місцевих історичних, соціальних, природних умов і спеціалізації. Так, наприклад, в Австралії він досягає 1,8 тис. га, у США і Канаді – близько 200 га, тоді як у Західній Європі становить лише 17, а в Японії – 2 га. Частина землі належить державі (1/4–1/3 площі), а також великим монополіям агробізнесу і церкві.

В останні десятиліття в країнах Заходу виник міжнародний агробізнес, ядро якого утворюють великі ТНК, що контролюють виробництво і збут продуктів харчування. Серед 100 найбільших – понад 40 американських і більш як 30 західноєвропейських (швейцарська «Нестле», нідерландська «Юнілевер» та ін.).

Сільське господарство країн, що розвиваються, включає два абсолютно різні сектори – традиційний і сучасний. *Традиційне ведення сільського господарства* спирається на дрібні господарства й охоплює переважну більшість сільського населення країни. У таких господарствах немає спеціалізації, вони майже не використовують мінеральних добрив. Селяни вирощують продовольчі культури, які є основою їх харчування.

Сучасний сектор сільського господарства країн, що розвиваються, представлений великими, добре організованими плантаціями, які займають кращі землі. Тут широко використовують найману робочу силу, машини, добрива і штучне зрошування. Такі плантації зазвичай орієнтовані на зовнішні ринки.

У сільському господарстві постсоціалістичних і соціалістичних країн сформувалися *аграрно-промислові комплекси*. Проте якщо в Китаї, наприклад, були проведені реформи, які спричинили швидке зростання аграрної економіки, то в деяких країнах СНД цього не відбулося.

Проблема

Через відсутність належних реформ у 1990-х роках найбільший занепад сільськогосподарського виробництва спостерігався в багатьох колишніх країнах Радянського Союзу, у тому числі і в Україні. Відсутність яких конкретних заходів, на вашу думку, спричинила таку ситуацію в сільському господарстві постсоціалістичних країн?

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Найбільша частка економічно активного населення зайнята в сільському господарстві в країнах, що розвиваються.
- ✦ Найбільшими виробниками сільськогосподарської продукції є найбільші за розмірами й кількістю споживачів країни.
- ✦ В економічно розвинутих країнах провідною галуззю сільського господарства є зазвичай тваринництво, а в країнах, що розвиваються, – рослинництво.
- ✦ На розвиток агробізнесу впливають аграрні відносини на селі, форми земельної власності, характер землекористування, рівень розвитку агрокультури.

Ключові терміни і поняття

✦ сільське господарство ✦ рослинництво ✦ зернові культури ✦ технічні культури ✦ олійні культури ✦ тваринництво ✦ скотарство ✦ свинарство ✦ вівчарство ✦ агропромисловий комплекс ✦ аграрні відносини ✦ агробізнес ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Назвіть основні галузі сільського господарства світу.
II	Порівняйте аграрні відносини в країнах з різним рівнем розвитку економіки.
III	Поясніть, від чого залежить розвиток і співвідношення двох головних галузей сільського господарства в будь-якій країні світу.
IV	Доведіть існування закономірностей у територіальному поширенні головних галузей сільського господарства світу.

ГЕОГРАФІЯ СВІТОВОГО ТРАНСПОРТУ. ЗОВНІШНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ. МІЖНАРОДНИЙ ТУРИЗМ

Географічна розминка

Пригадайте з курсу географії України, що є пасажирообігом і вантажообігом.

Назвіть форми міжнародного співробітництва України.

Географія світового транспорту. *Транспорт* – одна з головних галузей господарства, яка здійснює перевезення пасажирів і вантажів. Тим самим транспорт об'єднує територію окремої країни в єдине господарське ціле, а національні господарства – в єдине світове господарство. Без транспорту був би неможливий сам процес сучасного виробництва, для якого необхідні зв'язки щодо постачання сировини і продукції. Не випадково транспорт називають «кровоносною системою економіки», адже він є необхідною умовою її функціонування. Світовий транспорт нині – це понад 42 млн км різних шляхів сполучення (без морських шляхів).

Практичне завдання

За картою географічного атласу «Транспорт» назвіть основні види сучасного транспорту.

Залізничний транспорт. Понад два десятки країн нині мають протяжність залізниць більше 10 тис. км (Додаток 16). За пасажирообігом виділяються залізниці Японії, західноєвропейських країн і СНД. У вантажообігу лідирують залізниці США, Китаю, Росії, Індії, України. За рівнем електрифікації залізниць перше місце у світі належить Росії (електрифіковано 47 % від загальної протяжності залізниць країни).

Одним з головних напрямків розвитку сучасного залізничного транспорту є будівництво високошвидкісних магістралей, на яких пасажир-

ські експреси розвивають швидкість 200–300 км/год, а подекуди навіть більше. Піонерами будівництва таких доріг стали Японія і Франція. Високошвидкісні магістралі побудовані також у Німеччині та Іспанії. Услід за європейськими країнами до будівництва високошвидкісних магістралей приступили США, Республіка Корея, Росія.

Практичне завдання

За Додатком 16 назвіть країни, що мають найпротяжніші залізниці й найбільшу густоту залізничної сітки.

Автомобільний транспорт. За протяжністю автомобільних доріг різко виділяються США (Додаток 17). Більш повне уявлення про розвиток автомобільного транспорту дають відомості про розміри автомобільного парку (Додаток 18). За кількістю легкових автомобілів, що припадає на 1000 жителів, лідирують країни Західної Європи, США, Канада, Австралія і Нова Зеландія. На 1000 жителів у цих країнах припадає від 330 (Данія) до 500 (Німеччина), 520 (США) і 560 (Італія) автомобілів.

Трубопровідний транспорт. Сумарна протяжність магістральних нафто- і газопроводів у світі нині досягла 2 млн км (Додаток 19). Лідирують США і європейські країни, які вирізняються великими розмірами видобутку і внутрішнього споживання нафти, нафтопродуктів і природного газу, а також їхнім експортом.

Трубопровідний транспорт має великі перспективи розвитку, пов'язані з постійним зростанням потреб у нафті, нафтопродуктах і природному газі. Спорудження магістральних трубопроводів здійснюється в СНД, Південно-Східній Азії, Китаї, Австралії, Західній Європі, США, Канаді, Північній Африці, Латинській Америці.

Географію **морського транспорту** визначає мережа портів, морських каналів і проток тощо. Загальна кількість морських портів, що беруть участь у міжнародних перевезеннях, складає приблизно 2,2 тис. Близько 900 з них розташовані у Європі, понад 500 – в Америці, майже 400 – в Азії, решта – в інших частинах світу (Додаток 20).

Головними міжнародними морськими каналами залишаються Суецький і Панамський. Третім за значенням вважається Кільський, що сполучає Кільську бухту Балтійського моря з нижньою течією Ельби, передусім порти Кіль і Гамбург. Найважливішими морськими протоками, де спостерігається підвищена інтенсивність руху судів, є Ла-Манш, Гібралтарська протока, Ересунн, Малаккська, Ормузька, Босфор.

Морський флот мають більше 160 країн світу. Серед лідерів за тоннажем флоту чимало країн, що розвиваються. У більшості випадків це пояснюється наданням цим країнам так званих «дешевих» («зручних») прапорів. Частка суден, що плавають під «дешевими» прапорами, уже перевищила відмітку 60 % (Додаток 21).

Внутрішній водний транспорт становить найбільшу частку в загальному вантажообігу Європи і Північної Америки. Перспективи його розвитку пов'язані з використанням понад двохсот міжнародних річкових басейнів. До таких належать басейни Рейну, Дунаю, Амазонки, Замбезі, Нілу, Конго, Нігеру та ін. Іншим перспективним напрямом є змішані перевезення «річка–море» з використанням спеціальних суден.

Географію світового **повітряного транспорту** визначає мережа аеропортів, у тому числі 1100 міжнародних (Додаток 22). На цей час загальна кількість перевезених авіаційним транспортом пасажирів перевищує 2,2 млрд осіб. З них 55 % припадає на міжнародні і 45 % – на внутрішні перевезення. За розмірами річних авіаперевезень лідирують США (приблизно 600 млн осіб), Японія (близько 100 млн осіб) і Велика Британія (понад 65 млн осіб).

Унаслідок взаємодії різних видів транспорту формуються транспортні системи – національні, регіональні, глобальні. Найбільш потужні й розвинені національні системи склалися в країнах Великої сімки (насамперед, США) і в Росії, регіональні – у Західній Європі та Північній Америці.

Проблема

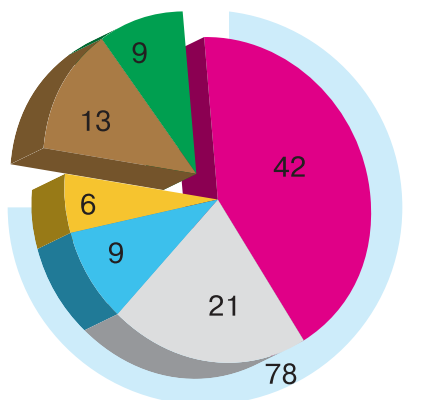
Транспорт шкідливо впливає на довкілля. Автомобільний і авіаційний транспорт є найбільшим забруднювачем атмосфери шкідливими викидами, а разом із залізничним створює так зване шумове забруднення. Чи вбачаєте ви вихід з цієї проблеми?

Зовнішні економічні зв'язки – система господарських зв'язків між національними економіками різних країн, що здійснюється на основі міжнародного поділу та інтеграції праці.

Міжнародна торгівля є традиційною і провідною формою економічних відносин між країнами. Про розміри зовнішньої торгівлі свідчить зовнішньоторговий обіг – сукупна вартість у грошовому вираженні всіх виконаних операцій за певний період. Перше місце за цим показником посідає Західна Європа, де виняткову роль відіграє факт існування Європейського Союзу. Друге місце належить країнам Азії, головним чином Східній і Південно-Східній Азії. На третьому місці – Північна Америка. Інші регіони забезпечують не більше 10 % світової торгівлі.

Провідну десятку країн-лідерів щодо експорту та імпорту товарів і послуг утворюють здебільшого європейські країни, але лідером є США (Додаток 23).

У товарній структурі світової торгівлі домінують товари – готові вироби і напівфабрикати (мал. 51). Найпотужніший зі світових товаропотоків сполучає Північну Америку і Азію. Наступний за ним – Західна Європа й Азія. На третьому місці – Північна Америка і Західна Європа. Приблизно половину світового товарообігу забезпечує торгівля промислово розвинутих країн Західної Європи, США і Японії. Передусім вони активно обмінюються високотехнологічними виробами наукоємних галузей. Звертає на себе увагу також інтенсивна внутрішньорегіональна торгівля країн ЄС, Північної Америки і торгівля США–Японія.

- Готові вироби і напівфабрикати
- Машини та обладнання
- Інші промислові товари
- Хімічні товари
- Товари легкої промисловості
- Сільськогосподарська сировина і продовольчі товари

Мал. 51. Товарна структура світової торгівлі, %

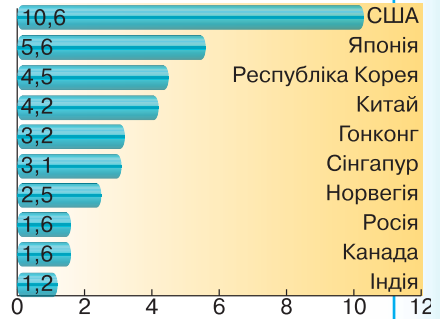
Поряд із традиційною торгівлею товарами великий розвиток отримав **обмін послугами**. До таких належать транспортні послуги (мал. 52), туристичні, консультаційні, страхові, рекламні, інформаційні тощо. Лідирують у цьому секторі світової торгівлі країни Західної Європи, а також США і Японія.

Важливою передумовою розвитку зовнішньої торгівлі є **переміщення капіталу**, або **інвестування**. Така форма міжнародних економічних відносин реалізується двома шляхами – безпосередніми вкладками в розвиток конкретних підприємств і наданням позик. Річний обсяг міжнародних фінансових операцій у 10–20 разів перевищує масштаби світової торгівлі.

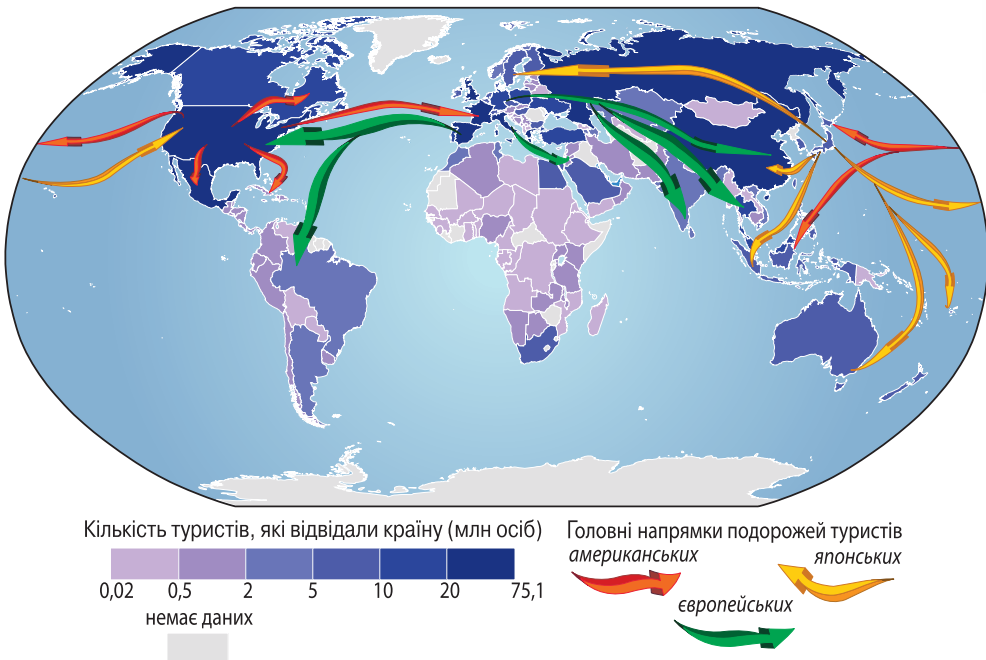
Формою міжнародних економічних відносин є **міграція трудових ресурсів**. Вона здійснюється з метою працевлаштування, отримання високої професійної освіти, вивчення досвіду тощо.

У зв'язку з пом'якшенням міграційної політики спостерігається масовий відтік кваліфікованих працівників до розвинутих країн. Це характерно майже для всіх країн, у тому числі й для України. Втрата кваліфікованих і освічених працівників, які емігрували за кордон, може негативно вплинути на економіку країн-постачальниць.

Важливою формою міжнародних економічних відносин є також **міжнародний туризм** (мал. 53). Його бурхливий розвиток зумовлений

Мал. 52. Провідні експортери з надання транспортних послуг, 2007 р. (частка в експорті світу, %)

Мал. 53. Головні напрямки світового туризму

зростаючою урбанізацією, НТР, загальним підвищенням рівня життя тощо. Нині за рік здійснюється близько 900 млн міжнародних туристичних поїздок. За прогнозами, до 2020 р. їхня кількість зросте до 1,5 млрд.

Реалії сьогодення

Туризм збагачує. Доходи від міжнародного туризму зростають щорічно. У 2008 р. міжнародні туристичні прибутки становили 944 млрд дол. США (642 млрд євро). Якщо враховувати прибутки від пасажирських перевезень, то загальні доходи у 2008 р. досягли 1,1 трлн дол. США, тобто майже 3 млрд дол. США на день.

Понад половину туристичного потоку і надходжень від туризму припадає на Європу. У розвинутих країнах загальні прибутки від туризму становлять десятки мільярдів доларів. Для десятків держав світу, передусім тих, що розвиваються, туризм є основним джерелом доходів.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Географію наземного транспорту визначає мережа шляхів сполучення.
- ✦ Географію морського транспорту визначає мережа портів, морських каналів і проток.
- ✦ Географію внутрішнього водного транспорту визначають міжнародні річкові басейни.
- ✦ Географію повітряного транспорту визначає мережа аеропортів.
- ✦ Основні форми зовнішніх економічних зв'язків – міжнародна торгівля, переміщення капіталу, міграція трудових ресурсів, міжнародний туризм.

Ключові терміни і поняття

✦ транспорт: залізничний, автомобільний, трубопровідний, морський, внутрішній водний, повітряний ✦ зовнішні економічні зв'язки ✦ міжнародна торгівля ✦ обмін послугами ✦ переміщення капіталу (інвестування) ✦ міграція трудових ресурсів ✦ міжнародний туризм ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Назвіть основні форми міжнародних економічних зв'язків.
II	Порівняйте розвиток окремих видів транспорту в країнах з різним рівнем економіки.
III	Поясніть зв'язок між транспортом і міжнародними економічними зв'язками.
IV	Обґрунтуйте перспективи подальшого розвитку транспорту світу.

Тема 5.

ГЛОБАЛЬНІ
ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА

Усі ми живемо на одній планеті – Земля, а тому варто усвідомити: все, що відбувається в будь-якому куточку нашої земної кулі, рано чи пізно пошириться навколо всієї планети. Отруйні гази, що викидаються у повітря в певному місці, через деякий час можуть поширитися по всій Землі. Морські течії Світового океану, омиваючи материки, переносять бруд, незважаючи на державні кордони. Шкідливий вплив на довкілля, спричинений господарською діяльністю в окремо взятій країні, з часом відчувається в інших частинах планети. Ми пов'язані один з одним... Ліки, що врятовують комусь життя в Німеччині, можливо, виробляються з рослин, що зростають у лісах Коста-Рики. Вихлопні гази автомобілів на вулицях Лондона або Мехіко можуть впливати на погоду в Рабаті або Токіо.

Ми дихаємо повітрям спільної земної атмосфери, вживаємо їжу зі спільної живої оболонки Землі і черпаємо воду з одного світового джерела. Ми прагнемо разом подолати поширення небезпечних хвороб і не бажаємо світової війни. Адже ми – земляни. І проблеми нашої Землі – наші спільні проблеми.

§21. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА

Географічна розминка

Пригадайте з попередніх курсів географії, які є проблеми взаємодії людини і природи.

Поняття про глобальні проблеми людства. *Глобальні проблеми* – це явища, які охоплюють світ в цілому і створюють загрозу для всього людства, вимагаючи для свого розв'язання об'єднаних зусиль, спільних дій усіх держав і народів.

Найважливішою глобальною проблемою залишається **проблема миру і роззброєння**. Адже на Землі не припиняються збройні конфлікти і безперервно гинуть люди (мал. 54).

Історична довідка

У 1945 р., після того як на японські міста Хіросіму і Нагасакі було скинуто дві атомні бомби, закінчилася Друга світова війна (1939–1945 рр.). Відтоді у світі, за даними ООН, сталося понад 200 збройних конфліктів (мал. 54). Ці конфлікти коштували життя більше 20 млн осіб, з яких понад 80 % – цивільні особи.

Практичне завдання

Користуючись додатковими джерелами інформації, назвіть країни, де останнім часом відбулися найбільші воєнні конфлікти.

У другій половині ХХ ст. у зв'язку з подальшим удосконаленням ядерної зброї і ракетної техніки, нагромадженням інших засобів масового знищення (хімічних і біологічних) виникла реальна можливість знищення цілих країн і континентів у випадку розв'язання третьої світової війни. Більше того, світові запаси зброї масового знищення достатні для багаторазового знищення всього живого на Землі. Сукупний світовий запас ядерної зброї становить близько 15 тис. мегатонн, що приблизно дорівнює більш як 1 млн бомб, аналогічних тій, що була скинута на Хіросіму.

Попри це, країни, як і раніше, витрачають величезні кошти на озброєння (мал. 55, 56). На зброю витрачається більше, ніж на людей. Щорічно військові витрати країн світу становлять 800 млрд дол. Кожного року в країни, що розвиваються, постачається зброї на суму 30 млрд дол. І хоча ядерна зброя більше не застосовувалась, викликає занепокоєння прагнення окремих держав до непідконтрольного з боку міжнародного співтовариства володіння зброєю масового знищення. Нині налічується щонайменше сім «ядерних держав», у т. ч. й таких, що конфліктують між собою (Індія та Пакистан). Ще ряд країн веде активні роботи щодо створення ядерної зброї.

У кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. з припиненням «холодної війни» між двома суспільними системами була знята загроза світового ядерного конфлікту. Однак значна небезпека криється також у локальних конфліктах, що можуть мати регіональне поширення. Так, міжнародні договори про нерозповсюдження ядерної зброї чи про повне припинення виробництва хімічної зброї підписані далеко не всіма країнами світу.

Слід зазначити, що початок ХХІ ст. позначився новою проблемою – проблемою боротьби з міжнародним тероризмом.

Демографічна проблема в різних країнах має свої особливості. У більшості країн Європи, включно з Україною, проблемою є депопуляція і старіння нації внаслідок перевищення смертності над народжуваністю. Таке падіння приросту населення одержало назву демографічної кризи.

На противагу цьому для багатьох країн, що розвиваються, зазвичай найбільш характерний демографічний «вибух». Так

Мал. 54. Кількість збройних конфліктів за регіонами (1949–2007)

було названо явище різкого зростання приросту населення, що створює чимало небажаних наслідків, як-от: утруднення економічного розвитку держав, загострення жебрацтва і проблем охорони довкілля тощо.

Прогноз

Пік демографічного вибуху в багатьох країнах Азії і Латинської Америки, як відзначають демографи, уже минув, однак чисельність людства ще тривалий час зростатиме.

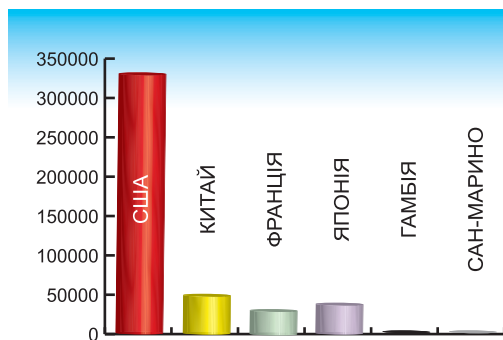
Відносно новими демографічними проблемами є «псевдоурбанізація» (Індія, країни Латинської Америки), криза великих міст (США), нелегальна міграція (з Азії до Західної Європи).

З метою вирішення демографічної проблеми ООН прийняла «Всесвітній план дій у галузі народонаселення», за яким урядам країн пропонується проводити активну демографічну політику. Багато хто вважає, що досягти бажаного результату в зниженні народжуваності можна, здійснивши революцію в культурі і звичаях людства.

Енергетична і сировинна проблеми полягають у забезпеченні людства енергією і мінерально-сировинними ресурсами. Її загострення у другій половині ХХ ст. зумовлено рядом причин. Серед них – відносна обмеженість розвіданих запасів нафти, природного газу і деяких інших видів палива та сировини, виснаження давно експлуатованих родовищ природних ресурсів, погіршення гірничо-геологічних умов їхнього видобутку, збільшення територіального розриву між районами видобутку і споживання, просування добувної промисловості в райони нового освоєння з екстремальними природними умовами.

Отже, у наш час необхідно раціонально використовувати вичерпні і відтворювати відновні ресурси, запроваджувати енерго- і ресурсозберігаючі технології, широко використовувати альтернативні джерела енергії та вторинну сировину.

Продовольча проблема проявляється в тому, що 2/3 людства відчувають постійний дефіцит продуктів харчування. До того ж харчування часто є недостатньо калорійним і має нераціональну структуру (нестача вітамінів і білків тваринного походження). При цьому у світі загалом

Мал. 55. Річні військові витрати деяких країн, млн дол.

Мал. 56. Країни, що належать до світових лідерів за витратами на оборону, % від ВВП

виробляється достатньо продовольства, однак географія його виробництва далеко не збігається з географією споживання. Північна Америка і Західна Європа мають надлишок продовольства, але країни, що розвиваються, не мають можливості для його закупівлі в достатній кількості.

Найбільш надійний напрямок вирішення глобальної продовольчої проблеми – зростання виробництва продуктів харчування в голодуючих державах – країнах Азії, Африки і Латинської Америки. Він можливий двома шляхами. Один з них – екстенсивний – передбачає подальше розширення орних, пасовищних та інших угідь. За даними ФАО, залишається ще чимало землі для сільськогосподарського використання. Близько 1560 млн га можуть бути додані до нинішніх 1,4 млрд га орних земель. Більше половини наявних додаткових земель розташовано в Африці й Латинській Америці. На ці регіони припадає більшість земель, які найкраще придатні для вирощування культур з дощовим зрошуванням.

Перший шлях у багатьох країнах вичерпався або ж потребує значних затрат. Тому основою вирішення продовольчої проблеми є інтенсивний шлях – підвищення біологічної продуктивності вже існуючих угідь. Інтенсифікація сільського господарства в країнах, що розвиваються, пов'язана з біотехнологією, використанням нових високоврожайних сортів (так звана зелена революція) і нових методів обробітку ґрунту, подальшим розвитком механізації, хімізації, меліорації.

Реалії сьогодення

Продовольча проблема. Останніми роками, як ніколи в останні три десятиліття, увага світу привернута до питань продовольства. Цілий ряд чинників зумовив підвищення цін на продукти харчування, що досягли нині найвищого рівня з 1970-х років. Ця обставина серйозно позначилася на продовольчій безпеці бідних верств населення світу.

Проблема подолання відсталості країн, що розвиваються, – одна з найгостріших глобальних проблем сучасності. Адже рівень доходів на душу населення більшості країн, що розвиваються, у десятки, а то й сотні разів нижчий, ніж у розвинутих. Цей розрив не тільки не скорочується, а й наростає.

У наші дні саме в країнах, що розвиваються, найбільше проявляється гострота продовольчої, демографічної, соціальних, економічних і навіть екологічних проблем. За даними ООН, лише за одну хвилину від недоїдання, голоду і хвороб, що піддаються лікуванню, вмирає від 25 до 30 дітей, здебільшого в країнах, що розвиваються. Половина жителів країн, що розвиваються, позбавлені елементарних засобів санітарії. У 2007 р. 113 млн дітей шкільного віку не відвідували школи, 97 % з них живуть у країнах, що розвиваються.

Проблема

Боротьба з убогістю – турбота всього світу. У 1980 р. промислово розвинуті країни зобов'язалися виділяти 0,7 % свого валового національного продукту на офіційну допомогу для розвитку відсталих країн. Проте на сьогодні лише п'ять країн – Данія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія і Швеція – послідовно додержуються своїх обіцянок, виділяючи означені кошти на допомогу бідним країнам. Поміркуйте, у чому полягають причини такої ситуації.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Глобальні проблеми – це явища, які охоплюють світ загалом і створюють загрозу для всього людства, вимагаючи для свого вирішення об'єднаних зусиль, спільних дій усіх держав і народів.
- ✦ Основні глобальні проблеми – це проблема миру і роззброєння, демографічна, енергетична і сировинна, продовольча проблеми і проблема подолання відсталості країн, що розвиваються.

Ключові терміни і поняття

- ✦ глобальні проблеми ✦ проблема миру і роззброєння ✦ демографічна проблема ✦ енергетична і сировинна проблеми ✦ продовольча проблема ✦ проблема подолання відсталості країн, що розвиваються ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Назвіть основні глобальні проблеми.
II	Визначте глобальні проблеми, що найбільш відчутні в Україні.
III	Поясніть, яка з глобальних проблем є найважливішою і чому.
IV	Доведіть взаємозв'язок різних глобальних проблем.

§22. ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Географічна розминка

Пригадайте з попередніх курсів географії, які є екологічні проблеми різних материків і океанів.

Поняття про екологічні проблеми. До *екологічних проблем* належать такі зміни стану довкілля, які можуть погіршити (прямо або опосередковано) умови життєдіяльності людини.

Екологічні проблеми нині поширені практично повсюдно. Це означає, що вони створюють загрозу життєдіяльності не окремим групам людей, а людству загалом, не окремим регіонам чи країнам, а всій планеті.

Екологічні проблеми можуть бути спровоковані стихійними лихами. Так, наприклад, катастрофічні повені часто спричиняють знищення сільськогосподарських угідь, забруднення поверхневих вод і спалах інфекційних захворювань. Аналогічні наслідки можуть спричинювати й землетруси або виверження вулканів тощо.

Водночас екологічна проблема часто є наслідком впливу на природу людини. Упродовж усієї своєї історії людство через господарську діяльність поступово посилювало тиск на природу, усе більше порушуючи в ній екологічну рівновагу. Наслідком цього є забруднення довкілля і своєрідна «відповідь» на порушення людиною природних зв'язків – виснаження ресурсів, видозміни окремих природних компонентів і загалом природних комплексів.

Практичне завдання

За картами географічного атласу назвіть регіони і країни, де найбільше проявляються різні екологічні проблеми.

Проблема захисту літосфери від забруднення. «Найміцніша» оболонка нашої планети забруднюється внаслідок «поховання» шкідливих, у тому числі радіоактивних, відходів. Свій негативний вплив чинять і внесені мінеральні добрива та отрутохімікати, завали «пустої» породи в районах гірських розробок і нагромаджені сміттєзвалища.

Проблема захисту від кислотних дощів. В атмосферу щорічно викидається понад 20 млрд т пилогазових відходів, у яких міститься близько 140 явно шкідливих для людини речовин. Особливо чимало їх там, де електроенергетика базується на спалюванні великої кількості вугілля. Результатом такого забруднення стали так звані *кислотні дощі*.

Наука стверджує

Кислотні дощі – загибель живому! У викопному паливі, крім вуглеводів, завжди є домішки сірки, фосфору та багатьох інших елементів. При спалюванні ці елементи, так само, як і азот, що міститься в повітрі, утворюють окиси. У результаті різноманітних фізико-хімічних процесів окиси сірки, азоту, фосфору перетворюються на кислоти, які разом з атмосферними опадами потрапляють на поверхню землі. Потрапляючи в ґрунти, кислотні дощі зменшують в них кількість поживних сумішей, пригнічують ріст рослин, а інколи призводять до їх повної загибелі.

Найбільш чутливо на випадання кислотних дощів реагують хвойні ліси на великих просторах Західної і Центральної Європи та північного сходу США. Негативно впливають кислотні дощі і на органічний світ водойм. Спочатку зникають планктонні організми, потім гине риба, яка не має корму, а також можлива загибель ракоподібних і молюсків.

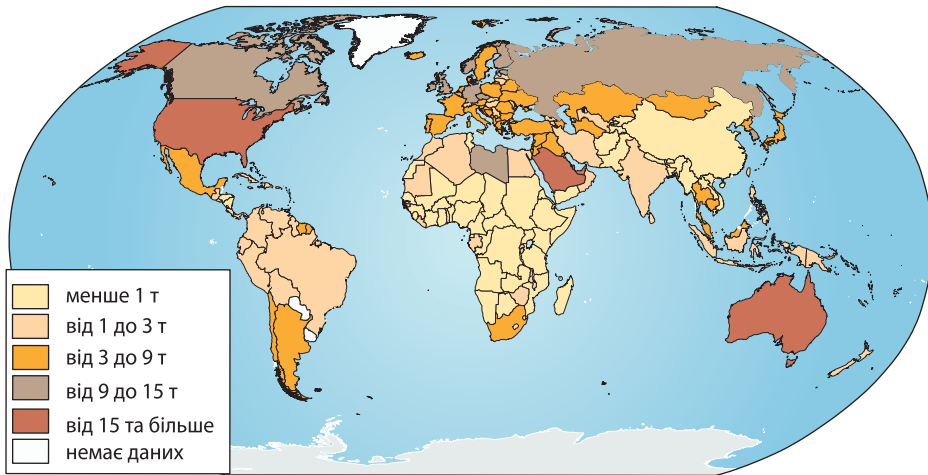
Значних збитків завдають окиси й кислоти сірки також матеріалам і спорудам. Посилюється корозія чорних і кольорових металів, мармур і вапняки внаслідок хімічних реакцій перетворюються на гіпс. Це особливо несприятливо позначається на стані архітектурно-історичних пам'яток європейських країн, які, простоявши століття або навіть тисячоліття, можуть бути зруйновані за кілька десятків років. Нині кислотні дощі завдають значної шкоди екосистемам Центральної і Східної Європи, Скандинавських країн, багатьох районів Росії, Китаю та Індії.

Проблема захисту від теплового забруднення. Унаслідок згоряння органічного палива вміст вуглекислого газу (CO_2) у повітрі підвищений (мал. 57). Тим самим порушений природний колообіг вуглекислого газу в природі. Саме це, на думку багатьох учених, і спричинило так званий парниковий ефект і, як наслідок, загальне потепління клімату. За оцінками, подвоєння вмісту CO_2 у повітрі може призвести до підвищення середньої температури на планеті на 2–4 °С.

Проблема

Вирішити проблеми, пов'язані з глобальним потеплінням, можна тільки в тому випадку, якщо країни, що розвиваються, скоротять обсяги викидів. Технологічні рішення, які дають змогу перейти до таких технологій, уже існують. Однак нині більшість країн, що розвиваються, не мають у своєму розпорядженні передусім фінансових ресурсів для впровадження цих рішень необхідними темпами. Як можна, на вашу думку, вирішити це питання?

Мал. 57. Викиди CO₂

Сприяє потеплінню клімату і безпосереднє теплове забруднення повітря, зумовлене низьким коефіцієнтом корисної дії більшості машин і механізмів. Це вже яскраво помітно над великими агломераціями, мікроклімат яких значно тепліший, ніж на навколишніх територіях.

Зміни клімату впливатимуть, зокрема, на стан здоров'я людей, а також санітарії. Потепління вже призвело до збільшення показника смертності в країнах з низьким рівнем доходу на 150 тис. осіб на рік. Вважається, що показники виживання та відтворення бактерій, що заражають харчові продукти і джерела води, під впливом підвищення температури збільшаться, посилюючи тим самим негативний вплив на стан здоров'я населення.

Проблема руйнації озонового шару. У 70–80-х роках XX ст. учені все частіше стали фіксувати зменшення концентрації озону (O₃) у стратосфері, особливо над полярними і приполярними районами. Це явище отримало назву озонових дір. Вони небезпечні тим, що зменшення вмісту O₃ дає змогу вільно проникати на поверхню Землі ультрафіолетовим променям. Тим часом надмірна кількість ультрафіолетової радіації є шкідливою для живих організмів, зокрема збільшує ризик ракових захворювань населення.

Проблема захисту гідросфери від забруднення. Щорічно до гідросфери надходить близько 1800 млрд м³ викидів неочищених і слабо очищених стічних вод. Найбільш забрудненими у гідросфері є річкові й озерні води. Особливо багато нині нечистот є в річках Східної Європи. Загрозливих масштабів набуває забруднення поверхневих вод також у країнах, що розвиваються.

Води Світового океану регулярно забруднюються з різних джерел. Основну масу забруднювачів приносять річкові води. Утім, багато їх надходить і з атмосферними опадами, а також унаслідок господарської діяльності людини в акваторіях океанів і морів. Найбільшої шкоди завдає забруднення нафтопродуктами, яких викидалося до 10 млн т на рік. Крім того, нерідко всі води після промивання танкерів та інших суден зливалися прямо в океан. Іншим великим джерелом надходження нафти є аварії танкерів.

Мал. 58. Райони нафтового забруднення Світового океану

Найбільш забрудненими районами Світового океану вважаються внутрішні моря Європи (Балтійське, Чорне, Азовське, Північне, Середземне) та Азії (внутрішнє Японське, Жовте, Яванське), а також Перська та Мексиканська затоки (мал. 58).

Проблема дефіциту чистої прісної води. Вона виникла через забруднення багатьох водойм, зміни клімату, а також зростання водоспоживання у зв'язку із зростанням чисельності населення. Як наслідок, нині приблизно 1,1 млрд осіб не мають доступу до чистої води.

Багато країн відчувають брак доброякісної питної води. Тому кожного року в країнах, що розвиваються, від хвороб, які спричинені збудниками, поширеними у неякісній воді, вмирає не менше як 4 млн дітей. Крім того, за даними ООН, загострення проблеми дефіциту води погіршить і без того низький рівень санітарії в цих країнах, що стане причиною понад мільйона смертей на рік.

У багатьох випадках використання водних ресурсів все більше ускладнюється нестійкістю водопостачання, що є наслідком як зростання чисельності населення, так і зміни клімату.

Проблема деградації земель. Кількість земельних ресурсів на земній кулі обмежена, до того ж їх не можна замінити жодними іншими ресурсами. Щороку з активного використання вилучаються мільйони гектарів земель, а це зменшує можливості людства вирішити продовольчу, сировинну, соціальну та інші глобальні проблеми.

Деградацію земель спричиняє багато чинників. Так, відкритий видобуток корисних копалин і підсилена внаслідок господарської діяльності ерозія призводять до повної втрати родючого шару землі і формування «місячних ландшафтів». Проблемою є і виснаження ґрунтів, оскільки хімічні добрива не можуть повною мірою компенсувати спожитий культурними рослинами гумус. Крім того, залишки добрив накопичуються в ґрунті й разом з отрутохімікатами стають небезпечними забруднювачами найважливішого для людей природного ресурсу – ґрунту.

Складовою проблеми деградації земель є *проблема спустелення земель*, яка у свою чергу нерідко зумовлена проблемою скорочення площі лісів. Проте внаслідок нераціонального господарювання спустелення відбува-

ється не лише в посушливих регіонах світу (що прилягають до пустель тропіків і помірного поясу). Діяльність людини на Крайній Півночі вже спричинила деградацію тундри. Загалом під загрозою спустелення опинилося 25 % території планети. Через зниження продуктивності сільськогосподарських і пасовищних угідь засоби для існування може втратити понад 1 млрд осіб у понад 100 країнах.

Міркуючи над подальшим існуванням людства у зв'язку із загостренням екологічних проблем, фахівці ООН розробили концепцію стійкого розвитку людства, яка передбачає два підходи: 1) стратегію «тотального очищення», що пов'язує стійкий розвиток людства з екологічно чистою енергетикою, безвідходною технологією, замкненими циклами виробництва тощо; 2) стратегію обмеженого споживання.

Країнами світу вже зроблено деякі конкретні кроки для обмеження забруднення атмосфери: підписано протоколи щодо поступового скорочення викидів вуглекислого газу (головного «винуватця» парникового ефекту), щодо повного припинення виробництва фреонів, які руйнують озоновий шар.

Слід пам'ятати, що всі глобальні проблеми взаємопов'язані й тому можуть бути вирішені тільки в комплексі і тільки спільними зусиллями світового співтовариства.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Екологічні проблеми – це такі зміни стану довкілля, які можуть погіршити умови життєдіяльності людини.
- ✦ Усі глобальні проблеми взаємопов'язані і можуть бути вирішені лише спільними зусиллями світового співтовариства.

Ключові терміни і поняття

✦ екологічні проблеми ✦ кислотні дощі ✦ теплове забруднення ✦ парниковий ефект ✦ озоновий шар ✦ деградація земель ✦ спустелення ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Назвіть екологічні проблеми, що поширені загалом у світі і зокрема в Україні.
II	Чому екологічні проблеми поширені повсюдно?
III	Поясніть, які існують способи вирішення екологічних проблем.
IV	Доведіть на конкретних прикладах, що різні екологічні проблеми пов'язані між собою.

Тема 1.
КРАЇНИ ЄВРОПИ

Тема 2.
КРАЇНИ АЗІЇ

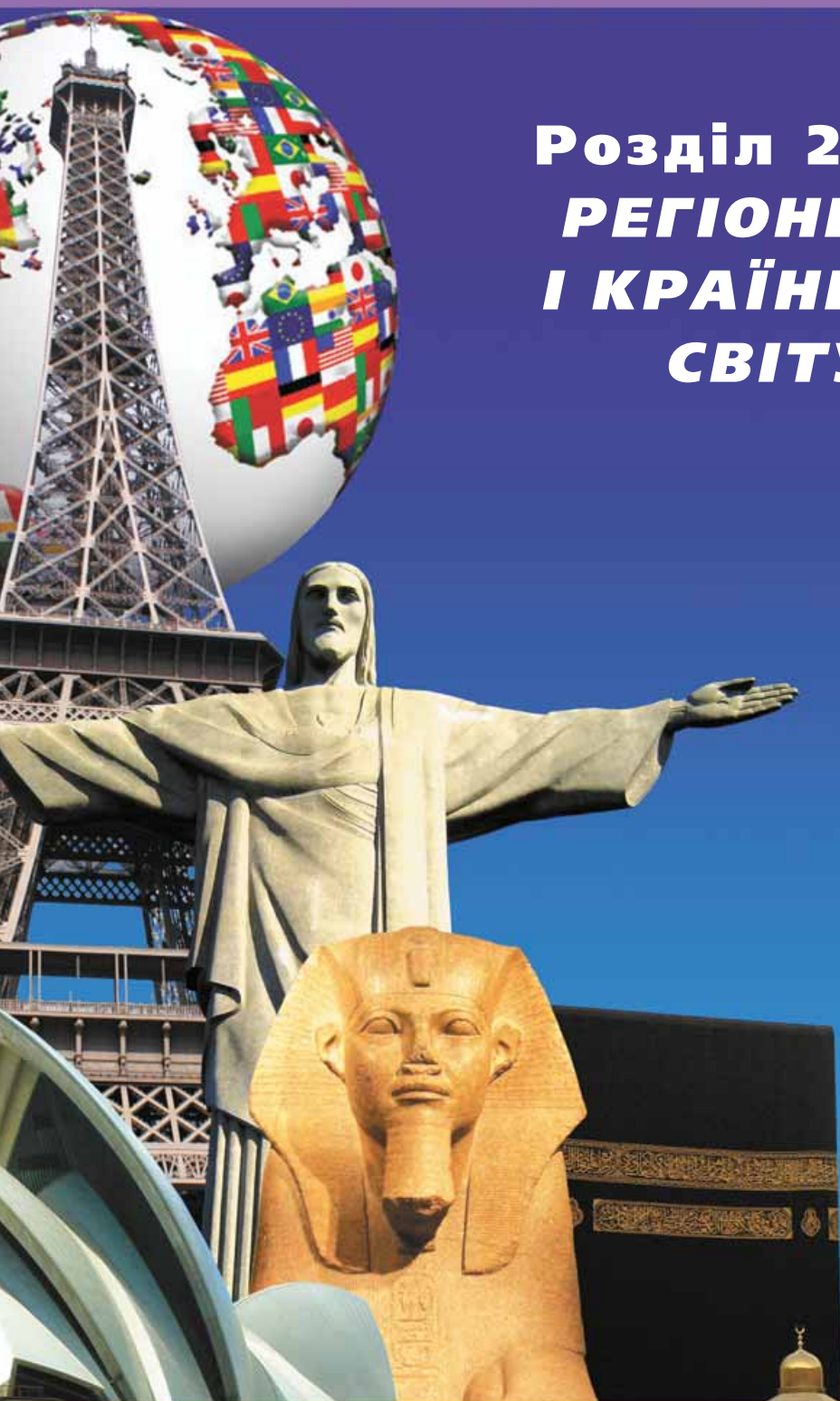
Тема 3.
**КРАЇНИ
ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ**

Тема 4.
**КРАЇНИ
ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ**

Тема 5.
**КРАЇНИ АФРИКИ ,
АВСТРАЛІЯ ТА ОКЕАНІЯ**

Розділ 2.
РЕГІОНИ
І КРАЇНИ
СВІТУ

Тема 1.

КРАЇНИ ЄВРОПИ

Європа є одним з найбільш розвинутих регіонів світу. Вона завжди впливала і продовжує впливати на світову політику й економіку. Саме в Європі ще 450 р. до н. е. народилася демократія. Європа завжди була і є центром економічних і соціальних нововведень. Такі важливі критерії цивілізаційного прогресу, як всебічний розвиток особистості, якість життя, права людини, принципи й механізми її соціального захисту, були започатковані й набули динамічного розвитку саме в країнах Європи. Європа є батьківщиною багатьох велетів культури, серед яких Данте і Сервантес, Шекспір і Гете, Мікеланджело і Рембрандт, Бетховен і Моцарт, Толстой і Достоевський, Тарас Шевченко і Леся Українка. Проте, крім зазначених позитивних впливів європейської цивілізації, слід згадати й про такі прикрі факти в історії Європи, як Перша та Друга світові війни, так звана холодна війна. Попри це, Європа завжди була й залишається центром економічного прогресу. Як наслідок, багато європейських країн належать до найбагатших у світі.

Європа – це регіон, у якому ми живемо, розвиваємося й розбудовуємо незалежну Україну, налагоджуємо відносини з найближчими і більш віддаленими сусідами, шукаємо надійних партнерів. Ось чому знання про соціально-економічні особливості країн усієї Європи надзвичайно важливі для інтелектуального розвитку кожної людини, зокрема європейця.

§23. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЄВРОПИ

Географічна розминка

Пригадайте, де проходить межа між Європою та Азією.

Наведіть приклади європейських держав з різним рівнем соціально-економічного розвитку. Які з них входять до Великої сімки?

Загальні відомості про регіон. Європа – західний *регіон* материка Євразія, який охоплює площу близько 10 млн км² з населенням понад 800 млн осіб. Європа омивається водами Атлантичного і Північного Льодовитого океанів, берегова лінія значно розчленована. Площа півост-

ровів становить четверту частину всієї площі континенту, а на острови припадає понад 700 тис. км². Найпівнічніші частини Європи розташовані за Полярним колом, а південні лежать у субтропічному поясі. Максимальна віддаленість території Європи від океану становить близько 1600 км, мінімальна – 600 км. Європа багата на різноманітні природні ресурси, серед яких найбільше господарське значення мають мінерально-сировинні, земельні та рекреаційні ресурси.

Європа є одним з основних осередків світової цивілізації, батьківщиною Великих географічних відкриттів, промислової революції, міських агломерацій, відіграє важливу роль у міжнародному географічному поділі праці.

Трансформація сучасної політичної карти Європи. Євроінтеграційні процеси. Кількість країн на карті Європи залежить від конкретних політичних, економічних і культурних позицій і є неоднозначною. Найбільше дискутується включення до складу Європи таких країн, як Туреччина, Косово, Кіпр, Казахстан і Республіки Закавказзя.

На політичній карті Європи (див. форзац) нині існує 44 незалежні суверенні держави (без Кіпру і Туреччини), які об'єднані не лише географічним положенням, а й міцними економічними і політичними зв'язками. За формою правління переважна більшість (34) держав є республіками, інші (10) – монархіями. Більшість держав унітарні за територіальним устроєм. Однак у межах Європи є й федерації, серед яких Австрія, Німеччина, Бельгія.

Політична карта Європи формувалася впродовж тривалої історії. Останні суттєві зміни на ній відбулися в кінці 80-х – на початку 90-х років XX ст., коли була зруйнована соціалістична система і розпалися такі держави, як СРСР, Югославія, Чехословаччина. У європейському регіоні з'явилися молоді незалежні держави, серед яких і Україна, і почали одразу відігравати суттєву роль у політичному та економічному житті не лише Європи, а й усього світу.

Мал. 59. Штаб-квартира ЄС у Брюсселі

Практичне завдання

Користуючись політичною картою (див. форзац), назвіть усі молоді незалежні держави Європи.

У другій половині XX ст., особливо після Другої світової війни, у Європі інтенсивно відбувається економічне і політичне зближення держав. У 1991 р. процес *європейської інтеграції* набув нових рис: підписано Маастрихтську угоду про створення Європейського Союзу, яка набула чинності 1 листопада 1993 р. Саме із цієї дати Європейське співтовариство отримало сучасну назву – *Європейський Союз (ЄС)* (мал. 59).

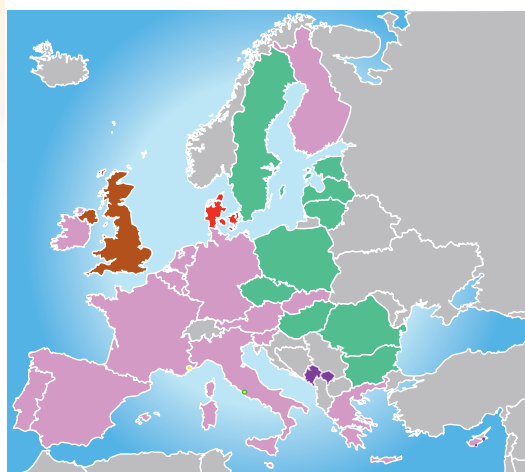

Реалії сьогодення

Сучасна Європейська інтеграція. Можливості подальшого розширення ЄС були визначені в Копенгагенських критеріях на вступ (1993 р.), які дістали назву політичних. Пізніше були прийняті й економічні критерії для країн, що бажали вступити до ЄС (їх ще називають країнами-аплікантами). Так були створені основи майбутнього розширення найбільшої у світі інтеграційної організації. У 1997 р. був підписаний Амстердамський договір, який визначав вільне працевлаштування і права громадян у спільній Європі, свободу пересування, надання більшої ваги ЄС на міжнародній арені.

Потужне розширення ЄС розпочалося 1 травня 2004 р., коли членами цієї організації стали десять країн: Кіпр, Мальта, республіки Прибалтики (Латвія, Литва, Естонія), а також Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина та Чехія. Пізніше, у 2007 р., до ЄС приєдналися Болгарія та Румунія. Виявили бажання стати членами ЄС ще кілька країн, серед яких Ісландія, Туреччина, Сербія, Чорногорія, Албанія, а також Україна.

Важливим кроком європейської інтеграції стало об'єднання національних грошових одиниць і впровадження в січні 2002 р. в обіг наднаціональної валюти – *євро* (мал. 60).

- Країни ЄС – члени Єврозони (16)
- Країни ЄС, що планують приєднатися до Єврозони (9)
- Країна ЄС, яка ухиляється від входження в Єврозону (1 – Велика Британія)
- Країна ЄС, яка має намір провести референдум з питання впровадження євро (1 – Данія)
- Країни, що не входять до ЄС, але використовують євро за домовленістю (3)
- Території, які не входять до ЄС, але використовують євро без домовленості (4)
- Країни, що не входять до ЄС

Мал. 60. Картосхема Єврозони

Унаслідок активного процесу розширення Європейський Союз став найбільшою і найпотужнішою організацією у світі з площею понад 4,3 млн км², населенням майже 494 млн осіб, з показником сукупного ВВП понад 14 трлн дол.

Особливості європейської моделі господарства. Господарство європейських країн, на відміну від інших країн світу, завжди вдосконалювалося на власній основі, спиралося на власний інтелект і духовний потенціал своїх народів. Європейську модель розвитку економіки характеризує високий ступінь відкритості.

Нині господарство більшості країн Європи переживає постіндустріальний етап розвитку і характеризується як ринкове, соціально орієнтоване. Дійсно, на основі ринкових реформ у Європі реалізується програма соціального вирівнювання, зменшення економічного і соціального розшарування населення, утримання доходів низькооплачуваних верств населення на пристойному рівні тощо.

Реалії сьогодення

Євро об'єднало країни в Єврозону. Введення євро стало підставою для створення Єврозони – регіону в межах Європи, що включає країни ЄС, офіційною валютою яких є євро (мал. 60). Ці країни мають право випускати монети і банкноти, що номінують євро. А Європейський центральний банк відповідає за грошово-кредитну політику країн Єврозони. Єврозона має наміри розширитися за рахунок інших країн ЄС. Крім того, цю валюту, за домовленістю чи навіть без неї, використовують окремі країни й території, що не входять до ЄС: усього 44 держави і 5 областей з населенням близько 500 млн осіб.

Проблема

Дія високих соціальних стандартів у країнах Європи свідчить про гуманітарну зрілість суспільства, проте є стримуючим чинником розвитку підприємництва. Адже саме підприємці податками, що постійно зростають, наповнюють переважно бюджет країн, зокрема для соціальних виплат. Поміркуйте, як можна вирішити цю реальну проблему.

Економічними перевагами європейських країн є стрімкий розвиток так званих *локомотивних галузей* господарства, які спрямовані на випуск високотехнологічної продукції. Галузями виробництва, які забезпечують на початку ХХІ ст. європейським країнам глобальну конкуренцію, є літакобудування (Франція, Нідерланди, Велика Британія), автомобілебудування (Німеччина, Франція, Швеція), програмне забезпечення (Ірландія, Німеччина, Бельгія), цифрове телебачення (Франція), фармацевтична промисловість (Німеччина, Франція), виробництво засобів мобільного зв'язку (Фінляндія, Швеція, Велика Британія), поліграфічне виробництво (Німеччина), банківська діяльність (Велика Британія, Нідерланди, Німеччина, Швейцарія, Іспанія), фінансові послуги (Велика Британія, Люксембург) тощо.

Реалії сьогодення

Найдешевші і найдорожчі країни Європи. За даними Євростату, європейські країни суттєво відрізняються за рівнем цін на товари і послуги, що значно впливає на настрої населення і його купівельну спроможність. Загалом у країнах Північної Європи ціни вищі, ніж у країнах Південної і Східної. У 2009 р. найдорожчою країною в ЄС була Данія, а найдешевшою – Болгарія. За найбільш вигідними цінами одягу можна було купити у Великій Британії, взуття – у Болгарії, в якій найнижчими є ціни й на меблі, холодильники, пилососи та іншу побутову техніку. У Великій Британії відмічено найнижчі ціни на електроніку: телевізори, DVD-програвачі, комп'ютери тощо.

Місце Європи у світовому господарстві та міжнародних відносинах. Країни Європи посідають провідне місце у світі. На них припадає майже 40 % сукупного валового світового продукту (ВСП). Європейські країни, особливо члени ЄС, мають досить високий рівень економічного розвитку, а за показником ВВП на душу населення входять до десятки перших країн світу. Частка країн Європи в промисловому виробництві становить близько 40 %. Європейські країни впродовж останніх років мали позитивні показники темпів зростання економіки.

Прогноз

Середньорічні темпи зростання за 2005–2007 рр. у країнах Європи становили пересічно 3 %. Однак у 2008 р. ці показники скоротилися вдвічі. У 2009 р. спад темпів зростання економіки тривав. За прогнозами ООН, у 2010 р. ці показники зростуть у середньому до рівня 0,5 %. У європейських країнах з перехідною економікою очікуються не лише нижчі темпи росту, а й більш значний спад економічного розвитку. У багатьох країнах з перехідною економікою реальні доходи прогнозуються нижчими, ніж 20 років тому.

Основними завданнями європейського розвитку на найближчі роки є подальше створення економічного, політичного, а згодом і регіонального союзу. Європейська спільнота спрямовує свої зусилля на розвиток тих регіонів, що мають відставання, на модернізацію галузей освіти, професійно-технічну підготовку та відповідну зайнятість населення в них. У найближчому майбутньому планується перетворення Європи на визнаний центр світової екологічної політики, удосконалення відносин з країнами, що розвиваються, утворення багатополярного міжнародного господарського середовища.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Європа – західний регіон материка Євразії, який охоплює площу близько 10 млн км² з населенням понад 800 млн осіб.
- ✦ Суттєві зміни на політичній карті Європи відбулися в кінці 80-х – на початку 90-х років XX ст.
- ✦ У результаті інтеграції утворився Європейський Союз, до якого нині входять 27 країн і де діє єдина валюта.
- ✦ Економіка більшості країн Європи характеризується як ринкова, соціально орієнтована.
- ✦ Європейський регіон посідає провідне місце у світі за економічними показниками.

Ключові терміни і поняття

- ✦ Європейський регіон ✦ інтеграція ✦ Європейський Союз ✦ Єврозона
- ✦ локомотивні галузі господарства ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Назвіть приклади країн Європи з різною формою правління і територіального устрою.
II	Наведіть приклади тих галузей господарства європейських країн, які свідчать про їхній постіндустріальний етап розвитку.
III	Поясніть позитивні й негативні наслідки реалізації соціальних програм у більшості розвинених європейських країн.
IV	Доведіть, що країни Європи відіграють провідну роль у світовому господарстві.

§24. ЄВРОПЕЙСЬКІ СУБРЕГІОНИ. ЗАХІДНА ЄВРОПА

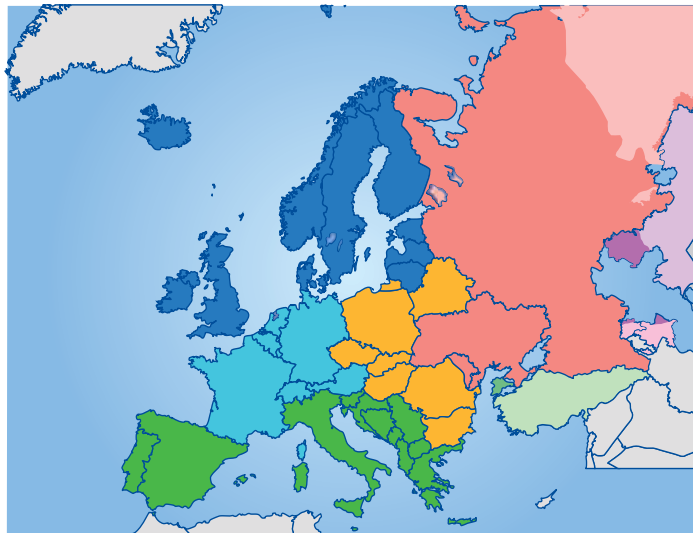
Географічна розминка

Пригадайте, на які фізико-географічні країни поділяють Європу.
Назвіть критерії виділення економічних районів на певній території.

Поділ Європи на субрегіони: *Субрегіон* – це частина географічного регіону світу, що відрізняється схожими географічними умовами, населенням, господарством, а часто й історичним розвитком. За пропозицією ООН Європу зазвичай поділяють на такі субрегіони, як Північна, Південна, Західна і Східна (мал. 61). Цей поділ є суто географічним. Залежно від політичної та економічної ситуації окремі країни можуть належати до різних груп країн і відповідно субрегіонів. Наприклад, Велику Британію та Ірландію суто за географічними ознаками – розташуванням поза межами материкової Європи – відносять до Північної Європи, а за економічними показниками – до Західної Європи. Останніми роками, особливо після потужного розширення ЄС у 2004 р., стало актуальним виділення субрегіону Центральна Європа.

Нині до *Північного субрегіону*, окрім країн Скандинавії, Фінляндії та Ісландії, відносять Прибалтійські республіки – Латвію, Литву й Естонію. Це зумовлено не тільки розташуванням останніх трьох країн на півночі Європи, а й історичними особливостями їхнього розвитку.

До *Південної Європи* належать три країни Піренейського півострова – Португалія, Іспанія та Андорра, а також Італія, Мальта, Греція, Албанія та більшість країн Балканського півострова – колишніх республік Югославії. Звісно, до Середземномор'я належать такі країни-карлики, як Сан-Марино і Ватикан. У зв'язку зі вступом Кіпру до ЄС та асоційованим членством у ЄС Туреччини ці країни часто також відносять до Південної Європи.

Мал. 61. Європейські субрегіони

Субрегіон *Західна Європа* включає Німеччину, Францію, Монако, Велику Британію, Ірландію, Бельгію, Нідерланди, Люксембург, Ліхтенштейн, Австрію, Швейцарію.

Країнами сучасної *Східної Європи* є Росія, Україна, Білорусь та Молдова. А такі країни, як Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина, Словенія, Румунія і Болгарія, тобто ті, які нещодавно стали членами ЄС, виділяють в окрему групу країн *Центральної Європи*.

Західна Європа. Субрегіон розташований у найвужчій західній суходільній частині Європи, що омивається водами Атлантичного океану, і включає Британські острови. Він охоплює площу понад 1,42 млн км² з населенням близько 255 млн осіб. Західноєвропейський субрегіон є ядром Західної цивілізації. Головними його рисами є переважання розвинутих країн, так званих країн-лідерів, наявність зрілої демократії та громадянського суспільства.

Географічне положення країн Західної Європи сприятливе. Це пов'язано з тим, що більшість з них мають вихід до моря, що позитивно впливає на розвиток міцних економічних зв'язків не тільки в межах субрегіону, а й з іншими регіонами Європи і світу. Важливим є також незначна віддаленість країн одна від одної. Це сприяє встановленню добросусідських відносин і розбудові єдиної Європи. Незважаючи на певну складність і мозаїчність рельєфу території субрегіону, кордони між окремими державами проходять переважно через такі форми поверхні, які не створюють значних перешкод для транспортних зв'язків.

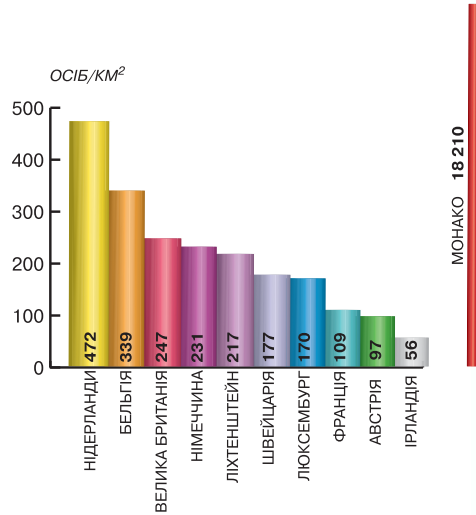
Природні умови і природні ресурси країн Західної Європи загалом сприятливі для розвитку господарства. Тут видобувають різноманітні мінерально-сировинні ресурси, зокрема вугілля у Великій Британії та ФРН, боксити у Франції, цинко-свинцеві руди у ФРН та Ірландії, калійні солі у ФРН та Франції, уран у Франції, нафту і газ на шельфі Північного моря та ін. Незважаючи на різноманітність корисних копалин, запаси багатьох з них близькі до виснаження. Так, вугільні басейни Англії та Німеччини, а також залізорудні басейни Франції, що були базою розвитку важкої промисловості, нині відіграють дедалі меншу роль як сировинні для паливно-енергетичної і металургійної галузей. Більшість країн Західної Європи не забезпечують власних потреб у мінеральних ресурсах, особливо енергетичних, тому змушені їх імпортувати. Західноєвропейські країни володіють різноманітними природно-рекреаційними ресурсами, які вдало використовують для розвитку туризму.

Усі країни субрегіону належать до першого типу відтворення населення з низькою народжуваністю і низьким рівнем природного приросту населення. Населення старіє, а коефіцієнт природного приросту в більшості країн не досягає нині відтворювального рівня і коливається в межах від 1,0 ‰ в Ірландії до 0,2 ‰ у Німеччині. Це змінило роль субрегіону у світовій системі зовнішніх міграцій населення. Нині він перетворився на головний осередок трудової імміграції, особливо з країн Центральної Європи та інших регіонів світу.

Більшість народів країн Західної Європи належить до індоєвропейської мовної сім'ї, однак їхня етнічна карта дуже строката. Тут є однопонаціональні країни, наприклад Ірландія, ФРН, Австрія. Є країни, де пере-

важає одна нація, але наявні національні меншини, наприклад Велика Британія, Франція. Трапляються двонаціональні країни, як-от Бельгія, та країни зі строкатішим національним складом, наприклад Швейцарія. В усіх країнах Західної Європи панівною релігією є християнство – католицизм і протестантизм.

Західна Європа є однією з густозаселених територій світу (мал. 62). Зокрема, країни Бенілюксу належать до таких, де густота населення є однією з найбільших у світі. Пересічно в країнах субрегіону на площі 1 км² проживає 120 осіб. Понад 80 % людей живе в містах. Тут спостерігається значна концентрація великих міст і міських агломерацій.

Мал. 62. Густота населення в країнах Західної Європи

Практичне завдання

За картами атласу визначте найбільші міста і міські агломерації в країнах Західної Європи. Назвіть країни – лідери за кількістю великих міських агломерацій.

Як і в більшості розвинутих, урбанізованих територій, населення Західної Європи зайняте переважно у сфері послуг, включаючи туризм і фінансовий бізнес.

Проблема

У країнах Західної Європи скорочується кількість робочих місць у таких високотехнологічних галузях промисловості, як автомобільна, електронна, авіакосмічна, що пов'язано з автоматизацією виробництва і кризовими фінансовими та іншими економічними процесами, які періодично охоплюють ці галузі у зв'язку з глобалізацією світового господарства. Запропонуйте свої способи виходу із цієї проблеми сьогодення.

Країни Західної Європи відрізняються високим рівнем охорони здоров'я, освіти і соціальної захищеності, низьким рівнем бідності, а середня тривалість життя населення тут наближається до 80 років.

Західноєвропейські країни – Німеччина, Велика Британія, Франція – є економічними лідерами за показником ВВП не тільки у Європі, а й у світі, а їхній ВВП на душу населення в кілька разів перевищує середньосвітовий рівень.

Прогноз

За оцінкою МВФ, попри фінансово-економічні негаразди, показник ВВП на душу населення в країнах Західної Європи загалом буде зростати (див. таблицю 1).

Таблиця 1. Прогноз зміни показника ВВП на душу населення в країнах Західної Європи, дол.

Назва країни	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Австрія	38 744	38 920	39 632	40 949	42 543	44 314
Бельгія	34 905	34 872	35 436	36 396	37 679	39 058
Велика Британія	35 286	34 881	35 402	36 541	37 838	38 808
Ірландія	39 383	38 253	38 746	39 926	41 404	42 947
Люксембург	78 108	77 228	78 569	80 629	83 276	86 160
Нідерланди	38 675	38 393	39 105	40 526	42 337	44 242
Німеччина	33 804	33 638	34 383	35 580	37 030	38 641
Франція	33 334	33 445	34 046	35 060	36 372	37 788
Швейцарія	41 840	41 822	42 431	43 592	45 109	46 694

У галузевій структурі господарства західноєвропейських країн переважає сфера послуг (так звані галузі сервісного сектору), при цьому ефективно розвивається й матеріальне виробництво (промисловість і сільське господарство), яке є надзвичайно високотехнологічним. Ці країни мають провідні позиції у сфері інновацій, високий рівень конкурентоспроможності національних господарств, високі соціальні стандарти.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Європу поділяють на такі субрегіони, як Північна, Південна, Західна, Східна та Центральна Європа.
- ✦ Головними рисами субрегіону є переважання розвинутих країн, наявність зрілої демократії та громадянського суспільства з високими соціальними стандартами.
- ✦ У країнах Західної Європи спостерігаються старіння населення, трудова імміграція, значна концентрація великих міст і міських агломерацій.
- ✦ У галузевій структурі господарства країн субрегіону переважає сфера послуг і високотехнологічні галузі промисловості та сільського господарства.

Ключові терміни і поняття

✦ субрегіон ✦ субрегіони Європи: Західна Європа, Північна Європа, Південна Європа, Східна та Центральна Європа ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Що покладено в основу виділення субрегіонів у Європі?
II	Назвіть приклади країн, що належать до різних субрегіонів Європи.
III	Поясніть, які чинники більше впливають на розвиток господарства країн Західної Європи: сприятливе економіко-географічне положення і наявність природних ресурсів, наявність дешевої робочої сили і переважання міських жителів чи розвиток науки та інноваційних технологій виробництва.
IV	Доведіть, що субрегіон Західна Європа посідає провідні позиції у світі.

ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА НІМЕЧЧИНИ

119

Географічна розминка

Пригадайте, коли відбулося об'єднання Західної і Східної Німеччини. Поміркуйте, як рельєф, корисні копалини та внутрішні води впливають на розвиток господарства країни.

Загальні відомості про країну. Офіційна назва Німеччини – Федеративна Республіка Німеччини, її площа 357,04 тис. км², населення – понад 82 млн осіб. Німеччину справедливо називають європейським велетнем. Так, за площею вона перебуває на п'ятому місці в Європі після України, Франції, Іспанії та Швеції. За кількістю населення країна посідає перше місце серед країн Західної Європи і друге серед усіх європейських держав. А її середня густота населення є однією з найвищих у Європі і становить 230 осіб на км².

Німеччина – це парламентська республіка за формою правління і федеративна держава за формою державного устрою. Вона поділяється на 16 федеральних земель (мал. 63). Найбільшою із земель є Баварія, а найзаселенішою – Північний Рейн–Вестфалія. Три із шістнадцяти федеральних земель є фактично містами. Це столиця ФРН Берлін, північне портове місто Гамбург і промислове місто Бремен. Серед інших міст Німеччини слід згадати Мюнхен – столицю Баварії, Франкфурт-на-Майні – найбільший аеропорт материкової Європи та ін. Державна мова в країні німецька, грошова одиниця – євро.

Географічне положення. ФРН розташована на сході Західної Європи в оточенні добре розвинених європейських країн, її економічних і політичних партнерів, що є вигідним насамперед для ведення зовнішньоекономічної діяльності. На півночі Німеччина межує з Данією, на сході її сусідкою є Польща, а на південному сході – Чехія. На півдні ФРН має спільні кордони з Австрією і Швейцарією, на заході з Францією, а на північному заході з країнами Бенілюксу. На півночі територія Німеччини омивається Північним і Балтійським морями, проте їхня мілководність і відсутність глибоководних природних проходів (фарватерів) до найбільших німецьких портів – Гамбурга та Бремена, робить Німеччину малоконкурентною з портами інших країн Західної Європи.

Природні умови й ресурси країни різноманітні, але не забезпечують повністю всіх її потреб. Поверхня Німеччини поступово знижується з півдня на північ, де представлена широкою і плоскою Північнонімецькою рів-

ВВП земель на одну особу, %
Середньонаціональний = 100 %

- понад 120
- 100–119
- 80–99
- 60–79
- нижче 60

Мал. 63. Федеральні землі ФРН

ниною. Рівнинний *рельєф*, а також сприятливий *клімат* є основними чинниками розвитку тут сільського господарства. Центральна і південно-західна частини країни представлені середньовисотними горами, багатими на лікувальні мінеральні води, які використовують у рекреаційному господарстві. На півдні Німеччини здійснюються Альпи, яким передуює Баварське плоскогір'я. Ця місцевість цілорічно приваблює сюди туристів.

Північнонімецькою рівниною течуть *річки* Одер, Ельба, Візер. Вони об'єднані між собою каналами, які виконують роль важливих водних транспортних шляхів. На південному заході Німеччини розташована долина повноводного Рейну, який відіграє значну економічну роль для країни і має статус міжнародної річки. На півдні країни тече Дунай, що забезпечує водою великі міські агломерації.

До середньовисотних гір та їхніх передгір'їв тяжіють родовища кам'яного вугілля і рудних *корисних копалин*, нафта і природний газ зосереджені на Північнонімецькій рівнині. Переважно в Східній Німеччині є незначні поклади бурого вугілля. Запаси природного газу, що становлять понад 300 млрд м³, використовують в енергетиці, однак ці об'єми не забезпечують повністю потреб країни. Німеччина багата на різноманітні солі, зокрема калійні. Значними є запаси сировини для виробництва будівельних матеріалів, керамічних виробів і скла.

Народонаселення і культура. Незважаючи на від'ємний природний приріст, кількість населення Німеччини зростає, але переважно завдяки іммігрантам. З майже 82 млн мешканців понад 7 млн – це іноземці, а ще 4 млн є етнічними німцями, що народилися поза країною. У національному складі населення ФРН переважають німці (майже 92 %). Серед інших національностей найбільший відсоток становлять турки (2 %), а ще понад 6 % – це серби, хорвати, італійці, росіяни, євреї, греки, поляки, курди, араби, іспанці. Щодо віросповідання населення Німеччини, то близько 40 % віруючих належать до протестантів, які мешкають на сході, півночі і в центрі країни, 35 % – до католиків, що населяють переважно південь і захід, майже 2 % – це мусульмани.

Прогноз

За даними Міжнародної організації міграції, Німеччина посідає третє місце в світі за кількістю іммігрантів, значна частка яких є трудовими мігрантами. За даними Федерального агентства зайнятості Німеччини, нині понад 80 % виданих іммігрантам дозволів на роботу припадає на громадян країн Центральної Європи. Спостерігається тенденція до міграції із цих країн висококваліфікованих спеціалістів. Більшість працівників, що приїждять на роботу, родом з Польщі, Чехії та Румунії.

Особливості народів і націй

Рисами характеру німців є скромність, чесність і домовитість. З усіх цивілізованих націй німці легше і найдовше здатні підкорятися урядам, під владою яких вони живуть. За темпераментом німців відносять до флегматиків. Їм притаманні розсудливість, прагматизм і наполегливість у досягненні мети, а також здатність витримувати труднощі, але у кмітливості й смаку вони дещо поступаються англійцям, французам та італійцям. Німці дуже люблять спорт, подорожі, цінують сімейні традиції. Населені пункти країни відрізняються високим рівнем благоустрою і чистотою.

Господарство. ФРН – це високорозвинута країна Європи й світу, що входить до Великої сімки. Господарська модель розвитку ФРН представлена соціально-ринковою системою, яка являє собою компроміс між економічним зростанням і рівномірним розподілом багатства. За показником ВВП Німеччина тривалий час не опускається нижче п'ятого місця у світі.

Проблема

Нині у ФРН низькі темпи росту ВВП, що є наслідком доволі щедрих соціальних програм. Майже 40 % чистого прибутку компаній ФРН йде на оплату праці, у численні соціальні фонди. Витрати на соціальне забезпечення пенсіонерів зростають. Високий рівень допомоги з безробіття часто породжує утриманські настрої в німецькому суспільстві. Поміркуйте, як можна поліпшити таку ситуацію.

У галузевій структурі господарства Німеччини, типовій для постіндустріальних країн, на сферу послуг припадає більше 68 % ВВП, на промисловість – 30 %, а на аграрний сектор – лише близько 2 %.

Промисловість Німеччини значно залежить від зовнішніх ринків сировини і збуту продукції. ФРН є одним з найбільших у світі виробників сталі, вугілля, цементу, хімічних товарів, транспортних засобів, верстатів, електроніки, суден, продуктів харчування та текстилю. Однак не всі галузі промисловості розвиваються нині успішно, що пов'язано як з міжнародною конкуренцією, так і з внутрішньою кризою. Так, конкуренції після воз'єднання країни не витримують більшість промислових підприємств Східної Німеччини. Існують певні проблеми у розвитку й *чорної металургії*, хоча за обсягом виробництва її продукції ФРН значно випереджає інші країни Західної Європи. Нині переважає передільна металургія, яка розміщена в багатьох районах Німеччини. Однак більшість основних потужностей чорної металургії зосереджено в межах давніх металургійних районів – Рурському і Нижньорейнському. *Кольорова металургія* працює переважно на імпортній сировині, тому її розміщення визначається транспортними умовами і дешевими енергоресурсами. Найголовнішим районом виплавки алюмінію є Північний Рейн-Вестфалія з центрами Ессен, Ферде, Норф; мідь виробляють у Гамбурзі, Люнені, Оснабрюке, Любеку та ін.

Однією з найважливіших галузей міжнародної спеціалізації країни є багатогалузевий *машинобудівний комплекс*, продукція якого забезпечує більше половини всього товарного експорту. Великими центрами машинобудування є Мюнхен, Нюрнберг, Манхайм, Гамбург, Берлін і Лейпциг (мал. 64). До галузей спеціалізації належить

Мал. 64. Міста ФРН – центри машинобудування

також *хімічна промисловість*. Головними районами концентрації хімічного виробництва є Рейнсько-Вестфальський, Рейн-Майнський та Верхній Рейн, де виробляється понад 50 % усієї продукції галузі. Найбільшими центрами є Леверкузен, Кельн, Весселінг, Франкфурт-на-Майні, Людвігсгафен та ін.

Провідні підприємства

Промислові гіганти. В організаційній структурі промисловості Німеччини основну роль відіграють інтегровані фірми – концерни. А всі найбільші промислові компанії – це ТНК, окремі з яких, особливо в галузях міжнародної спеціалізації, належать до найбільших корпорацій світу. Так, автомобільними гігантами є корпорації, «Даймлер-Крайслер» і «Фольксваген». Лідерами європейської хімічної і хіміко-фармацевтичної індустрії є німецькі концерни «Басф», «Бауер», які мають приблизно однаковий торговельний оборот і кількість працюючих. Найбільшими електротехнічними корпораціями Німеччини є «Сіменс» і «Бош».

Сільське господарство. У сільському господарстві Німеччина використовує майже 50 % своєї території. У галузевій структурі аграрного сектору господарства домінуючим є *тваринництво*, зокрема скотарство, свинарство і птахівництво. Ці галузі виробляють до 70 % товарної продукції. У *рослинництві* значні площі охоплено кормовими культурами (кормовий буряк, кукурудза на корм, люцерна, конюшина), що зумовлено потребами тваринництва, проте значну кількість кормового зерна Німеччина ще й імпортує. Продовольчим зерном країна забезпечує себе майже повністю. Тут вирощують переважно жито (3/4 збору зернових), овес, ячмінь. Добре розвиваються такі галузі рослинництва, як картоплярство, виноградарство і садівництво. Сільське господарство є потужною базою для розвитку харчової промисловості.

Практичне завдання

Користуючись картами атласу, назвіть основні галузі харчової промисловості Німеччини. Які з них виробляють продукцію на експорт? Які з німецьких товарів харчової промисловості є на українському ринку?

Сфера послуг ФРН представлена багатьма галузями, серед яких насамперед ті, що забезпечують соціальні потреби населення: освіта, охорона навколишнього середовища, медичне обслуговування, соціальне забезпечення, а також торгівля, громадський транспорт і банківська сфера. Найбільшу частку становлять *торгівля* і *транспорт*, у яких залучено близько 20 % робочої сили країни.

Провідні підприємства

Позиції лідерів торгівлі і транспорту. Німецька компанія «Метро» є європейським торговельним лідером, щорічний торговельний обіг якої становить близько 50 млрд євро і в якій працює майже 250 тис. населення. Найвищі сходинки на європейському транспортному ринку посідають німецькі компанії «Люфтганза» (авіаційний транспорт) з торговельним обігом у 17 млрд євро і з кількістю зайнятих 90 тис. та «Bahn» (залізничний транспорт), відповідні показники якої становлять близько 16 млрд євро та 214 тис. працівників.

Мал. 65. Книжковий фестиваль у Німеччині

Мал. 66. Автомобільна виставка в Мюнхені

Німеччина є світовим лідером у *банківській сфері*. Тут створена двоступенева банківська система, яка складається з головного Дойче Бундесбанку, Центральних банків земель і численних відділень і філій. Крім того, існують приватні банки, функції яких чітко регламентовані.

У Німеччині переважає діловий та екскурсійний *туризм*. Серед туристичних міст варто згадати Берлін з Бранденбурзькими воротами, Дрезден з палацовим комплексом Цвінгер та Дрезденською картинною галереєю, Гамбург, Бремен, Кельн, Дюссельдорф, Мюнхен – міста проведення різноманітних виставок і фестивалів світового рівня (мал. 65, 66).

Рекреаційний туризм у країні пов'язаний з наявністю бальнеологічних ресурсів – мінеральних вод. Тут діє близько 50 курортів, багато з яких надзвичайно престижні, зокрема Баден-Баден, Бад-Кіссинген, Бад-Фюссінг та ін. Щорічно на німецьких курортах оздоровлюється понад 1 млн осіб. Гірськокліматичні курорти зосереджені в німецьких Альпах.

Зовнішньоекономічна діяльність. За обсягами експорту ФРН посідає 2–3 місця у світі. Основними експортними товарами є автомобілі та технологічне обладнання, метал, продукти харчування, продукція хімічної, хіміко-фармацевтичної, текстильної та швейної промисловості. Подібним до експорту є й перелік імпортованих товарів, проте в ньому значну частку становлять енергоносії – природний газ і нафта. Географія експорту та імпорту подібна до інших країн Євросоюзу. Майже 60 % експорту та імпорту припадає на країни ЄС. Потужними торговельними партнерами Німеччини є також США та Японія. Останнім часом активізувалися торговельні процеси з країнами Центральної Європи і Росією.

ФРН є одним з найбільших інвесторів для Іспанії, Португалії, Греції та інших країн ЄС. Справжній німецький «інвестиційний бум» наприкінці ХХ ст. пережили й США. Значно посилюється інтерес німецьких інвесторів до країн Центральної і Східної Європи, зокрема в галузях зв'язку, автомобілебудування, хімічної промисловості.

Україна також входить до двадцяти найважливіших партнерів Німеччини. У нашій країні діють близько 500 спільних українсько-німецьких підприємств. ФРН експортує до України різноманітну продукцію машинобудування, тканини, одяг, продукти харчування. В останні роки значно розширилося співробітництво двох держав у сфері науки, освіти й культури. В Україні продуктивно працюють бюро різноманітних німецьких фондів (Аденауера, Еберта, Зайделя), відділення інституту Гете. У Німеччині стажуються українські менеджери, студенти і викладачі.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Об'єднана Німеччина – це розвинена країна Західної Європи, що має великі розміри території, значну кількість і густоту населення.
- ✦ Різноманітні природні умови і ресурси не забезпечують усіх потреб країни, тому окремі галузі господарства орієнтуються на імпорту сировину.
- ✦ У національному складі населення ФРН переважають німці.
- ✦ Економіка країни ринкова, соціально орієнтована. Галузями міжнародної спеціалізації є машинобудування, хімічна, харчова і легка промисловість.
- ✦ Сфера послуг, зокрема такі галузі, як торгівля, транспорт і банківська сфера, за створенням ВВП посідає передові позиції.
- ✦ Найголовнішими зовнішньоекономічними партнерами Німеччини є країни ЄС, США та Японія.

Ключові терміни і поняття

- ✦ Федеративна Республіка Німеччини ✦ федеральні землі ✦ соціально-ринкова економіка ✦ постіндустріальна країна ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Складіть візитну картку Німеччини.
II	Назвіть галузі господарства і продукцію Німеччини, яка має європейське і світове значення.
III	Поясніть розташування різних центрів розвитку промисловості Німеччини, користуючись картою атласу.
IV	Оцініть роль ФРН в об'єднаній Європі.

§26. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ

Географічна розминка

Назвіть острови, на яких розташувалася Велика Британія.

Назвіть природні ресурси, які здавна використовували на території країни.

Загальні відомості про країну. Офіційна назва Великої Британії – Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, площа – 244,1 тис. км², населення – 61,8 млн осіб. Форма державного правління – парламентська монархія. Главою держави є королева. У державі не написана Конституція, а законодавство складається з актів конституційного характеру, які в сукупності є Конституцією країни. Проте відсутність основного закону не заважає населенню країни бути законослухняним.

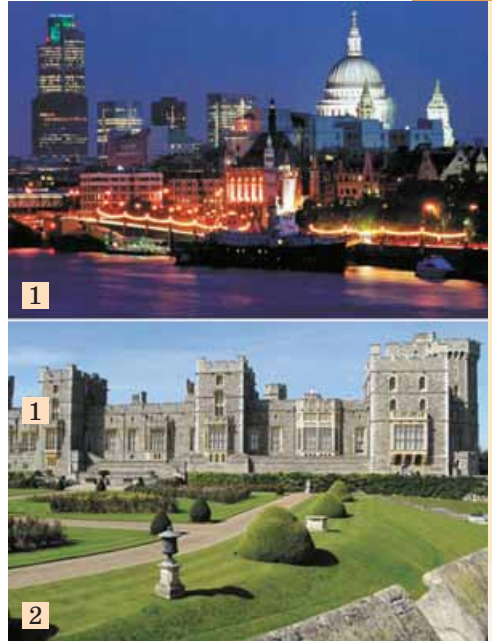
Велика Британія – унітарна держава з наданням прав адміністративної та політичної автономії Шотландії, Уельсу, Північній Ірландії. Країну поділяють на чотири історико-географічні області: Англія, Уельс, Північна Ірландія і Шотландія, особливий статус мають острів Мен і Нормандські острови. Велика Британія має острівні володіння за межами

своїєї території, вона зуміла зберегти економічні зв'язки з колишніми колоніями, створивши Співдружність Британських Націй. Це одна з небагатьох держав ЄС, яка поки що зберігає свою національну валюту *фунт стерлінгів*.

Столиця держави Лондон – один з найбільших фінансових, економічних, культурних центрів Європи і світу. Тут діє понад 30 музеїв, серед яких Тауер, музей Вікторії та Альберта, музей воскових фігур Мадам Тюссо. Лондон внесено до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО як місто, в якому зібрано велику кількість пам'яток культури – Вестмінстерське абатство XI ст. з Куточком поетів, Віндзорський замок, Куточок ораторів у Гайд-парку, колона Нельсона та ін. Привертають увагу й численні парки міста (мал. 67).

Географічне положення. Велика Британія – це острівна країна. Берегова лінія Британських островів значно розчленована численними затоками і утворює великі півострови – Уельс і Корнуолл. Найближче до Королівства розташована Франція, з якою зв'язок здійснюється через протоки Ла-Манш (тунель під Ла-Маншем) і Па-де-Кале, а також Бельгія і Нідерланди, які межують з ним також по морю. Велику Британію часто називають західними воротами до Європи, що повністю виправдано, бо саме ця країна стоїть на перетині важливих повітряних і морських шляхів Старого світу з Новим. Таке розташування Великої Британії значно впливало на розвиток країни впродовж усієї її історії.

Природні умови і ресурси. Райони Великої Британії дуже відрізняються за рельєфом, кліматом і пануючими ландшафтами. На півночі і заході країни переважає гірський *рельєф*, на південному сході – рівнинний. Найбільш гористою є територія Шотландії. Значна частина території країни добре освоєна, а близько 3/4 її площі – це сільськогосподарські угіддя (мал. 68).

Мал. 67. Лондон – столиця Великої Британії (1), Вестмінстерський палац (2)

Мал. 68. Сільськогосподарські угіддя Великої Британії

Велика Британія не відрізняється різноманітністю *корисних копалин*, проте окремі з них відіграли у свій час суттєву роль у формуванні промислових районів країни. Найбільше значення мали запаси кам'яного вугілля, які зосереджені в трьох басейнах країни – Йоркширському, Нортумберленд-Даренському та Південно-Уельському. Нині роль вугілля суттєво зменшилася. Натомість зріс видобуток нафти й газу на шельфі Північного моря. Велика Британія раніше використовувала власну залізну руду для потреб металургії. Нині галузь перейшла на якіснішу імпортовану руду. З інших корисних копалин заслуговують на увагу родовища каоліну, кам'яної та калійної солі. Досліджуються родовища уранових руд.

Клімат Великої Британії морський, дуже м'який і вологий на заході та більш сухий на сході. У ґрунтовому покриві переважають підзолисті й бурі лісові ґрунти, які суттєво окультурені і дають високі врожаї. Особливості ґрунтово-кліматичних умов визначають спеціалізацію сільськогосподарства західної і східної частин країни.

Річки Великої Британії повноводні, близько розташовані одна до одної, що дало змогу об'єднати їх каналами і створити густу мережу транспортних шляхів. Порізаність берегової лінії і зручність гирлових частин річок, які далеко заходять у суходіл, позитивно впливає на створення портів, які стали важливими транспортними вузлами.

У Великій Британії переважають культурні *ландшафти*, хоча в багатьох місцях збереглися куточки незайманої природи, що вражають своєю красою всіх відвідувачів.

Народонаселення і культура. Нині для країни характерний низький природний приріст (0,4 ‰), з цим пов'язане «старіння нації» і проблеми відтворення працездатного населення. Англійці становлять близько 80 % населення країни. Вони є нащадками англосаксів і норманів. Близько 15 % – це шотландці, валійці та ірландці – нащадки кельтів. До 5 % припадає на іммігрантів з країн Співдружності. За віросповіданням переважають англікани. Серед віруючих є католики і незначна частка мусульман.

Особливості народів і націй

Англійці відрізняються поміркованістю, про яку вони не забувають ні під час роботи, ні під час відпочинку. Їм притаманна любов до порядку, комфорту, потяг до розумової діяльності. Вони люблять гарний транспорт, свіжий костюм і багату бібліотеку. Увагу привертає англійський спосіб життя, зокрема прихильність до традицій, повага до королівської сім'ї, своя система мір, лівосторонній рух, традиції в харчуванні, старомодні кеби та омнібуси на вулицях, зневага лондонських клерків до портфелів.

У країні спостерігаються одна з найвищих у Європі густота населення і дуже високий рівень урбанізації. У містах проживає понад 90 % населення. Велика Британія має високоефективний ринок праці, що забезпечує досить високий рівень зайнятості населення. Рівень безробіття приблизно вдвічі нижчий, ніж у Німеччині та Франції. Держава, не втручаючись у регулювання зайнятості населення, активно стимулює створення нових робочих місць у приватному секторі господарства.

Соціальні проблеми сучасної Великої Британії пов'язані з іммігрантами, з якими часто виникають і загострюються трудові конфлікти.

Велика Британія має надзвичайно цікаву й давню культуру. Країна дала світу багатьох діячів науки і культури, серед яких філософ Р. Бекон, мандрівники-дослідники Ф. Дрейк, Дж. Кук, біологи і медики Ч. Дарвін, Ф. Хопкінс, А. Флемінг, літератори В. Шекспір, Д. Дефо, Дж. Свіфт, С. Моем, Р. Кіплінг, Дж. Прістлі та ін., музиканти У. Бьорд, Б. Бріттен, група «Бітлз».

Господарство. Велика Британія є однією з найрозвинутіших країн світу, провідною торговельною країною, світовим фінансовим центром. ВВП країни становить понад 2 трлн дол. Країна вибудовує свою ринкову модель господарського розвитку, що має такі особливості: мінімум державного втручання і максимум приватної ініціативи. Велика Британія посідає провідне місце в науково-технічних розробках, у розвитку новітніх технологій.

Структура господарства Великої Британії в загальних рисах повторює німецьку. У ній на сферу послуг припадає понад 73 % ВВП, а на промисловість і сільське господарство відповідно лише 25 % і близько 2 %.

Прогноз

За економічним прогнозом Британської торгової палати (БТП) спад економічного розвитку у 2009 р. становив близько 4 %, але вже в 2010 р. фіксується зростання на 1,1 %, а в 2011 р. ВВП Великої Британії, як очікується, зросте на 1,9 %. На думку БТП, зростатиме до середини 2010 р. й кількість безробітних з 2,43 млн до пікової цифри понад 3 млн осіб, або 9,6 % усього працездатного населення.

Промисловість. За обсягами промислового виробництва Велика Британія посідає п'яте місце у світі. Як і в інших країнах Західної Європи, у Великій Британії існують галузі, які всіляко підтримуються урядом. Це передусім *металургійна промисловість*. Нині збереглося п'ять металургійних районів. Однак змінилася географія розміщення металургійної промисловості.

Практичне завдання

Користуючись картами атласу, назвіть металургійні райони Великої Британії. Поясніть, чому розміщення підприємств чорної металургії змістилося на узбережжя у порти.

Такою самою галуззю є *текстильна промисловість*, географія якої збереглася з епохи промислового перевороту. Бавовняна промисловість зосереджена у Ланкаширі, вовняна – в Йоркширі, лляна – у Північній Ірландії, а трикотажна – у Східному Мідленді.

Досить сильними є позиції Великої Британії в енергетичній, нафтохімічній, харчовій галузях промисловості та в багатогалузевому *машинобудуванні*. Хоча машинобудівний промисловий комплекс зазнав кризи і значних структурних змін, його частка впродовж останніх років зростає. Найбільш значущі позиції в машинобудуванні має виробництво двигунів, літаків і космічного обладнання, виробництво комп'ютерів, телефонів, засобів зв'язку, радіоелектронного обладнання, а також автомобілів. При цьому значно зменшилися обсяги суднобудування, проте Велика Британія залишається одним з найбільших у світі виробників військових та спеціалізованих суден.

Найбільшим центром розвитку електроніки та електротехніки є Лондонська агломерація, проте зростає роль і Глазго, Единбурга та Данді, які справедливо називають «Силіконовою долиною Шотландії». Авіаракетна галузь розміщена в Лондоні, Брістолі і Східному Мідленді. Верстатобудування та приладобудування приурочені до Бірменгена, а важке машинобудування – до металургійних районів Північного Сходу Англії.

Провідні підприємства

Лідери британської економіки. П'яте місце у світі за торговельним обігом посідає нафтопереробна компанія «Брітіш Петроліум». Наступна за нею авангардна трійка представлена виробництвом первинних пластмас і пластику, фармацевтичних товарів (компанія «GSK») та органічної хімії. Британські компанії «Брітіш Телеком», «Ракал Електронікс», «Сіменс Плессі» є традиційно сильними в електротехнічній промисловості. Приватизована компанія «Брітіш Аероспейс» спеціалізується на випуску широкого спектру космічних апаратів, ракет, літаків тощо, а «Роллс-Ройс» – один зі світових лідерів з виробництва авіадвигунів. Харчова промисловість представлена багатьма гігантами, серед яких «Юнілевер» – британсько-нідерландський консорціум, торговельний обіг якого понад 50 млрд євро, а кількість зайнятих становить понад 250 тис. осіб.

Сільське господарство Великої Британії є типовим для постіндустріальних країн ЄС з досить низькою часткою у структурі ВВП та з високим рівнем фінансової підтримки з боку держави та країн ЄС.

Проблема

Обсяги виробництва продукції в аграрному секторі господарства країни постійно скорочуються, що пояснюється аграрною політикою ЄС, спрямованою на контроль за обсягами продукції, що випускається, та частинами хворобами сільськогосподарських тварин останніми роками. Поміркуйте, як вирішити проблему збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції і при цьому виконати всі угоди «Спільної аграрної політики» країн ЄС.

Сільське господарство характеризується наявністю великих землевласників (*лендлордів*), які здають свої землі в аренду, особливо на південному сході країни. У структурі галузі переважає *тваринництво*, що зумовлено наявністю цілорічних продуктивних пасовищ. Основними галузями тваринництва, як і в інших країнах Західної Європи, є розведення великої рогатої худоби, свинарство і птицеводство. У *рослинництві* третина земель охоплена зерновими культурами, серед яких провідними є пшениця і ячмінь. На половині ріллі вирощують багаторічні трави, незначні ділянки відведені під вирощування картоплі, цукрового буряку, городини та ягід.

Практичне завдання

Користуючись картами атласу, назвіть основні землеробські і тваринницькі райони Великої Британії.

Сфера послуг. Враховуючи острівне положення країни, важливою галуззю сфери послуг є *транспорт*, представлений усіма видами. Після

введення в експлуатацію Трансламанського тунелю, завдовжки понад 50 км, країна отримала прямий вихід до континентальної транспортної системи. Велика Британія посідає одне з перших місць у Європі за розвитком морського транспорту. Вона володіє однією з найбільших авіакомпаній світу («Брітш Ейрвейз»), яка за протяжністю авіаліній є абсолютним лідером у Європі, проте за торговельним обігом поступається німецькій «Люфтганзі».

Досить сильними є позиції Великої Британії в галузі *телекомунікацій*, *банківському* секторі, концентрація та централізація в якому призвела до формування потужних фінансових груп. Частка британських банків у міжнародному кредитуванні перевищує 20 %.

Велика Британія відіграє значну роль у сфері *туризму*. Вона є країною переважно ділового, пізнавального, спортивного та освітнього туризму. Крім Лондона, привабливими для туристів є молодіжний центр країни Ліверпуль, університетські міста Оксфорд та Кембридж, шотландські міста Единбург і Глазго – центри мистецтва і проведення фестивалів, Кардифф – столиця Уельсу, яка збирає шанувальників пам'яток Середньовіччя, а також курортні райони на півдні Англії (Боримут).

Рівень розвитку господарства в окремих районах Великої Британії неоднаковий, що зумовлено як історичними чинниками, так і сучасними тенденціями. Провідні позиції в розвитку господарства країни посідають райони Південної Англії, серед яких Південний Схід. Райони Центральної Англії більше ніж інші залежать від розвитку обробних галузей промисловості. Північні райони Англії відрізняються насиченістю давніх традиційних галузей господарства. Райони національної окраїни, що включають Уельс, Шотландію та Північну Ірландію, з депресивних перетворилися на території інтенсивного промислового і сільськогосподарського розвитку.

Зовнішньоекономічна діяльність. Як і більшість країн Західної Європи, Велика Британія значну увагу приділяє зовнішній торгівлі, частка якої у світовій торгівлі становить близько 6 %. Основними промисловими товарами, які країна постачає на зовнішні ринки, є продукція машинобудування, хімічної та хіміко-фармацевтичної галузей. Надзвичайно конкурентоспроможними на світовому ринку є харчові концентрати, кондитерські вироби, тютюн і різноманітні напої. Основними статтями імпорту є промислове обладнання, технології, паливо, продукти харчування.

Країна здійснює 10 % світового експорту послуг – банківських, страхових, брокерських, консультативних, а також у галузі комп'ютерного програмування.

Велика Британія є потужним світовим інвестором. Значна частина інвестицій припадає на країни ЄС, зокрема на Німеччину (особливо Східну). А в самому Королівстві високою є частка інвестицій із США.

Відносини Великої Британії з Україною набувають дедалі більш стійкого і динамічного характеру. Спостерігається тенденція щодо збільшення обсягів взаємної торгівлі. У структурі товарообігу лідерами є текстильна промисловість, продукція чорної металургії і хімічної промисловості. Велика Британія входить до числа великих інвесторів України, посідаючи п'яте місце серед країн-інвесторів. Найбільша частка інвестицій спрямовується в харчову промисловість, машинобудування, внутрішню торгівлю. Створюються спільні українсько-британські підприємства.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Велика Британія – парламентська монархія, унітарна держава, має острівні володіння за межами своєї території.
- ✦ Країна не відрізняється різноманітністю мінерально-сировинних ресурсів, значна частина її території добре освоєна і зайнята сільськогосподарськими угіддями.
- ✦ Велика Британія – це держава з низьким природним приростом, високою густотою населення і урбанізацією, у її національному складі переважають англієць.
- ✦ Провідними галузями промисловості країни є енергетика, нафтохімічна, хіміко-фармацевтична, харчова галузь промисловості та багатогалузеве машинобудування.
- ✦ У структурі сільського господарства Великої Британії переважає тваринництво.
- ✦ Сильними є позиції Великої Британії в транспорті, галузі телекомунікацій, банківському секторі.
- ✦ Велика Британія є провідною торговельною країною і потужним інвестором.

Ключові терміни і поняття

- ✦ парламентська монархія ✦ ринкова модель господарського розвитку
- ✦ галузі міжнародної спеціалізації ✦ лендлорди ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Назвіть найважливіші риси економіко-географічного положення Великої Британії, що впливають на розвиток господарства.
II	Порівняйте особливості населення Великої Британії і Німеччини.
III	Поясніть, чому держава всіляко підтримує такі галузі господарства, як чорна металургія, текстильна промисловість і сільське господарство.
IV	Доведіть, що сфера послуг Великої Британії посідає провідні позиції у світі.

§27. ФРАНЦІЯ

Географічна розминка

Пригадайте, яке місце за площею посідає Франція в Європі. Поміркуйте, які особливості природних умов Франції найбільше впливають на розвиток господарства.

Загальні відомості про країну. Офіційна назва держави – Французька Республіка. Її площа становить 551,6 тис. км², а населення – 62,9 млн осіб. Форма державного правління – президентсько-парламентська республіка. Франція є унітарною державою. Вона складається разом з Корсикою з 22 регіонів, які поділяють на 96 департаментів (мал. 69). Заморськими департаментами Франції є Французька Гвіана, Гваделупа,

Мартиніка, Реюньйон. Її територіальними одиницями з особливим статусом є Майотта, Сен-П'єр, Мікелон. Заморські французькі території – це Бассас-да-Індія, о. Кліппертон, о. Європа, Французька Полінезія, Французькі Південні та Антарктичні землі, о. Глорйоз, о. Жуан-да-Нова, Нова Каледонія, о. Тромплен, о. Уолесс і Футуна.

Столиця Франції – місто Париж – є серцевиною країни. Державна мова країни – французька. Країна входить до Єврозони і нині користується євро.

Географічне положення Франції на заході Європи є вигідним з погляду соціально-економічного розвитку. Моря і гори утворюють природні кордони країни з усіх боків, крім північно-східної частини, і водночас є джерелом важливих природних ресурсів. На заході, півночі і півдні територія країни омивається водами Атлантичного океану, зокрема його Біскайською затокою, протокою Ла-Манш і теплим Середземним морем.

Країна розташована на великому плато, яке на півночі перетинають річки Сена і Марна. На північному сході вздовж кордонів з Бельгією поверхня горбиста, укрита лісами. Південніше над долиною Рейну здіймаються гори Вогези. Саме тут проходить кордон Франції з Німеччиною. Далі на кордоні зі Швейцарією простягається гірський ланцюг Юра. Високогір'я Центрального масиву займають значну площу в центральній південній частині, де подекуди розкинуті застигли вулканічні кратери. Піренейські гори створюють природний кордон між Францією та Іспанією. На кордоні з Італією височіють грандіозні Альпи (мал. 70). Отже, Франція оточена такими природними об'єктами, які є її природною скарбницею, межує з такими сусідами, з якими склалися тісні політичні та економічні зв'язки.

Природні умови і ресурси Франції в цілому сприятливі для господарювання і комфортного проживання людей. Природні умови, зокрема *рельєф* переважної більшості території країни і *клімат*, сприятливі для ведення сільського господарства.

Мал. 69. Сучасні економічні райони Франції

Мал. 70. Французькі Альпи

На мінерально-сировинні ресурси Франція небагата. Так, у Лотарингії є незначні запаси кам'яного вугілля та залізної руди, у Центральному масиві – запаси урану, який використовують на атомних електростанціях. Як енергетичний ресурс використовують також енергію гірських річок. На півдні – у Провансі і Лангедоці – видобувають боксити. Країна має природні будівельні матеріали, а також калійну та кам'яну сіль.

Особливості рельєфу, зокрема гірські масиви Альп і Піренеїв, є важливим чинником розвитку туризму. Туристськими ресурсами є й морські узбережжя з чудовими пляжами (мал. 71), судноплавні річки, серед яких Сена, Луара, Гаронна, Рона. У межах країни експлуатуються численні джерела цілющих мінеральних вод. Територія Франції вкрита широколистяними лісами, які становлять понад 25 % площі країни, на півдні – середземноморський маквіс, що подекуди змінює культурна рослинність – маслинові гаї, виноградники, фруктові і декоративні дерева. З метою збереження флори і фауни створено національні природні парки, ландшафти яких є важливими рекреаційними ресурсами країни.

Народонаселення і культура. Природний приріст населення у Франції, як і в більшості країн Західної Європи, невисокий і становить нині всього 0,4 ‰. Понад 85 % жителів країни – французи. Свої етнічні особливості зберігають каталонці, корсиканці, бретонці, фламандці та ін. народи. У країні проживає достатньо багато іммігрантів – алжирців, португальців, іспанців, італійців, турків, вірмен, марокканців, тунісців, в'єтнамців, басків. Католики становлять 90 %, що підтверджує сильні традиції Римської католицької церкви. Прихильність до інших релігій у відсотках така: протестанти становлять 2 %, мусульмани – 2 %, іудеї – 1 %, православні – 0,5 %, поза вірою – 4,5 %. Переважна більшість населення (понад 70 %) мешкає в містах. Рівень життя французів високий. Більше половини населення працює у сфері послуг.

Мал. 71. Французьке Середземномор'я

Проблема

Франція має висококваліфіковані кадри, нове технологічно модернізоване обладнання, цікаві науково-технічні розробки. Однак останніми роками спостерігається «втеча мізків», особливо до США та Великої Британії, де оплата кваліфікованої праці вища, а податки нижчі, ніж у Франції. Запропонуйте способи подолання цієї проблеми.

Франція дала світу великих мислителів (Монтеск'є, Руссо, Вольтера), письменників (Бальзака, Золя, Мопассана, Дюма, Перо, Анатолія Франса), художників (Гогена, Матіса, Моне, Мане та ін.), музикантів (Бізе, Раavelя, Дебюссі та ін.) та інших представників культури.

Особливості народів і націй

Французька нація має багату історію і культуру, яка завжди впливала і впливає нині на розвиток європейської культури. Позитивними рисами французів, на думку іноземців, є їхня енергійність, привітність, працелюбність, розум, готовність прийти на допомогу, галантність, захопленість. Французів відрізняє вишуканий смак у спілкуванні. У минулому Франція значно вплинула на формування європейського етикету, а французька мова тривалий час була мовою дипломатичного листування. Французи виховані так, що потрапляючи в іншу країну, з легкістю засвоюють і чуже життя, і чужі норми поведінки. Водночас для французів характерні й такі риси, як суєтність, скептицизм, часто зверхність, недостатня пунктуальність. Справедливо пишаючись своєю мовою, французи зазвичай погано знають іноземні мови.

Господарство. За показником ВВП Франція посідає восьме місце у світі, поступаючись сусіднім Німеччині та Великій Британії, а також Росії. У ній, як і в Німеччині, утвердилася соціально орієнтована модель ринкової економіки. Її найважливішою особливістю є більша частка в господарстві державного сектору, ніж у ФРН і Великій Британії. Тому на державних підприємствах Франції працює майже четверта частина всього зайнятого населення країни, а держава розподіляє до 55 % ВВП. Саме держава зберігає суттєвий вплив у ключових галузях господарства, володіє більшою частиною залізниць, енергосистем, повітряного транспорту та телекомунікаційних компаній. Іншою важливою особливістю господарства Франції, як і Німеччини, є захист з боку держави соціальних інтересів населення. Підтвердженням цього є те, що рівень оплати праці в державному секторі вищий, ніж у приватному. Тому більшість французів віддають перевагу роботі на підприємствах, в установах і закладах державної форми власності.

Прогноз

За даними журналу європейської економіки, Франція посідає друге місце у світі за кількістю та розмірами податків, що відштовхує потенційних інвесторів. Так, соціальні відрахування в країні вищі порівняно з Німеччиною та Великою Британією на 6 %, порівняно з Японією – на 12 %, а зі США – на 16 %.

Промисловість Франції в умовах глобалізації орієнтується на розвиток тих галузей, які визначають НТП. Це насамперед багатогалузеве *машинобудування*, представлене виробництвом автомобілів, літаків, ракет, швидкісного рухомого складу залізниць, робототехніки, мікроелектроніки та ін. Найбільша концентрація машинобудування спостерігається у Великому Парижі, а також у Ліоні, Тулузі й інших міських агломераціях. Для країни характерний високий рівень розвитку ядерної енергетики і біотехнологій.

Реалії сьогодення

Ядерна енергетика Франції. За масштабами ядерної енергетики Франція поступається тільки США. У країні діє понад 50 енергоблоків АЕС, на яких щорічно виробляється понад 70 % електроенергії. У Франції багато унікальних центрів ядерної енергетики. Зокрема у Трикастене зосереджений найбільший у Західній Європі завод зі збагачення урану, а на мисі Лаг – найбільший у регіоні завод з відновлення стержнів АЕС.

Французькі підприємства мають досить високі конкурентні позиції в *хімічній, хіміко-фармацевтичній і харчовій галузях* промисловості. Підприємства цих галузей розміщено в багатьох районах. Так, найбільшим центром нафтохімії є Марсель. Підприємства з виробництва калійних добрив зосереджені в Ельзасі, виробництва соди та вуглехімії – у Лотарингії, лісохімії – у Ландах. Традиційно конкурентоспроможними на зовнішньому ринку є *виноробна, швейна та парфумерно-косметична* галузі.

Розвивається у Франції й металургійна промисловість, яка перебуває під надійним захистом держави. Найбільше значення мають металургійні комбінати в Дюнкерку та Фосі. Електрометалургія зосереджена поблизу джерел дешевої електроенергії в гірських районах.

Провідні підприємства

Лідери промислового виробництва. Європейськими лідерами з виробництва автомобілів є компанії «Пежо» і «Рено», електронної та електротехнічної промисловості – державна компанія «Томпсон», авіа-космічної – «Аероспасьяль». Потужною металургійною компанією є «Юзінор-Сасілор», яка забезпечує близько 70 % виробництва сталі та 98 % експорту продукції галузі. Одним з лідерів харчової промисловості є «Данон», яка домінує в Європі на ринку молокопродуктів.

Сільське господарство Франції забезпечене значними площами родючої землі, сучасними технологіями і державними дотаціями фермерів. Усе це зробило Францію лідером у виробництві сільськогосподарської продукції всієї Європи й потужним її експортером. У сільському господарстві, а також у легкій і харчовій промисловості ключову роль відіграють дрібні приватні підприємства.

Різноманітність клімату дає змогу поєднувати *рослинництво* помірного і субтропічного типів. Провідною галуззю рослинництва в помітному поясі є вирощування зернових культур, насамперед пшениці, кукурудзи і ячменю. На Північнофранцузькій низовині вирощують також картоплю, цукровий буряк, соняшник, хміль і льон. Традиційними для Франції і дуже важливими галузями рослинництва є виноградарство, садівництво та овочівництво, які тяжіють на південь до Середземномор'я.

Мал. 72. Швидкісний потяг

Найважливішою галуззю *тваринництва* є скотарство, зокрема вирощування великої рогатої худоби. Розвинуті також свинарство та конярство. Значну роль у господарстві багатьох міст, що розташувалися на узбережжі Атлантичного океану, відіграє рибальство.

Сфера послуг. Провідну роль у структурі сфери послуг відіграють *банківська сфера, транспорт* (мал. 72), *торгівля, туризм*, хоча за кількістю зайнятих найбільшими є установи з надання *консультативних послуг* (інформаційних, рекламних, маркетингових та ін.).

Провідні підприємства

Лідери з надання послуг. Найбільшими банками Франції вважаються «Сосьєте женераль», «Кредит Ліонне», «Банк насьональ де Парі», які мають розгалужену мережу відділень та активно працюють на світових ринках банківських послуг. Франція має розвинений транспортний комплекс, представлений насамперед надшвидкісними залізницями «ТЖВ» (швидкість понад 320 км на годину) (мал. 72). Авіаційна компанія «ЕР Франс» є лідером авіаперевезень з торговельним оборотом близько 12 млрд євро, у якій працює понад 60 тис. осіб.

Франція є світовим лідером у сфері туризму, частка якого становить більше 10 % ВВП країни. У сфері туризму зайнято понад 3 млн осіб. Пересічно щорічно країну відвідують понад 70 млн туристів, які приносять дохід у розмірі більше 55 млрд дол.

За особливостями розвитку й розміщення господарства Франція поділяється на вісім районів. Це – Столичний район (Іль-де-Франс), Паризький басейн, Північ, Схід, Центральний Схід, Середземномор'я, Південний Захід, Захід. Кожний район має своє господарське «обличчя». Нині райони розвиваються неоднаково: найбільш розвиненими є район Парижа та Середземномор'я, депресивними залишаються Північ і Схід, набирають обертів у господарському розвитку Південний Захід і Захід.

Практичне завдання

Користуючись картами атласу, назвіть галузі промислової і сільськогосподарської спеціалізації кожного з районів Франції.

Зовнішньоекономічна діяльність Франції представлена всіма формами, серед яких чільне місце посідає зовнішня торгівля. Так, за обсягом товарообігу країна посідає четверте-п'яте місце у світі. У ЄС вона є другою за обсягом експорту і третьою за обсягом імпорту. В експорті переважає передусім продукція промисловості – понад 80 %. Основними експортними товарами є автомобілі, літаки, гелікоптери, обладнання для АЕС, космічної техніки, сталь та алюміній, продукція хімічної промисловості, ліки, зброя, текстиль та одяг. На експорт Франція постачає й продукцію аграрного сектору господарства. Основу імпорту становлять енергоносії (зокрема, сира нафта), деякі сільгосппродукти та вироби хімічної галузі.

Перші місця у взаємній торгівлі Франції посідають Німеччина, Велика Британія, Італія, а також Бельгія, Люксембург та Іспанія. Частка США досить невелика і становить усього 7–9 %.

Загальний обсяг французьких інвестицій в економіку інших країн становить понад 25 млрд дол. на рік. Франція завжди приділяла значну увагу країнам Африки як чиннику свого впливу у світі. Це пояснюється в першу чергу наявністю колись тут великої кількості французьких колоній, які й нині перебувають під великим впливом країни.

Нині як у Франції, так і в Україні надається великого значення двостороннім відносинам. Франція замикає десятку головних країн-інвесторів в українську економіку. Інвестиції спрямовуються, зокрема, у харчову промисловість і сільське господарство, телекомунікації і зв'язок, виробництво будівельних матеріалів тощо. Перспективним є розвиток відносин у сфері морського торговельного судноплавства, а також культурних зв'язків.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Франція – це велика за розмірами парламентсько-президентська республіка, що розташувалася на заході Європи.
- ✦ Країна багата на земельні й рекреаційно-туристичні ресурси, меншою мірою забезпечена мінерально-сировинними ресурсами.
- ✦ Франція – однонаціональна країна, де сповідується католицизм.
- ✦ У країні сформоване ринкове соціально орієнтоване господарство з великою часткою державного сектору.
- ✦ Провідними галузями промисловості є атомна енергетика, машинобудування, хімічна і харчова галузі.
- ✦ Сільське господарство країни посідає провідні позиції в Європі і спеціалізується переважно на рослинництві.
- ✦ Франція експортує автомобілі, літаки, гелікоптери, обладнання для АЕС, космічну техніку, сталь та алюміній, продукцію хімічної промисловості, ліки, зброю, текстиль та одяг; імпортує переважно енергоносії.

Ключові терміни і поняття

✦ парламентсько-президентська республіка ✦ «втеча мізків» ✦ ринкова соціально орієнтована економіка ✦ державний сектор економіки ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Складіть візитну картку Франції.
II	Порівняйте спеціалізацію будь-яких двох районів Франції.
III	Поясніть переваги й недоліки потужного державного сектору економіки Франції.
IV	Доведіть, що туризм посідає одне з провідних місць у господарстві Франції.

§28. ПІВНІЧНА І ПІВДЕННА ЄВРОПА

Географічна розминка

Назвіть країни, що входять до Північного та Південного субрегіону Європи.
Поміркуйте, чому Північну і Південну Європу називають субрегіонами-антиподами.

Загальна характеристика Північної Європи. Субрегіон налічує вісім країн, що відрізняються за формою державного правління, площею і кількістю населення (табл. 1). Цей субрегіон розташований на півночі Європи і простягається за Північне полярне коло до мису Нордкін, що є її крайньою північною точкою. Часто країни субрегіону називають Скандинавськими, що в перекладі з фінської, фарерської та ісландської мов означає «північні землі».

Таблиця 1.

Країни Північної Європи, 2009 р.

Назва країни	Форма державного правління	Площа, тис. км ²	Кількість населення, млн осіб	ВВП на душу населення, дол.
Ісландія	республіка	102,8	0,3	35758
Данія	конституційна монархія	43,0	5,5	35984
Норвегія	конституційна монархія	324,2	4,8	52797
Швеція	конституційна монархія	450,0	9,3	35836
Фінляндія	республіка	338,15	5,3	34582
Латвія	республіка	64,6	2,3	15218
Литва	республіка	65,3	3,3	17315
Естонія	республіка	45,2	1,3	18386

Північноєвропейські країни займають переважно півострівне та островне положення. Винятком є Фінляндія та республіки Прибалтики. Від континентальної Європи субрегіон Північна Європа майже з усіх боків відокремлений водою.

Загальна площа території становить понад 1,4 млн км². Цікаво, що на такій великій території проживає всього 32 млн мешканців, що майже удвічі менше, ніж, наприклад, населення Франції. Найбільша густота населення спостерігається в Данії (125 осіб/км²), а найменша – в Ісландії (2,7 осіб/км²). Національний склад населення строкатий. У Північній Європі мешкають шведи, ісландці, саами, фінни, фарерці, норвежці, данці, інуїти, росіяни, латиші, литовці, естонці та ін. Більшість населення субрегіону розмовляє трьома мовами – данською, шведською і норвезькою. Міграційні процеси переважають між основними країнами субрегіону, зокрема з Фінляндії і Данії до Швеції. Спостерігається невисока частка міграцій між країнами Північної Європи та іншими європейськими країнами.

Реалії сьогодення

Особливості країн Північної Європи. В усіх країнах регіону висока частка людей похилого віку. Середня тривалість життя становить 77 років, а у Швеції, Ісландії та Норвегії – 81 рік. До того ж Швеція є країною з найбільшою часткою людей похилого віку у світі. Усі країни – високоурбанізовані. Максимальний рівень урбанізації в регіоні зафіксований в Ісландії. Він становить 94 %. Міські агломерації країн Північної Європи за кількістю населення суттєво поступаються країнам Західної Європи. Так, найбільш людними є міські агломерації Копенгагена (1,75 млн осіб) і Стокгольма (1,2 млн осіб). Майже всі столиці північних держав розташовані на півдні своїх країн і приблизно на одній широті (мал. 73).

Іншими регіональними особливостями є приналежність країн до лютеранської церкви, високий рівень соціальної захищеності населення, більш повна участь жінок у владних органах і політиці, ніж будь-де у світі.

Мал. 73. Столиці країн Північної Європи: Копенгаген (1), Рейк'явік (2), Гельсінкі (3), Осло (4), Стокгольм (5)

Північне положення країн Північної Європи відрізняється особливими природними умовами – переважно холодним кліматом, малородючими ґрунтами і обмеженими мінерально-сировинними ресурсами. Проте сувора північна природа, цікава історія та високий рівень цивілізації Скандинавських країн приваблює сюди, особливо останніми роками, туристів з багатьох куточків світу (мал. 74).

Господарство країн Північної Європи. Постіндустріальні країни субрегіону за багатьма показниками входять до двадцятки країн-лідерів. Серед таких показників є ВВП на душу населення, темпи росту зовнішньоторговельного обігу, обсяг експорту й імпорту на душу населення.

Прогноз

За оцінкою МВФ, показник ВВП на душу населення в країнах Північної Європи загалом зростатиме і в більшості країн буде найбільшим не тільки в Європі, а й у світі (табл. 2).

Мал. 74. Фіорди Норвегії (1), мальовничі краєвиди Швеції (2) приваблюють численних туристів

Таблиця 2. Прогноз зміни показника ВВП на душу населення в країнах Північної Європи, дол.

Назва країни	2010	2011	2012	2013	2014
Ісландія	35485	36799	38626	40752	43127
Данія	36173	36817	38175	39807	41384
Норвегія	52855	53761	55140	56830	58610
Швеція	35901	36675	38536	40878	43265
Фінляндія	34225	34859	36173	37900	39918
Латвія	15026	15368	16103	17064	18154
Литва	16973	17670	19009	20546	22217
Естонія	18266	18790	19812	21092	22461

Набагато більшою, ніж в інших країнах, є «відкритість» економіки країн. Ці країни розвивають на світових ринках тип так званої нішової спеціалізації, тобто концентруються на випуску продукції в досить вузьких сферах виробництва (так званих нішах), які компанії-виробники цих країн намагаються зайняти повністю, забезпечуючи світовий попит на цей вид продукції. До них належать як прості вироби, наприклад шведські сірники чи підшипники, так і високотехнологічні – в атомній енергетиці, біотехнологіях, електроніці. Скандинавські країни мають досить високий рівень технологічності господарства. Упродовж останніх десяти років ці держави створили потужні центри технологічного новаторства, які мають високий світовий рейтинг, як-от Стокгольм–Кіста, Мальме–Копенгаген, Гельсінкі, Оулу, Трондхейм.

Практичне завдання

Користуючись картами атласу, знайдіть перелічені центри і країни, у яких вони розміщені, визначте їхню спеціалізацію.

Досить відомими в усьому світі є окремі машинобудівні фірми та корпоратії країн Північної Європи. Крім машинобудування, країнам субрегіону належать провідні позиції в енергетиці, целюлозно-паперовій, деревообробній, хімічній та інших галузях промисловості, а також у сільському господарстві, зокрема товарному тваринництві. Наприклад, Норвегія є лідером з виробництва найдешевшої електроенергії на ГЕС, що побудовані майже в кожному фіорді, а також за експортом риби; Швеція – з виробництва та експорту пиломатеріалів; Фінляндія – з виробництва та експорту паперу й картону. А данські сири, масло та бекони експортуються майже в усі країни Європи. Крім того, на Данію припадає 1/3 світового експорту норкових шкур.

Провідні підприємства

Північноєвропейські лідери промисловості. Фінська «Нокія» впродовж останніх десяти років посідає перше місце за рівнем конкурентоспроможності з виробництва мобільних телефонів. Сильні позиції в електротехнічній галузі мають шведські «Еріксон» і «Електролюкс», а в автомобілебудуванні – «Вольво». Провідними підприємствами Норвегії є нафтогазова компанія «Статойл Гідро», хімічна – «Яра Інтернешнл», компанія з виробництва продуктів харчування «Оркла» та ін.

Реалії сьогодення

Норвегія має потужний морський флот з давніми традиціями. Норвежці експортують сушену рибу з XIII ст. Риболовецький флот Норвегії є одним з провідних у світі. Тоннаж торговельного флоту водозаміщенням понад 100 т становить понад 20 млн т. Норвегія посідає одне з перших місць у світі за внутрішніми перевезеннями. Крім того, до 90 % загального тонуажу припадає на так звану невидиму торгівлю, коли морським транспортом Норвегії перевозяться товари інших країн.

Скандинавські країни як постіндустріальні мають одну з найвищих у світі частку послуг, яка в структурі ВВП становить 63–73 %.

Своєрідною є інтеграційна політика країн Північної Європи. Насамперед країни регіону беруть участь у так званому Північному співробітництві, а потім у загальному європейському, завдяки участі в ЄС.

Республіки Прибалтики – Латвія, Литва та Естонія – це молоді незалежні країни з ринковою економікою, що формується. Нині ці країни адаптуються до нових умов розвитку в складі ЄС.

Загальна характеристика Південної Європи. Субрегіон налічує 16 держав й охоплює південну частину Європи, що омивається Середземним морем, тому часто його ще називають Середземноморською Європою. Переважна більшість країн Південної Європи розташовані на великих півостровах, що розділяються морями Середземноморського басейну. Є й островні країни. Подібно до Північної Європи, цей субрегіон також обмежує європейську серцевину.

Усі держави субрегіону відрізняються розмірами, чисельністю населення, формою державного правління (табл. 3). Саме в Південній Європі зосереджена більшість європейських країн-карликів. Деякі держави субрегіону є членами ЄС, хоча за окремими показниками не відповідають його стандартам, інші ж – країнами, що виявили бажання вступити до європейської спільноти.

Поступаючись за площею Північній Європі, Південна Європа має в кілька разів більшу кількість населення. За показником природного приросту країни субрегіону, як і більшість інших країн Європи, належать до першого типу відтворення населення. Найвищий природний приріст зафіксовано в Туреччині (1,2 ‰) та Андоррі (0,7 ‰), а найнижчий – у Сербії – –0,5 ‰. Це свідчить про старіння населення субрегіону. Розселення населення країн Південної Європи нерівномірне – найбільше людей зосереджено на прибережних низовинах і в басейнах річок. Спостерігається зростання й промислових центрів, особливо в Італії та Іспанії. Загалом показник рівня урбанізації в країнах Середземномор'я нижчий, ніж у Західній і Північній Європі. Винятком є Мальта, де в містах проживає до 94 % населення. А, наприклад, у Португалії і Боснії та Герцоговині – 46 %. Це один з найнижчих показників усієї Європи. Панівною релігією серед населення субрегіону є християнство (католицизм).

Територія Південної Європи характеризується підвищеним рельєфом і переважанням субтропічного середземноморського типу клімату, що позитивно впливає як на розвиток сільськогосподарського виробництва,

так і на рекреаційно-туристичну діяльність. Тут розвідано різноманітні корисні копалини, що давно використовуються як промислова сировина і багато з яких вже вичерпано. Серед них – поліметалеві, алюмінієві, мідні, ртутні, уранові та залізні руди, а також сірка, слюда, газ.

Таблиця 3. Країни Південної Європи

Назва країни	Форма державного правління	Площа, тис. км ²	Кількість населення, млн осіб (2009 р.)	ВВП на душу населення, дол. за даними МВФ (2008 р.)
Іспанія	конституційна монархія	506,0	46,9	29 596
Португалія	республіка	91,8	10,6	21 425
Андорра	конституційна монархія	0,453	0,1	17 000
Італія	республіка	301,3	60,3	29 274
Ватикан – держава-місто	теократична монархія	0,044	0,001	–
Сан-Марино	республіка	0,061	0,03	25 000
Греція	республіка	132,0	11,3	30 689
Мальта	республіка	0,316	0,4	23 413
Албанія	республіка	28,75	3,2	6916
Чорногорія	республіка		0,6	10 898
Сербія	республіка		7,3	10 679
Хорватія	республіка	56,6	4,4	18 057
Боснія і Герцоговина	республіка	51,13	3,8	7434
Македонія	республіка	25,7	2,0	9031

Господарство країн Південної Європи. Більшість країн Середземномор'я є нині індустріально-аграрними із середнім рівнем розвитку, хоча тривалий час розвивалися як аграрні з високою часткою зайнятих у сільському господарстві. Винятком є Італія. Наявність мінерально-сировинних ресурсів сприяла розвитку в країнах субрегіону гірничодобувної промисловості, яка має міжнародне значення. Так, одним з найбільших експортерів мінеральної сировини до Західної Європи є Іспанія. Серед інших галузей міжнародної спеціалізації країн регіону є багатогалузеве сільське господарство, зокрема вирощування олив, винограду, цитрусових, зернових і зернобобових культур, а також гірськопасовищне тваринництво. Провідні позиції в багатьох країнах субрегіону посідають туризм, машинобудування й легка промисловість.

Проблема

У промисловості країн Південної Європи переважають традиційні матеріало- та енергоємні галузі, гірше розвиваються наукоємні виробництва. Запропонуйте види інноваційного промислового виробництва в цих країнах.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Країни Північної Європи мають значну площу, але є малонаселеними, а країни Південної Європи – значно заселені при невеликій території.
- ✦ Природні умови і ресурси субрегіонів сприятливі для розвитку господарства.
- ✦ Країни Північної Європи переважно постіндустріальні, а країни Південної Європи – індустріально-аграрні, середньорозвинені.
- ✦ Скандинавські країни відзначаються досить високим рівнем технологічності господарства, країни Середземномор'я – потужним розвитком туризму.

Ключові терміни і поняття

- ✦ Скандинавські країни ✦ країни Середземномор'я ✦ країни-карлики
- ✦ центри технологічного новаторства ✦ інтенсивне сільськогосподарське виробництво ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	За якими показниками країни об'єднані у субрегіони Північна і Південна Європа?
II	Порівняйте природно-ресурсний потенціал країн Скандинавії та Середземномор'я.
III	На конкретних прикладах поясніть роль країн Північної і Південної Європи у світі.
IV	Яку інформацію про країни двох субрегіонів ви візьмете на озброєння як майбутній фахівець у галузі міжнародної економіки? Свою відповідь обґрунтуйте.

§29. ІТАЛІЯ

Географічна розминка

Пригадайте, на якому півострові розташована Італія і які острови входять до її складу.

Поміркуйте, які італійські товари найчастіше можна придбати в Україні.

Загальні відомості про країну. Офіційна назва країни – Італійська Республіка. Площа держави разом з островами Сицилія та Сардинія становить 301,3 тис. км², населення – 58 млн осіб. Форма державного правління – парламентська республіка. Італія – це унітарна держава, яка поділяється на 20 адміністративних областей (мал. 75). Столиця Італії – Рим, грошова одиниця – євро. На території Італії розташовані дві держави-карлики Ватикан і Сан-Марино. Державною мовою є італійська.

Географічне положення Італії на півдні Європи зручне з погляду розвитку економіки і зовнішніх зв'язків. Територія країни складається з материкової, півострівної і острівної частин, має протяжні морські кордони, оскільки омивається Адріатичним, Лігурійським, Тірренським,

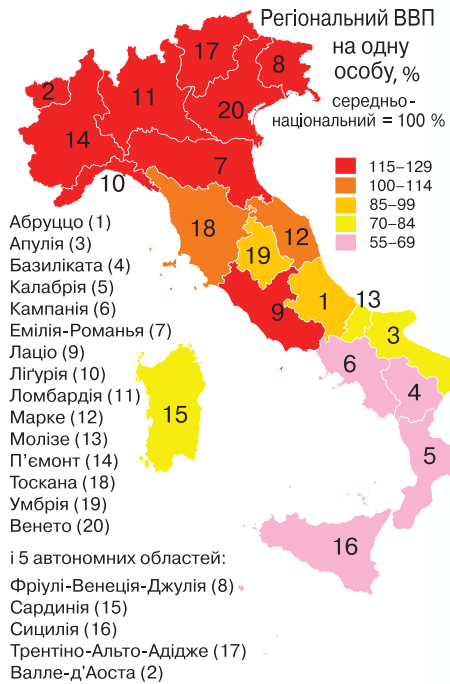
Іонічним і Середземним морями. На півночі Італії здіймаються вкриті снігами і льодовиками Альпи. Східні прикордонні ділянки і узбережжя Адріатичного моря охоплені рівнинами. Апеннінський півострів перетинають з півночі на південь гори Апенніни. Між Альпами і Апеннінами розташована досить велика Паданська рівнина, якою несе свої води річка По. Західні узбережжя являють собою слабо хвилясту рівнину.

Найближчими сусідами Італії є Франція, Словенія, Швейцарія та Австрія. Відстань від Італії до найближчого материка – Африки – усього 148 км.

Природні умови і ресурси Італії різноманітні, що зумовлено значною протяжністю країни з півночі на південь. Майже 4/5 території зайнято горами, що визначило й загальні особливості ландшафтів країни. На півдні Апеннінського півострова і островах є сліди давньої і сучасної вулканічної діяльності. З вулканізмом пов'язано утворення гарячих мінеральних джерел, грязьових вулканів, гейзерів. Цікавими формами *рельєфу*, що трапляються переважно на південному сході вздовж берегів Адріатичного моря, є карстові печери, гроти, колодязі, лійки та ін.

Клімат Італії змінюється від помірно теплого на Паданській рівнині до типового субтропічного на півдні півострова та островах. Клімат Альп підпорядкований висотній зональності: помірно теплий біля підніжжя й холодний на вершинах гір. Клімат і рельєф сприятливі для розвитку рослинництва і рекреаційно-туристичного господарства.

Найбільшою за площею басейну і найповноводнішою річкою Італії є По. На Апеннінському півострові найбільшими *річками* є Тибр і Арно, що з'єднані системою каналів. Саме на цих річках розташовані найбільші міста Італії – Рим, Флоренція (мал. 76) і Піза. Річки використовуються для зрошення і як транспортні шляхи.

Мал. 75. Области Італії

Мал. 76. Міста Італії:
Рим (1), Флоренція (2)

Природна рослинність представлена широколистими лісами, субтропічними вічнозеленими твердолистими лісами і чагарниками, які значно змінені і перетворені на сільськогосподарські угіддя.

Італія небагата на мінерально-сировинні ресурси. Власні енергоресурси – нафта Сицилії та газ Паданської низовини – задовольняють потреби країни лише на 15 %. Промислове значення мають запаси сірки і солей, поліметалевих і ртутних руд, а також будівельних та облицювальних матеріалів, зокрема відомий з давніх часів білий карарський мармур.

Народонаселення і культура. Більшість населення Італії – понад 90 % – італійці, хоча вони себе вважають римлянами, венеціанцями, сицилійцями, а вже потім італійцями, що пов'язано з історією формування країни. Регіональні відмінності проявляються у мові (хоча більшість населення розмовляє італійською мовою), звичаях, традиціях. Нині показник річного приросту населення нульовий, тобто спостерігається процес старіння нації. Середня тривалість життя італійців – 82 роки. Пересічна густота населення – понад 190 осіб/км², а в окремих районах вона сягає 375 (Ломбардія) і 425 (Кампанія) осіб/км². У містах проживає близько 68 % населення країни; 99 % італійців сповідують католицизм.

Італія подарувала світові багато видатних постатей: художників, скульпторів, поетів, учених. Серед них – Леонардо да Вінчі, якого справедливо називають «титаном Відродження», Рафаель Санті, Мікеланджело Буонарроті, Данте, Петрарка, Боккаччо, Дж. Бруно, Г. Галілей, Е. Торрічеллі та ін.

Особливості народів і націй

Італійці – народ, у характері якого домінує експресивність, нестримність емоцій. Важливими рисами італійців є людяність, кмітливість, розум, вишуканий смак. Вони завжди і скрізь здатні насолоджуватися природою і мистецтвом, дуже люблять публічні розваги: карнавали, парадні спектаклі, процесії. Недаремно Італія стала батьківщиною карнавалів. Велику популярність у світі здобула традиційна італійська кухня. Але кожна область країни славиться своїми місцевими стравами: Лігурія – рибою, звареною в олії з великою кількістю зелені; Ломбардія – супом з нутрощами, Умбрія – сосисками з печінки; венеціанські провінції – рисом із зеленим горошком, а Неаполь – всесвітньо відомою нині піцою. Традиційна страва римлян – картопляні кльоцки з молодого яловичиною.

Господарство. Італія – країна з багатопрофільною ринковою економікою. На початку ХХІ ст. пріоритетними напрямками господарського розвитку є стимулювання приватного бізнесу, продовження ринкових реформ, боротьба з інфляцією. Серед країн-лідерів Італія має помірні позиції. Так, за показником ВВП Італія посідає 10-те місце у світі, поступаючись Німеччині, Великій Британії і Франції. Незважаючи на це, держава належить до країн Великої сімки і відіграє провідну роль у Південній Європі та ЄС.

Прогноз

За прогнозом МВФ, ВВП на душу населення Італії найближчим часом зростатиме, хоча темпи зростання порівняно з країнами Північної і Західної Європи будуть невисокі. Так, показник ВВП на душу населення у 2009 р. становив 28 274 дол., у 2010 та 2011 рр. він сягне відповідно 29 080 і 29 255 дол. Суттєве зростання очікується у наступні три роки: у 2012 р. – до 29 889 дол., у 2013 р. – 30 767 дол., а в 2014 р. – 31 785 дол.

Промисловість країни представлена передусім обробними галузями, що орієнтуються на трудові ресурси та переважно імпорту сировину. Для Італії характерна наявність великих монополій, які відіграють суттєву роль в економіці країни. Промисловість країни об'єднує понад 150 підприємств різних галузей: суднобудування і судноремонт, морський транспорт, машинобудування, чорна металургія. Нафтогазове об'єднання «ЕНІ» контролює понад 160 компаній. Автомобільний концерн «ФІАТ» включає до свого складу понад 100 компаній і забезпечує понад 13 % європейського автомобільного ринку (мал. 77). Більшість галузей промисловості сконцентровані на півночі країни.

Мал. 77. Завод автомобільного концерну «ФІАТ»

Нині італійські промислові фірми за своїми розмірами і торговельним обігом не претендують на світове лідерство, проте мають сильні позиції в ЄС. Основними напрямками італійського *машинобудування*, що має міжнародне значення, є автомобілебудування, виробництво залізничного рухомого складу, обладнання для різних галузей, сільськогосподарське машинобудування, випуск електроніки та електротехніки, майже 40 % якої експортується. Іншими галузями міжнародної спеціалізації Італії є *хімічна й легка промисловість*, а також *виробництво будівельних матеріалів*. В останні роки в Італії інтенсивно зростає роль малого і середнього бізнесу. Продукція, що виробляється на таких підприємствах, посіла провідні позиції на світовому ринку.

Провідні підприємства

«Малі» італійські виробники. Вони постачають на внутрішній і зовнішній ринки верстати, інструменти високої точності, текстиль, одяг, взуття, меблі, кераміку, ювелірні вироби та інші товари і є дуже конкурентоспроможними. Так, у П'ємонті, вовняній столиці світу, три тисячі фірм постачають на міжнародний ринок 3/4 світового виробництва вовняних тканин. Місцева компанія «Алесеї» завоювала міжнародне визнання виробництвом кухонного начиння. Бергамо став визнаним центром меблевого виробництва. У Брешіа десятки дрібних сталеплавильних компаній показали світу, як можна вигідно виробляти високоякісну сталь на міні-заводах. Містечко Вичевано – відомий центр взуттєвого виробництва, а Ареццо і Віченца – центри виробництва золотих прикрас. Фірми «Сафіло» та «Лукотика» постачають до 85 % італійських окулярів на експорт.

Сільське господарство Італії спеціалізується насамперед на *рослинництві*. Його частка у вартості товарної продукції становить майже 60 %. За збором овочів і фруктів Італія є лідером у Європі, а за обсягами вирощування цитрусових та оливок поступається лише Іспанії. Провідні позиції посідає країна також у вирощуванні та переробці винограду.

Розвиток *тваринництва* стримується як нестачею кормової бази, так і конкуренцією дешевшої продукції з Франції, Нідерландів та інших країн ЄС. Спеціалізується Італія на вирощуванні великої і дрібної рога-тої худоби, свиней.

Практичне завдання

Користуючись картами атласу, назвіть основні райони сільськогосподарського виробництва і визначте їхню спеціалізацію.

Сфера послуг Італії представлена такими найбільш значущими галузями, як *туризм, транспорт і банківська діяльність*. Їхня частка у ВВП становить 69 %. *Транспортний* комплекс Італії забезпечує не тільки внутрішні потреби країни, а й є важливою ланкою транспортної системи усіх країн ЄС. Стосується це насамперед трубопровідних і морських магістралей. Банківська сфера завжди добре була розвинена в країні, яка є її батьківщиною. Проте кількість банків та обсяг їхніх активів нині невпинно скорочуються.

Реалії сьогодення

Туристичний потенціал Італії. Італію справедливо вважають музеєм під відкритим небом, країною музики й архітектури, яку щорічно відвідують понад 40 млн туристів. У багатьох її містах зосереджені видатні пам'ятки архітектури різних часів, які сприяють розвитку пізнавального туризму. Туристичні райони Італії, як-от: Лаціо, П'ємонт, Лігурія, Ломбардія, Трентіно-Альто-Адідже, Венето, Фріулі-Джулія, Емілія-Романья, Тоскана, Умбрія, Калабрія, Апулія, Сицилія, Сардинія – мають розширену спеціалізацію відповідно до туристських ресурсів.

За особливостями розвитку і розміщення господарства Італія поділяється на 11 економічних районів, об'єднаних у три групи: Північ, Центр, Південь. На Північ припадає понад 40 % території і майже половина населення. Це найбільш урбанізований регіон країни, в якому створюється 58 % її ВВП. Північ є головним промисловим, сільськогосподарським і транспортним регіоном Італії. Промисловість району зосереджена в трикутнику: Мілан – Генуя – Турин. Мілан є неофіційною столицею Півночі Італії, містом «вищої ліги» із всесвітньо відомим Міланським собором, хмарочосами, скупченням ринкової інфраструктури – біржами, страховими компаніями, штаб-квартирами великих корпорацій.

Центр посідає друге місце в країні за економічним потенціалом, хоча є невеликим за площею і кількістю населення. Роль Центру в Італії визначається наявністю тут столиці країни. Рим пов'язують із Папською державою Ватиканом і стародавнім Римом, де й дотепер зберігаються руїни Форуму, Колізею, Триумфальна арка Тіта, колона Трояна і багато інших пам'яток архітектури, що приваблюють сюди мільйони туристів.

Південь Італії охоплює не тільки материкову, а й острівну частину і є найменш розвиненим. Проблемами Півдня є високий рівень безробіття, відтік населення, низькі доходи. Провідною галуззю тут є сільське господарство, в якому переважають вирощування цитрусових, олив, пшениці, а з галузей тваринництва – вівчарство. З галузей промисловості переважають нафтохімічна, металургійна та інші матеріало- і капіталоемні галузі. Неофіційною столицею Півдня є Неаполь – сучасне місто-порт, науковий і культурний центр.

Проблема

Основними внутрішніми проблемами сучасної Італії є корупція, високий рівень безробіття, значні диспропорції у соціально-економічному розвитку Півночі і Півдня. Враховуючи досвід інших європейських країн, запропонуйте способи подолання перелічених проблем країни.

147

Зовнішньоекономічна діяльність. В експорті країни переважає переліченим продукція машинобудування, зокрема обладнання для різних галузей і транспортне обладнання, електротовари та інструменти. Понад 10 % експорту становлять текстиль, одяг і взуття. Імпортують до Італії мінеральну сировину, метали і металопродукцію, окремі хімічні й електротовари. Основними партнерами Італії є країни ЄС. Останніми роками країна намагається переорієнтувати свій експорт на країни Центральної і Східної Європи та Китай. Попри великий зовнішній борг, Італія є потужним джерелом економічної допомоги, яка в основному зорієнтована на країни Середземномор'я.

Стосунки Італії та України побудовані на взаємовигідних двосторонніх відносинах. Обидві країни активно співробітничать у рамках Ради Європи, ОБСЄ, регіональної організації Центральноєвропейська ініціатива. Італія підтримує Україну у відносинах з ЄС, НАТО та СОТ. Між двома країнами розвиваються торговельні відносини. Україна експортує до Італії метал і металопродукти, мінеральну сировину, хімічну продукцію. Італія постачає в Україну машини та обладнання, текстиль і текстильні вироби, а також продукцію хімічної промисловості.

Італія інвестує окремі галузі господарства України, зокрема сільське господарство і машинобудування. В Україні створені спільні італійсько-українські підприємства.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 3

Порівняльна характеристика промисловості ФРН і Франції, Великої Британії та Італії (за вибором)

Користуючись підручником і картами атласу, порівняйте промисловість двох країн (на вибір) за таким планом: 1. Частка промисловості у створенні ВВП країни; 2. Добувні галузі; 3. Обробні галузі; 4. Високотехнологічні галузі промисловості; 5. Галузі, які визначають участь країни у міжнародному поділі праці; 6. Найбільші промислові центри; 7. Провідні промислові підприємства та ТНК; 8. Експорт промислової продукції; 9. Імпорт промислової продукції.

Дані запишіть у таблицю. Зробіть висновок про переваги і недоліки в розвитку промисловості двох країн.

План порівняльної характеристики	Назва країни 1	Назва країни 2

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Італія розташована в Південній Європі і належить до країн Великої сімки.
- ✦ Країна небагата на мінерально-сировинні ресурси, а її рельєф і клімат сприятливі для розвитку рослинництва і рекреаційно-туристичного господарства.
- ✦ За показником ВВП Італія посідає 10-те місце у світі.
- ✦ У галузевій структурі промисловості переважають обробні галузі, орієнтовані на трудові ресурси та імпортовану сировину, а в сільському господарстві – рослинництво.
- ✦ Найбільш значущими галузями сфери послуг Італії є туризм, транспорт і банківська діяльність.
- ✦ Переважаючими формами зовнішньоекономічної діяльності Італії є зовнішня торгівля, інвестування та спільне підприємництво.

Ключові терміни і поняття

- ✦ парламентська республіка ✦ багатопрофільна ринкова економіка
- ✦ малий і середній бізнес ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Складіть візитну картку Італії.
II	Схарактеризуйте найголовніші риси населення країни.
III	Поясніть, які риси господарства віддаляють Італію від інших країн Великої сімки, а які об'єднують.
IV	Доведіть, що в господарстві Італії зростає роль малих і середніх підприємств.

§30. СХІДНА І ЦЕНТРАЛЬНА ЄВРОПА

Географічна розминка

Назвіть країни Східної і Центральної Європи.

Поміркуйте, чому кількість країн у цих регіонах і їхні кордони суттєво змінювалися останнім часом.

Загальна характеристика субрегіонів. Східна Європа налічує чотири країни, що розташовані на сході Європи і є колишніми республіками СРСР, а нині входять до СНД. До Центральної Європи належать сім країн, які не стільки займають центральне положення в Європі, скільки об'єднані політичними подіями останніх років, коли вони стали членами ЄС.

Усі країни Центральної і Східної Європи є республіками і унітарними державами (крім Російської Федерації). Проте вони суттєво відрізняються одна від одної географічними положеннями, конфігурацією, розмірами території, природними умовами і ресурсами та макроекономічними показниками. Найбільшою за площею і кількістю населення є Росія, найменшою – Словенія (мал. 78). Серед країн субрегіонів найвигідніше транзитне положення займає Україна.

За запасами паливних ресурсів виділяються Росія, Україна, Польща, Румунія, залізних руд – Росія, Україна, Румунія, Словаччина, бокситів – Угорщина, хоча ці мінерально-сировинні ресурси не задовольняють усіх потреб країн. Країни Центральної і Східної Європи мають достатньо великі запаси земельних і рекреаційно-туристичних ресурсів. Росія вирізняється з-поміж інших країн субрегіонів лісовими і водними ресурсами.

Кількість населення Центральної і Східної Європи в сукупності більша, ніж в інших європейських субрегіонах, проте спостерігається стрімке скорочення населення у зв'язку з низькою народжуваністю і високою смертністю, особливо в країнах СНД. Найнижчі показники природного приросту населення ($-0,5 \dots -0,3 \text{ ‰}$) зафіксовані в Україні, Болгарії, Угорщині, Росії; найвищі ($+0,1 \text{ ‰}$) – у Польщі, Чехії, Словаччині.

Населення субрегіонів має строкакий етнічний склад, хоча переважають слов'янські народи. Найоднорідніший національний склад в Угорщині та Польщі. Найурбанізованішою країною є Чехія (мал. 79). На міських жителів тут припадає 74 % населення. Найменшим рівень урбанізації є у Молдові – 41 %. У Центральній і Східній Європі багато міських агломерацій, але в більшості країн переважають невеликі за кількістю населення міста.

Господарство Східної і Центральної Європи. Майже всі країни субрегіонів пройшли перехідний етап від планової до ринкової економіки. Під час здійснення комплексного реформування національних господарств ними були обрані різні підходи.

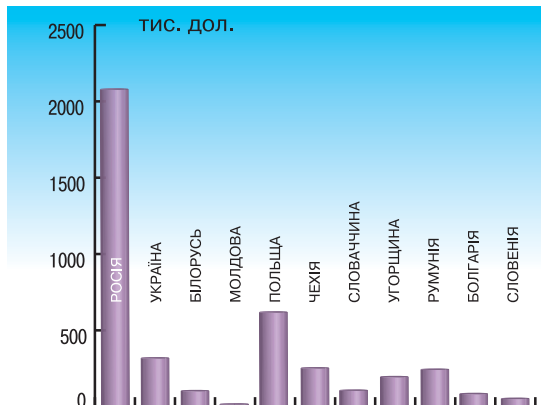
За показником ВВП (мал. 80) абсолютним лідером у Центральній та Східній Європі є Росія, друге і третє місця посідають відповідно Польща і Україна. Найнижчий рівень ВВП зафіксований у Молдові.

Мал. 78. Столиця Словенії
Любляна

Мал. 79. Прага – столиця Чехії

Мал. 80. Показники ВВП країн
Східної і Центральної Європи за
даними МВФ

Прогноз

За даними МВФ, країни Центральної Європи випереджають нині країни Східної Європи за показниками ВВП на душу населення (табл. 1). Така тенденція спостерігатиметься й у найближчі п'ять років.

Таблиця 1. Прогноз змін ВВП на душу населення в країнах Східної і Центральної Європи, дол.

Назва країни	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Росія	15176	15423	16104	17136	18368	19735
Україна	6873	7026	7446	8054	8746	9524
Білорусь	11989	12363	12814	13692	14794	16108
Молдова	3094	3108	3219	3430	3672	3932
Польща	17524	17825	18654	19766	21039	22398
Чехія	24727	24847	25607	26885	28496	30216
Словаччина	21771	22287	23589	25022	26563	28223
Угорщина	19044	19053	19666	20736	22113	23589
Румунія	12214	12299	13036	14231	15341	16337
Болгарія	12296	12316	12735	13545	14500	15527
Словенія	28898	29384	30617	32214	34046	35954

Реалії сьогодення

Успішні моделі трансформації економіки. Особливими успіхами відзначилися моделі трансформації постсоціалістичної економіки у Польщі, яка отримала назву «шокова терапія», та «еволюційна стратегія», що впроваджувалася в Угорщині. Відмінною рисою першої моделі була «космічна» швидкість здійснення ринкових реформ, унаслідок чого відбулася майже повна відмова держави від регулювання цін і від багатьох соціальних програм, приборкання інфляції, швидка приватизація тощо. Позитивним наслідком «шокової терапії» був швидкий перехід до ринкової економіки, негативним – різке зубожіння населення, 70 % якого опинилося за межею бідності.

Реформи за угорським зразком здійснювалися за принципом поступовості (еволюційності). Унаслідок цього Угорщина досягла стабільності у зростанні макроекономічних показників і високого рівня іноземних інвестицій. Цю модель у свій час використали й Чехія, Словаччина та Словенія. А в таких країнах, як Болгарія, Румунія, Молдова, Росія та Україна, програми здійснення реформ мали елементи як «шокової терапії», так і «еволюційності», унаслідок чого реформи затягнулися на тривалий час.

Країни Східної і Центральної Європи на сучасному етапі розвитку не характеризуються яскраво вираженою соціально-економічною єдністю, проте завдяки проведенню регіональної економічної політики як ЄС, так і СНД у них останніми роками більш високими темпами розвивалися не тільки галузі промисловості, а й сфера послуг. Значні зміни відбулися й у структурі та обсягах виробництва агропромислових комплексів.

Через дефіцит запасів нафти енергетична галузь у багатьох країнах орієнтована на вугілля. Важливе значення мають також ГЕС та АЕС.

Мал. 81. Завод компанії «Авто ВАЗ» – найбільшого виробника легкових автомобілів у Східній Європі

У Болгарії побудована одна з найбільших АЕС Центральної Європи «Козлодуй». Як енергетичний ресурс використовується також імпортована нафта і газ, переважно з Росії.

Промисловість. У країнах субрегіонів інтенсивно розвивається металургійна промисловість, що орієнтується як на власну сировину (кольорова металургія), так і на імпортовану (чорна металургія). Машинобудування представлене в усіх країнах, але найбільш розвинене воно у Чехії та Росії (мал. 81). Істотно зросла частка конкурентоспроможної наукоємної продукції. Хімічна промисловість значно відстає від західноєвропейської насамперед за технологіями виробництва. Проте окремі хімічні галузі досягли гідного рівня розвитку, серед яких хіміко-фармацевтична та скляна.

Практичне завдання

Користуючись картами атласу, визначте основні центри розміщення галузей промисловості у Східній і Центральній Європі.

Сільське господарство країн Східної і Центральної Європи в основному забезпечує потреби населення у продуктах харчування. У галузевій структурі сільського господарства Чехії, Словаччини, Угорщини та Польщі частка тваринництва перевищує частку рослинництва, в інших країнах співвідношення між основними галузями на користь рослинництва.

Унаслідок різноманітності ґрунтово-кліматичних умов рослинництво характеризується різною спеціалізацією. Головні культури, що вирощують у країнах Центральної і Східної Європи, – це пшениця, кукурудза, овочі, фрукти і виноград. Важливу роль відіграють також жито і картопля. Головними пшенично-кукурудзяними районами є рівнини України, Середньо- і Нижньодунайська низовини. Найбільші успіхи у вирощуванні зернових культур мають Україна та Угорщина. Овочі, фрукти і виноград вирощують практично в усіх країнах Центральної і Східної Європи, але найбільші площі зайняті ними у південніших країнах. Картоплю вирощують переважно Польща і Білорусь, хміль – Чехія, а олійні культури – Болгарія і Україна.

Північні і центральні країни субрегіонів спеціалізуються на молочно-м'ясо-молочному скотарстві і на свинарстві, а південні – на вівчарстві м'ясного і вовняного напрямків.

Сфера послуг Центральної і Східної Європи представлена потужною транспортною системою, в якій переважають залізничні перевезення. Також важливу роль у зовнішньоторговельних перевезеннях відіграє морський транспорт, проте його значення у транспортній системі більшості країн субрегіонів набагато менше, ніж у країн Західної Європи. Галуззю, що забезпечує країни субрегіонів значними доходами, став в останнє десятиріччя і туризм. Міжнародний туризм сприяє підвищенню рівня розвитку багатьох депресивних районів цих країн.

Проблема

Серйозним економічним викликом для країн Центральної Європи стала глобальна фінансова криза, що розпочалась у 2008 р. Незважаючи на те, що економічні показники країн субрегіону впродовж останніх 3–4 років зростали швидше, ніж навіть у розвинутих країнах Західної Європи, падіння, спричинене кризою, у цьому регіоні відбувається також досить швидкими темпами. У Центральній Європі спостерігається падіння ще не дуже зрілих, так званих трансформаційних ринкових економік (винятком можуть бути Словенія і Чехія). Ускладнює ситуацію значна зовнішня заборгованість країн субрегіону. Поміркуйте, як краще вийти з цієї кризи.

Зовнішньоекономічна діяльність. Економічний розвиток країн Центральної Європи на початку XXI ст. супроводжується їх подальшою інтеграцією в ЄС. Крім того, було створено так звану Вишеградську групу країн, до якої увійшли Чехія, Словаччина, Угорщина і Польща. У рамках цього угруповання координується розвиток господарства й економічних зв'язків, забезпечується спільна оборона, розвивається виробнича кооперація. Країни групи є членами НАТО. Окремі країни регіону – Болгарія і Румунія – входять до Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), метою якого є сприяння господарському розвитку, зокрема поліпшення умов для підприємницької діяльності в басейні Чорного моря. Усі країни Центральної і Східної Європи беруть активну участь у зовнішній торгівлі, освоюючи нові ринки збуту своєї продукції. Більшість країн є членами Світової організації торгівлі (СОТ).

Країни Східної Європи співпрацюють у рамках регіонального об'єднання СНД, діяльність якого спрямована на погодження стратегії економічного розвитку країн субрегіону.

Реалії сьогодення

Нова сторінка у відносинах з ЄС. Відповіддю на бажання Білорусі, Молдови, України та країн Закавказзя наблизитися до Європейського Союзу є ініціатива «Східне партнерство». Це партнерство передбачає підвищення рівня політичної взаємодії, спрощення перетину кордону ЄС для громадян цих країн, фінансову допомогу. Ключовими ініціативами є програма інтегрованого управління кордонами; сприяння розвитку малих і середніх підприємств, а також регіональних ринків електроенергії, енергоефективності та відновлюваних джерел енергії; розвиток Південного енергетичного коридора; співпраця щодо запобігання стихійним лихам і техногенним аваріям.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ До Східної Європи належать чотири країни, об'єднані в СНД, а до Центральної – сім країн – членів ЄС.
- ✦ Країни субрегіонів суттєво відрізняються географічним положенням, конфігурацією, розмірами території, природними умовами і ресурсами та макроекономічними показниками.
- ✦ Майже всі країни субрегіонів пройшли перехідний етап від планової до ринкової економіки. У господарстві країн субрегіонів швидко розвивається не тільки промисловість, а й сфера послуг. Економічний розвиток країн Центральної і Східної Європи супроводжується їхньою подальшою інтеграцією.

Ключові терміни і поняття

✦ Східна Європа ✦ Центральна Європа ✦ «шокова терапія» ✦ «еволюційна стратегія» ✦ перехідний етап розвитку економіки ✦ трансформаційна економіка ✦ Вишеградська група ✦ «Східне партнерство» ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Назвіть провідні галузі господарства країн Східної і Центральної Європи.
II	Сформулюйте переваги і недоліки проведення ринкових реформ у країнах субрегіонів.
III	Порівняйте економічні показники країн Східної і Західної Європи і поясніть причини відмінностей між ними.
IV	Обґрунтуйте перспективи розширення ЄС за рахунок країн Східної Європи.